

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Διπλωματική εργασία

**«ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΣΚΗΝΙΚΟ»**

Όνομα φοιτητή: Θεόδωρος Δεβενές
Α.Μ.: 0805Μ002

Ιούνιος 2008

MEP

ΔEB

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Πρόλογος	1
Κεφάλαιο 1 ^ο Ισότητα ως προς Τι.....	5
Κεφάλαιο 2 ^ο Η Ελευθερία και τα θεμέλια της Δικαιοσύνης	12
Κεφάλαιο 3 ^ο Η Φτώχεια ως Στέρηση Δυνατοτήτων.....	22
Κεφάλαιο 4 ^ο Αγορά, Κράτος και Κοινωνικές Ευκαιρίες.....	29
Κεφάλαιο 5 ^ο Η σημασία της Δημοκρατίας.....	59
Κεφάλαιο 6 ^ο Ανάπτυξη: Συνώνυμο της Καταστροφής ή της Ζωής	74
Επίλογος.....	86

« Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: ΜΙΑ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΜΑΡΤΥΑ ΣΕΝ »

.....Έχει ήδη δημιουργήσει τον Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης (ΔΑΑ), ο οποίος αναγνωρίζεται από τον ΟΗΕ και ενσωματώνει, επιπλέον του εθνικού πλούτου, την κατάσταση της υγείας του πληθυσμού και το επίπεδο της υγείας του.

..... Η φτώχεια, εξηγεί, δεν μετριέται με το ύψος του εισοδήματος, αλλά σε σχέση με το περιβάλλον. Το να είσαι αναλφάβητος σ' ένα χωριό όπου είναι όλοι δεν είναι τραγικό, όμως σε μία πλούσια χώρα είναι.

..... Μ' αυτή τη θεωρητική σκευή, ο Σεν θα μπορούσε να είχε ασχοληθεί με την πολιτική, όμως δεν το έκανε. Κατ' αρχήν, επειδή λατρεύει το πανεπιστήμιο και τον κόσμο των ιδεών. Και επίσης, προσθέτει, «επειδή θέλω να μείνω ελεύθερος. Αν δέχτηκα να δουλέψω για τον κ.Σαρκοζύ, είναι και γιατί δεν είμαι Γάλλος».

(«Περί αριθμών και ανθρώπων», εφημ. "ΤΑ ΝΕΑ", 8 Φεβρουαρίου 2008)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μετά το 1990 εποχή χαρακτηρίζεται από την πρωτοκαθεδρία της αγοράς εν μέσω των άλλων θεσμών και την εξάπλωση της ιδεολογίας της σε κάθε γωνιά σχεδόν του κόσμου. Η περίοδος αυτή της Ιστορίας χαρακτηρίζεται, αφενός, από πρωτοφανή αύξηση του παγκόσμιου πλούτου (που αφορά εν μέρει και πληθυσμιακές ομάδες του αναπτυσσόμενου κόσμου), και από την συνεχή επίκληση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών στο πεδίο της ρητορείας. Από την άλλη πλευρά όμως, δραστηριότητες και αγαθά μεγάλης σημασίας για την ανθρώπινη ανάπτυξη (δημόσια και ημιδημόσια αγαθά), "συμπιέζονται" επικίνδυνα από την πίεση του παγκόσμιου ανταγωνισμού. Στο δυτικό κόσμο ειδικότερα, υποβαθμίζεται συνεχώς το Κράτος Πρόνοιας, που κατείχε καίρια θέση στο σύστημα αξιών των δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών μεταπολεμικά, ενώ οι μόνες ασφαλείς επαγγελματικές ομάδες είναι πλέον αυτές της υψηλής εξειδίκευσης. Όσο για την ευημερία του παγκόσμιου πληθυσμού συνολικά, οι ετήσιες Εκθέσεις Ανθρώπινης Ανάπτυξης (Human Development Reports) του Ο.Η.Ε. περιγράφουν ένα κόσμο εντεινόμενων ανισοτήτων, τόσο μεταξύ των διαφόρων χωρών, όσο και στο εσωτερικό των περισσότερων από αυτές. Ταυτόχρονα η ανθρωπότητα χειμάζεται από προβλήματα που λαμβάνουν τις διαστάσεις απειλής για την ίδια της την ύπαρξη: η περιβαλλοντική καταστροφή και η αλλαγή του κλίματος, υπενθυμίζουν την κρισιμότητα αυτής της ιστορικής καμπής. Ο προσδόκιμος χρόνος ζωής εξάλλου, για μεγάλα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού στη Αφρική και την πρώην Ανατολική Ευρώπη σημειώνει αισθητή μείωση την τελευταία εικοσαετία (δίνοντας τιμές από 44 έως 58 χρόνια – η τελευταία αφορά τον άρρενα πληθυσμό της Ρωσίας).

Μέσα σ' αυτό το παγκόσμιο σκηνικό, στους κόλπους της οικονομικής επιστήμης εξακολουθεί να θεωρείται κυρίαρχη η "σχολή" που ανάγει τον ελεύθερο άνθρωπο σε όν που κινείται και σκέπτεται αποκλειστικά με αγοραία

κριτήρια. Δρα δηλαδή χωρίς συναισθήματα και οποιαδήποτε δέσμευση της συνείδησης – ζει μόνο για το προσωπικό του συμφέρον. Το συμφέρον αυτό διασφαλίζεται μόνο όταν ικανοποιούνται τα οικονομικής φύσης κίνητρά του. Είναι προφανής η πνευματική και ηθική “συρρίκνωση” που υφίσταται η ανθρώπινη προσωπικότητα από τη θεώρηση αυτή.

Σύμφωνα επίσης με την ίδια θεώρηση, στο πεδίο των οικονομικών κυριαρχούν οι εσωτερικοί λόγοι και παράγοντες (που τα διαμορφώνουν) - οι οικονομικοί συντελεστές δεν επηρεάζονται από εξωτερικούς παράγοντες. Ανάμεσα στους εξωτερικούς αυτούς παράγοντες συγκαταλέγεται και η Ηθική.

Το ίδιο εξάλλου αυτόνομη, “απομονωμένη” στο δικό της σύμπαν και ανεπηρέαστη από κάποιο σύστημα ηθικών αξιών και κανόνων, φέρεται και κάθε άλλη επιστήμη, με τις όποιες πρακτικές έχει αναπτύξει. Η άποψη αυτή βρίσκεται στη βάση μη ελεγχόμενων ή και επικίνδυνων για τον άνθρωπο καταστάσεων, που εκπορεύονται κατά καιρούς από το επιστημονικό πεδίο. Η παραγωγή γενετικά τροποποιημένων τροφίμων και τα πειράματα στο χώρο της γενετικής, είναι παραδείγματα σχετικών πρακτικών εφαρμογών που προέρχονται από το χώρο της ιδιωτικής (“ελεύθερης”) οικονομίας¹, με τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου να δηλώνουν “ηχηρώς” την απουσία τους.

Για την Ηθική ιδιαίτερα, έχει επικρατήσει η αντίληψη ότι αποτελεί ένα αυτοτελές σύστημα, δηλαδή ότι η ίδια αποτελεί την μόνη της “εισροή”. Προσδίδεται έτσι στη σχέση μεταξύ Ηθικής και κοινωνίας ένας μονοδιάστατος χαρακτήρας, σύμφωνα με τον οποίο το μόνο που υπάρχει είναι μία εξαιρετικά χαλαρή επίδραση της πρώτης στο υπόλοιπο κοινωνικό σύστημα και μάλιστα χωρίς καμία ανταπόκριση.

Ο Sen διαφωνεί με εμπεριστατωμένο τρόπο και ριζικά με τα όσα προαναφέρονται. Πρεσβεύει την άποψη ότι η πραγματική συμπεριφορά των ανθρώπων δεν είναι ανεπηρέαστη από τις ηθικές θεωρήσεις και στηλιτεύει την απομάκρυνση των οικονομικών από την Ηθική, που προκάλεσε – κατά τον ίδιο - τη δραματική τους εκπτώχωση.

¹ Σε πρόσφατη προβολή της δημόσιας τηλεόρασης, παρουσιάστηκε με αδιάσειστα στοιχεία η συνεργασία της IBM με το χιτλερικό καθεστώς ήδη από τη δεκαετία του '30, αλλά και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τεχνολογία της εταιρείας είχε χρησιμοποιηθεί και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Επιβεβαιώνοντας τη συνεργασία εκείνη ο καθηγητής P. Drucker, τόνισε ότι δεν υπήρχαν ηθικές αναστολές εκ μέρους του προέδρου της εταιρείας, αλλά υπήρχαν μόνον αόριστες ανησυχίες για ανεξέλεγκτη μελλοντική χρήση των συγκεκριμένων τεχνολογικών επιτευγμάτων (από οποιονδήποτε). Στο ίδιο ντοκυμανταίρ της αγγλικής τηλεόρασης γινόταν αναφορά για το σχεδιαζόμενο από μεγάλες εταιρείες πραξικόπημα εναντίον του F.Roosevelt, εξαιτίας της πολιτικής του New Deal. Πρωταγωνιστικό ρόλο στο σχεδιασμό είχαν στελέχη της “Goodyear” και της “DuPont”. Ο απόστρατος ανώτατος αξιωματικός στο οποίο είχε ανατεθεί το “έργο”, τελικά δημοσιοποίησε έγκαιρα το σχέδιο των εταιρειών. Στην εκπομπή εμφανιζόταν και ο ίδιος σε κινηματογραφημένα επίκαιρα του 1934 (προβολή της ET3, 2 Ιανουαρίου 2008).

Αφετηρία των συλλογισμών του είναι η ευρύτατη και πολυσχιδής παιδεία του, που του επιτρέπει να αντλεί όχι μόνο από τα έργα των συγχρόνων του, αλλά και από τα σημαντικότερα κείμενα της Πολιτικής Φιλοσοφίας και Ηθικής διαχρονικά («Πολιτικά», «Ηθικά Νικομάχεια», «Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών»). Υψώνεται υπέρμαχος των δικαιωμάτων των πολλών για «πολλή και καλή ζωή», υπενθυμίζοντας τις υψηλότερες πνευματικές παραδόσεις του ανθρώπου. Όπως και πριν διακόσια και πλέον χρόνια ο Α. Smith, που απαντούσε σε όσους διατύπωναν το «σύνηθες παράπονο» ότι η βελτίωση της ζωής των χαμηλότερων τάξεων θα επιδρούσε με τέτοιο τρόπο, ώστε οι εργαζόμενοι φτωχοί δεν θα ήταν πλέον ευχαριστημένοι με την ίδια τροφή: *«Αυτό που βελτιώνει τις συνθήκες της μεγάλης πλειοψηφίας δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί ως μία δυσχέρεια για το σύνολο. Καμία κοινωνία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ζει στη φτώχεια και τη δυστυχία, δεν μπορεί να προκόψει και να ευτυχήσει με βεβαιότητα. Πέραν αυτού, το δίκαιο απαιτεί αυτοί που προσφέρουν την τροφή, την ένδυση και τη στέγαση ολόκληρου του πληθυσμού, να καρπούνται από την εργασία τους ένα τέτοιο μερίδιο του προϊόντος της ίδιας τους της εργασίας ώστε να τρέφονται, να ενδύονται και να στεγάζονται σ' ένα ανεκτό επίπεδο»*².

Τεράστια είναι τα ζητήματα που εγείρονται από την επισήμανση του Smith – ζητήματα που πραγματεύεται με εξαιρετική διεισδυτικότητα ο Sen στο έργο του: οι έννοιες της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά και της δημόσιας ευθύνης του καθενός, αναφύονται με τρόπο που επιτακτικά ζητάει απαντήσεις από τους ταγούς της κοινωνίας, αλλά και από την ίδια εν συνόλω. Το ερώτημα της σύμπλευσης ή του διαχωρισμού τελικά του ατομικού και του συλλογικού οφέλους (που στις μέρες μας φαίνεται να έχει 'απαντηθεί' υπέρ του διαχωρισμού), ανασύρεται ξανά με την επίκληση (από τον Sen) της αριστοτελικής σκέψης: «Διότι είναι μεν καλόν και όταν το αγαθόν υπάρχει εις εν μόνον άτομον, αλλά πολύ καλύτερον και θεαρεστότερον είναι να υφίσταται εις τα έθνη και εις τας πόλεις»³. Τα ζητήματα αυτά αγγίζουν το ίδιο το νόημα της ζωής των ανθρώπων σε μία οργανωμένη κοινωνία: «Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι το θέμα που εξετάζουμε δεν είναι το δίκαιο γενικά, αλλά και το δίκαιο στο εσωτερικό της πόλης. Αυτό πραγματοποιείται μεταξύ ανθρώπων που η κοινή ζωή τους έχει ως σκοπό της την αυτάρκεια – ανθρώπων ελεύθερων και ίσων ή κατά την αναλογία ή κατά τον αριθμό»⁴. Ακόμη: «Τελικός, λοιπόν, σκοπός της πόλης είναι το ευ ζην.....Πόλη είναι οι σχέσεις συνύπαρξης γενών και οικισμών με σκοπό την εξασφάλιση τέλειαις και αυτάρκους ζωής. Αυτό, κατά τη γνώμη μας, σημαίνει να ζει κανείς με ευδαιμονία και αξιοπρέπεια»⁵.

² Smith A., "Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών", I.viii, Ελληνικά Γράμματα, 1776/2000, σελ.124.

³ Sen A., "Για την Ηθική και την Οικονομία", Καστανιώτης, 1987/2000, σελ. 38 (από: "Ηθικά Νικομάχεια" I.2, Πάπυρος, 1975).

⁴ Αριστοτέλης, "Ηθικά Νικομάχεια", Ε', Ζήτηρος, 2006, σελ.67.

⁵ Αριστοτέλης, "Πολιτικά", IV, Ζήτηρος, 2007, σελ.141.

Έχοντας θητεύσει ο Sen στα πεδία της Αναπτυξιακής Οικονομικής και της Πολιτικής Φιλοσοφίας, απορρίπτει την κατεστημένη, μονολιθική προσέγγιση της ευημερίας με βάση το εθνικό προϊόν και το συνολικό εισόδημα. Διευρύνει τον ορίζοντα των οικονομικών της ευημερίας, θέτοντας στο επίκεντρο της ανάλυσής του τα "δικαιώματα" των ανθρώπων και τη δυνατότητά τους να ζήσουν πολύ και χωρίς τον κίνδυνο ασθενειών, να έχουν επαρκή τροφή, να γράφουν και να διαβάζουν, να επικοινωνούν και να συμμετέχουν στις ανώτερες πνευματικά (λογοτεχνικές ή επιστημονικές) δραστηριότητες της κοινωνίας. Δεν αρνείται τις αρετές της αγοράς και την αναγκαιότητά της – επιχειρεί κριτικά να διακρίνει, ποιες ανάγκες των ανθρώπων καλύπτονται πραγματικά καλύτερα από την αγορά και ποιες από άλλους θεσμούς, εκτός των δικών της ορίων. Ως οπαδός του "μη εξτρεμισμού", κατά τον ίδιο, δεν απορρίπτει κάποιον από τους κυρίαρχους θεσμούς - επιχειρηματολογεί για την αποδοτική σύζευξή τους, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις εκείνες που θα δώσουν στον Άνθρωπο την Ελευθερία να ζήσει τη ζωή που πραγματικά μπορεί να δώσει.

Η έννοια της Ελευθερίας, είναι η κυρίαρχη στο έργο του. Σε κείμενό του μας θυμίζει σχετικά ότι τον πυρήνα του ζητήματος αυτού έθιξε και ο Κ.Μαρχ, όταν έγραφε το 1846 για την «αντικατάσταση της κυριαρχίας των περιστάσεων και της τύχης πάνω στα άτομα, από την κυριαρχία των ατόμων πάνω στην τύχη και τις περιστάσεις» 6.

Ο Amartya Sen ανασύρει από τις πνευματικές επιχωματώσεις αιώνων το αρχαιοελληνικό "ευ ζην". Όχι ως είδος μουσειακό, αλλά επιχειρώντας να το καταστήσει πνευματική πυξίδα της γνωστής "μελαγχολικής επιστήμης" – και όχι μόνο. Υπενθυμίζει με το έργο του ότι κάθε μέλος της ανθρώπινης κοινότητας έχει αξία, απλώς και μόνο επειδή γεννήθηκε Άνθρωπος και χωρίς να χρειάζεται να αποδείξει κάτι σε οποιονδήποτε.

Σήμερα είναι καθηγητής Οικονομίας και Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο του Harvard, έχοντας προηγουμένως διδάξει και στο πανεπιστήμιο του Cambridge. Βραβεύτηκε με το Νόμπελ Οικονομικής Επιστήμης το 1998 για την επανασύνδεση της Οικονομίας με τη φιλοσοφική σκέψη, που πέτυχε με το έργο του. Ένα έργο στο οποίο οφείλουμε να ενσκήψουμε με ιδιαίτερη προσοχή, αφού μέσα στις καταλυτικές εξελίξεις της εποχής μας τίθενται εν αμφιβόλω όχι μόνο η δυνατότητα και η ελευθερία των ανθρώπων να ζουν τη ζωή που έλλογα επιθυμούν (αυτό ουδέποτε κατακτήθηκε από τα πλατιά στρώματα παγκοσμίως), αλλά και η στοιχειώδης δυνατότητά τους να επηρεάζουν τις μείζονες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, ακόμη και στις προηγμένες χώρες. Αυτό επιβεβαιώνεται από την αναβίωση των ιμπεριαλιστικών πολέμων, τη σταθερά υψηλή ανεργία, τις περιβαλλοντικές καταστροφές και τα περιστατικά "τύπου Νέας Ορλεάνης".

Στην εποχή μας έχει τεθεί επομένως θέμα Δημοκρατίας, εφόσον συμφωνούμε με τον αριστοτελικό ορισμό:

6. Sen A., «Ανάπτυξη: Προς τα πού βαδίζουμε;» στο συλλογικό τόμο "Αναπτυξιακή Οικονομική", Κριτική, 2004, σ.464 (από το έργο των Κ.Μαρχ και F.Engels "The German Ideology", 1845 -1846).

«Είναι προτιμότερο να πούμε ότι δημοκρατία υπάρχει, όταν οι ελεύθεροι είναι πολιτικά κυρίαρχοι, και ολιγαρχία, όταν πολιτικά κυρίαρχοι είναι οι πλούσιοι.....» («Μάλλον τούινυν λεκτέον ότι δήμος μεν έστιν όταν οι ελεύθεροι κύριοι ώσιν, ολιγαρχία δ' όταν οι πλούσιοι...») 7.

1. ΙΣΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΙ;

α) Ανθρώπινη ποικιλομορφία και θεμελιώδης ισότητα

Ο S. ανατέμνει με ιδιαίτερη πρωτοτυπία το σύνολο των κοινωνικών πεδίων στα οποία εκδηλώνεται το αίτημα της ισότητας. Πριν από αυτό όμως, αποπειράται να απαντήσει στο θεμελιώδες ερώτημα για την ίδια την ανάγκη ύπαρξης της ισότητας. Όπως παρατηρεί, όλες οι θεωρίες πολιτικής φιλοσοφίας και ηθικής χαρακτηρίζονται από ένα στοιχείο "ισονομισμού", σε ένα τουλάχιστον πεδίο, αυτό δηλαδή που θεωρείται κομβικό για την κάθε θεωρία. Ισονομιστική χαρακτηρίζεται εκείνη η κατάσταση πραγμάτων, στην οποία όλοι έχουν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις.

Συναφής είναι και η έννοια του "εξισωτισμού" στις θεωρίες περί κοινωνικής δικαιοσύνης: πρεσβεύει την άποψη για ίσο "βάρος" του καθενός, ως προς τη διανομή ενός αγαθού.

Με μία πολύχρονη εντρύφηση στις θεωρίες περί κοινωνικών διευθετήσεων στις πνευματικές του "αποσκευές", ο S. ισχυρίζεται ότι το στοιχείο του ισονομισμού χρησιμοποιείται για να προσδώσει την απαιτούμενη ευλογοφάνεια σε κάθε μία από αυτές. Στην περίπτωση που θα απουσίαζε το *ίσο ενδιαφέρον* για όλους σε κάποιο επίπεδο, *θα ήταν εξαιρετικά δυσχερές να θεωρηθεί μία θεωρία αξιόπιστη από αυτούς στους οποίους απευθύνεται*, δηλαδή δυνητικά απ' όλους. Μόνο δε όταν ικανοποιείται η συνθήκη της αξιοπιστίας, είναι δυνατόν οι αποδέκτες (η κοινωνία) να "τείνουν ευήκοον ους" σε όσα πρεσβεύει μία θεωρία περί ανωτερότητας κάποιου κοινωνικού συστήματος. *Η ολοκληρωτική απουσία της έννοιας της ισότητας σε μία θεωρία, θα την μετέβαλε σε θεωρία αυθαίρετων διακρίσεων, παρατηρεί σχετικά*. Υποστηρίζει ότι το ίσο ενδιαφέρον ("ίσο μέλημα") για όλους είναι τελικά προαπαιτούμενο προκειμένου να εισακουστεί μία θεωρία για τις κοινωνικές διευθετήσεις, επειδή πρέπει κάποιος να "είναι σε θέση να δικαιολογεί τις πράξεις του στους άλλους, με τρόπο ώστε να μην μπορούν να τις απορρίψουν εύλογα" (Thomas Scanlon, 1982).

Η διαβούλευση για το νόημα και την ανάγκη ύπαρξης της ισότητας (και σε ποιο πεδίο) εμπλουτίζει τη σκέψη του ανθρώπου, φέρνοντας στο προσκήνιο αξίες, ιδανικά και δεσμεύσεις, καθώς και την επίγνωση της κοινωνικής αλληλεξάρτησης. Ανοίγει επίσης το δρόμο στον πολίτη για μια εμπριθέστερη θεώρηση του ίδιου συμφέροντός του, ως μέλους μίας οργανωμένης κοινωνίας. Οι έννοιες που προαναφέρονται διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και η άρνηση του ρόλου τους αυτού, «θα ισοδυναμούσε όχι μόνο με παρέκκλιση από την παράδοση της δημοκρατικής σκέψης, αλλά επίσης με περιορισμό της λογικής μας» 8.

7. Αριστοτέλης, "Πολιτικά", οπ.παρ., σελ.237.

8. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", Καστανιώτης, 1999/2006, σελ.328.

Οδηγούν επίσης και σε μία πράξη μείζονος σημασίας: την ανάληψη δημόσιας ευθύνης εκ μέρους καθενός από εμάς. Αν κάποιος, βλέποντας στους δρόμους εικόνες απόκληρων ανθρώπων, διακατέχεται από αποφασιστικότητα ν' αλλάξει ένα σύστημα που το θεωρεί άδικο (και όχι απλώς να τους βοηθήσει λόγω συμπόνοιας), *οι πράξεις του πλέον θα συνεπάγονται δέσμευση σε κάποιον σκοπό: την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης*. Οι πράξεις του αυτές, που θα ήταν απόρροια του αισθήματος κοινωνικής αδικίας, θα μπορούσαν να ισοδυναμούν ακόμη και με θυσία του ιδίου συμφέροντός του και δεν ταυτίζονται με την επιθυμία να ανακουφίσει τη δική του δυστυχία βοηθώντας κάποιον αναξιοπαθούντα. *Ο S. επισημαίνει πως όταν η επιδίωξη κάποιου είναι η υλοποίηση των δεσμεύσεών του, τότε υπάρχει ένα στοιχείο που αφορά το ίδιο το άτομο, αφού οι δεσμεύσεις είναι δικές του*. Αναπτύσσοντας περαιτέρω το συλλογισμό του αυτόν, προβαίνει σε μία καίρια παρατήρηση για την *μη ταύτιση ιδίου συμφέροντος και ορθολογικότητας*, που συνιστά "ευθεία βολή" προς τον πυρήνα των συμβατικών οικονομικών:

«Ακόμη πιο σημαντικό, παρότι η συμπεριφορά που βασίζεται σε δεσμεύσεις μπορεί να οδηγεί ή να μην οδηγεί στην προαγωγή του πλεονεκτήματος (ή της ευημερίας) του ατόμου, αυτή η επιδίωξη δεν υπαγορεύει την ανάγκη άρνησης ορθολογικών επιθυμιών» 9. *Η συμπεριφορά επομένως που βασίζεται σε δεσμεύσεις και φανερώνει ενδιαφέρον για την ευρύτερη κοινότητα δεν αντιβαίνει στην ορθολογικότητα, που στη συμβατική άποψη ταυτίζεται με την επιδίωξη του ιδίου συμφέροντος*.

Οι παραπάνω επισημάνσεις του συγγραφέα συμπλέουν με τις παρατηρήσεις του A. Smith, όπως αυτές διατυπώθηκαν ήδη αρκετά χρόνια πριν την κυκλοφορία του "Πλούτου των Εθνών". Στο έργο του "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", ο S. απανθίζει χαρακτηριστικά αποσπάσματα από την "Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων" που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1759 ("The Theory of Moral Sentiments" – β' έκδοση, 1790). Ο μέγας πολιτικός φιλόσοφος του 18^{ου} αιώνα, που δεν φειδόταν δηκτικών σχολίων για τους πλουσίους της εποχής του (στους οποίους καταλόγιζε «αρπακτικότητα» και «ματαιόδοξες και ακόρεστες επιθυμίες» - Smith, 1790) 10, δεν έβλεπε το άτομο αποκομμένο από την κοινωνία, αλλά το "τοποθετούσε" στο μέσο της κοινότητας της οποίας ήταν (είναι) μέλος. Στο έργο του εκθειάζει «την ευπρέπεια της ανθρωπιάς και της δικαιοσύνης» και την σημασία που έχει «η ομόνοια ανάμεσα στα αισθήματα του δρώντος προσώπου και εκείνα των θεατών» (Smith, 1790) 11. Επισημαίνει επίσης ότι αξίες όπως η δικαιοσύνη, απαιτούν τον περιορισμό του ιδίου συμφέροντός μας και υπαγορεύουν «μεγαλύτερη άσκηση της δημόσιας ευθύνης» (Smith, 1790) 12.

Το αίτημα της ισότητας εξάλλου, πρέπει κατά τον S. να *συνδέεται με κάποιο συγκεκριμένο πεδίο*, προκειμένου να μπορεί να αποκτήσει από περιεχόμενο. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι, οι διαπροσωπικές ανισότητες μπορούν να εκτιμώνται αξιόπιστα μόνο με τη χρησιμοποίηση πολλών διαφορετικών μεταβλητών ("μεταβλητών εστίασης"),

9. οπ.παρ., σελ.326.

10. οπ.παρ. σελ.310.

11,12: οπ.παρ., σελ.326.

όπως είναι το εισόδημα, η ποιότητα ζωής, η ελευθερία δράσης, η δυνατότητα επιτεύγματος, η ωφέλεια κλπ. *Ο παράγοντας που καθιστά επιτακτική την ύπαρξη ενός ευρέος φάσματος τέτοιων μεταβλητών εστίασης, είναι η διαφορετικότητα ("ποικιλομορφία") των ανθρώπων.*

Τα διαφορετικά φυσικά χαρακτηριστικά, το διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο και οι επίσης διαφορετικές ευκαιρίες που προσφέρει κάθε κοινωνία στα μέλη της, μας υποχρεώνουν να συνειδητοποιήσουμε ότι η τυχόν ύπαρξη ισότητας των ανθρώπων σε ένα πεδίο (π.χ. στον πλούτο), δεν ισοδυναμεί με ισότητα και στα υπόλοιπα (της υγείας, της ποιότητας ζωής κλπ.).

Είναι επομένως πολύ σημαντικό ("κομβικό σημείο" κατά S.) για μία θεωρία, το να επιλεγεί το πεδίο που κρίνεται ως το πιο σημαντικό, για την ύπαρξη θεμελιώδους ισότητας. Μόνον έτσι θα προσδοθεί στη θεωρία αυτή η απαιτούμενη αξιοπιστία και ευλογοφάνεια. Η επιλογή ακριβώς του ορθού πεδίου θεμελιώδους ισότητας, ισοδυναμεί με το ερώτημα «*ισότητα ως προς τι*». Η αναγκαιότητα της επιλογής αυτής, δεν παρακάμπτει το ερώτημα "γιατί ισότητα" αλλά συνδέεται άμεσα μαζί του, αφού «*η φύση, το περιεχόμενο και τα αιτήματα του ερωτήματος "γιατί ισότητα" μπορούν να γίνουν κατανοητά και να εξεταστούν μόνο σε σχέση με το κομβικό ερώτημα "ισότητα ως προς τι"*» 13.

Διερευνώντας ακόμη την εγκυρότητα του όρου "εξισωτισμός" ως προς το ανωτέρω ζήτημα, ο S. παρατηρεί ότι η θεμελιώσή του συνδέεται άμεσα με τη θεμελιώδη αρχή του ωφελιμισμού, που αποδίδει "ίσο βάρος στα ίσα συμφέροντα όλων των μερών" (Hare, 1981) ή αλλιώς, (πρεσβεύει ότι) "πάντα αποδίδεται ίσο βάρος σε όλα τα ατομικά συμφέροντα" (Harsanyi, 1982). Από τη διατύπωση της αρχής αυτής, διαφαίνεται σαφώς μία πρώτη δυσκολία πρόσβασης των εξισωτιστών στην ουσία του ερωτήματος "ισότητα ως προς τι".

Όπως συμπεραίνει σχετικά, η εικόνα για κάποιον "κοινό παρονομαστή" των εξισωτιστών είναι αρκετά ασαφής, δηλαδή παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ως προς την αποδοχή των πεδίων για τα οποία προτείνουν την ύπαρξη ισότητας. Ακόμη περισσότερο (εντείνεται η ασάφεια), «όταν ο όρος "ισότητα" ορίζεται – συνήθως έμμεσα – ως ισότητα σε ένα συγκεκριμένο πεδίο» 14. Επισημαίνει ακόμη πως αυτές οι επιστημονικές διχογνωμίες επιβεβαιώνουν ότι το πραγματικό διακύβευμα είναι η απάντηση στο ερώτημα "ισότητα ως προς τι".

Κατά την άποψη του συγγραφέα, μία απόπειρα ορισμού της ισότητας στα πεδία που παραδοσιακά συνδέονται με αυτήν (πλούτος, εισόδημα, οφέλη), είναι ορθότερο επιστημονικά να λαμβάνει χώρα υπό τον τίτλο "ισονομισμός". Δεν απορρίπτεται πάντως και ο όρος "εξισωτισμός", «εφόσον καθίσταται κατανοητό ότι αποτελεί ισχυρισμό περί ισότητας σε ένα συγκεκριμένο πεδίο – και κατ' επέκταση, *ενάντια* στην ισότητα σε άλλα πεδία» 15.

13. Sen A., "Επανεξετάζοντας την Ανισότητα", Καστανιώτης, 1992/2004, σελ.206.

14. οπ.παρ., σελ.48.

15. οπ.παρ., σελ.50.

Το τελευταίο ειδικά στοιχείο της παραπάνω έκφρασης (‘έναντια στην ισότητα’...) χαρακτηρίζει γενικά τις θεωρίες κοινωνικής δικαιοσύνης, δρώντας συμπληρωματικά προς το αίτημα της αμεροληψίας. *Πολύ συχνά παρατηρείται η ανάγκη να δικαιολογηθούν ανόμοια οφέλη κάποιων ατόμων, σε σημαντικά ζητήματα.* Ο S. τονίζει ότι «η δικαιολόγηση αυτή συχνά έχει την απόδειξη της πλήρους σύνδεσης αυτής της ανισότητας με την ισότητα σε κάποιο άλλο σημαντικό – ή δήθεν *πιο* σημαντικό - πεδίο» 16.

Υπογραμμίζεται ακόμη η ύπαρξη πληθώρας θεωριών κοινωνικής δικαιοσύνης, η κάθε μία εκ των οποίων χρησιμοποιεί διαφορετικό πεδίο εστίασης. Οι κυριότερες είναι: η θεωρία της ισότητας στη διανομή των πρωταρχικών αγαθών (J.Rawls), η θεωρία της ισότητας των πόρων (R.Dworkin), της ισότητας των ‘ελευθεριακών δικαιωμάτων’ (R.Nozick), της ίσης στάθμισης των ωφελειών στο συνολικό μέγιστο άθροισμα (Bentham, Harsanyi, Hare), των ίσων δικαιωμάτων απόλαυσης αυτού που κάποιος έχει ‘παράξει’ (Bauer) κλπ.

β) Ισότητα εναντίον ελευθερίας δράσης: Μία ψευδής αντίθεση

Για πολλά χρόνια είχε επικρατήσει η άποψη ότι η ελευθερία δράσης και η ισότητα είναι έννοιες μάλλον ασύμβατες, ευρισκόμενες σε μία μόνιμη διαμάχη. Από την μία πλευρά είχαν βρεθεί οι ελευθεριακοί στοχαστές (Nozick), που αναγνώριζαν ως σαφώς σημαντικότερη την έννοια της ελευθερίας δράσης μέχρι του σημείου να θεωρούνται ‘αντιεξισωτιστές’ και από την άλλη, οικονομολόγοι όπως ο Dalton και ο Meade, που έριχναν σαφώς το βάρος τους υπέρ των αιτημάτων ισότητας. Κάθε μία από τις δύο ‘σχολές’ θεωρήθηκε μεροληπτική εις βάρος της μίας από τις δύο έννοιες, στην προσπάθειά της να αναδείξει την άλλη ως πιο σημαντική.

Κατά τον S., η αντίθεση ανάμεσα στις δύο έννοιες συνιστά ένα πλαστό δίλημμα. Συμφωνώντας με τους πρώτους, ως προς την σημαντικότητα της ελευθερίας δράσης που πρέπει να έχουν όλοι αδιακρίτως, επισημαίνει ότι από τη στιγμή που αυτή θα θεωρηθεί δεδομένη, διατυπώνονται ερωτήματα «σχετικά με το ποιος, πόση, πως διανέμεται, πόσο ίση». Μέσω των ερωτημάτων αυτών εγείρεται το θέμα της ισότητας, συμπληρωματικά προς την ελευθερία δράσης και επιβεβαιώνοντας τη σημαντικότητά της. Από την άλλη πλευρά, τα ίδια τα ελευθεριακά αιτήματα περιέχουν στοιχεία ‘ισότιμης ελευθερίας’, όπως π.χ. το αίτημα για ίση διασφάλιση από παρεμβάσεις τρίτων.

Αλλά και όταν κάποιος εστιάζει στην ισότητα ως προς μία άλλη μεταβλητή από την ελευθερία δράσης, (π.χ. στο εισόδημα) και κάποιος άλλος επιθυμεί μόνο ισότιμη ελευθερία, δεν τίθεται δίλημμα επιλογής /πρόταξης μίας εκ των δύο εννοιών, αλλά μόνο διαφωνία στο επίπεδο του ερωτήματος ‘ισότητα ως προς τι’.

Εν κατακλείδι τονίζεται, ότι είναι ανεδαφική η προσέγγιση του προβλήματος με όρους εναλλακτικών επιλογών (‘σφάλμα κατηγορίας’, κατά S.), αφού «η ελευθερία δράσης ανήκει στα πιθανά πεδία εφαρμογής της ισότητας, ενώ η ισότητα ανήκει στα πιθανά σχήματα διανομής της ελευθερίας δράσης» 17.

16. οπ.παρ., σελ.54.

17. οπ.παρ., σελ.59.

Η επιλογή αυτή πεδίου συνδέεται άρρηκτα με τη διαδικασία αξιολόγησης των αιτημάτων ισότητας, που συγκροτούν ένα ευάριθμο και ανομοιογενές σύνολο: αφενός υπάρχουν τα ίσα ελευθεριακά δικαιώματα και αφετέρου ποικίλα αιτήματα για ισότητα, «που αφορούν σε έναν εκτενή κατάλογο επιτευγμάτων, καθώς και σε έναν αντίστοιχο κατάλογο ελευθεριών επίτευξης» 18.

γ) Ισότητα: μία έννοια με πολλαπλά νοήματα

Το νόημα της ιδέας της ισότητας έχει βρεθεί στο επίκεντρο της μελέτης μεγάλης σειράς διανοητών, διαχρονικά. Η δυνατότητά της να αποτιμάται σε πλήθος πεδίων, έχει εκτιμηθεί από τμήμα του επιστημονικού κόσμου ως εμπόδιο για την ίδια την ιδέα της ισότητας, αφού αυτή εμφανίζεται έτσι «υπερπλήρης» (D.Rae, 1981). Άλλοι ερευνητές πάλι ωθούνται από την ίδια «αφετηρία», καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έννοια κενή περιεχομένου (Westen, 1982).

Αρνούμενος να συμεριστεί τις παραπάνω απόψεις, ο S. υπερθεματίζει για τη σημαντικότητα της ισότητας, κωδικοποιώντας τα νοήματά της με τον εξής τρόπο:

1) Η κατάθεση μίας πρότασης κοινωνικής δικαιοσύνης πρέπει να ικανοποιεί την ανάγκη για αξιολόγηση της ισότητας σε κάποιο «ιδιαίτερα σημαντικό» πεδίο. Η ανάγκη αυτή εκφράζει το αίτημα αμεροληψίας και «ίσου μελήματος», που αποτελούν την κοινή βάση των πολιτικών και ηθικών θεωριών. Το στοιχείο της αμεροληψίας σ' ένα κεντρικό πεδίο, προσδίδει σε μία θεωρία την αξιοπιστία και ευλογοφάνεια που απαιτείται, αφού το ακροατήριο αποτελείται δυνητικά απ' όλα τα μέλη της κοινωνίας.

2) Μετά τον καθορισμό του περιεχομένου, η ισχύς του αιτήματος ισότητας καθίσταται τέτοια, ώστε επιβάλλεται η ιεράρχηση σχημάτων πριν και από τον καθορισμό κάποιου σχετικού δείκτη. Σχετικό παράδειγμα (από το πεδίο της εισοδηματικής ανισότητας) είναι η διανεμητική βελτίωση που επιτυγχάνεται με την περιορισμένη μεταφορά εισοδήματος από ένα πλουσιότερο πρόσωπο σ' ένα φτωχότερο, χωρίς να επιφέρεται κάποια αλλαγή στο σύνολο («αρχή της μεταφοράς» - Hugh Dalton, 1920). *Ιεραρχούνται έτσι διανομές του «ίδιου συνολικού εισοδήματος μέσω της γενικότερης προϋπόθεσης ισότητας, χωρίς να γίνεται επίκληση κάποιου συγκεκριμένου δείκτη ή μέτρου» 19.*

3) Η ποικιλομορφία των εξεταζόμενων (ως προς την ισότητα) πεδίων, αντανακλά την ύπαρξη διαφορετικών απόψεων σχετικά με την αξία του καθενός εξεταζόμενου αντικειμένου. *Το εισόδημα, τα δικαιώματα, τα πρωταρχικά αγαθά, η εκπλήρωση των αναγκών κλπ. συνιστούν διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης και κατανόησης της ζωής διαφορετικών ανθρώπων.*

18. οπ.παρ., σελ.59.

19. οπ.παρ., σελ.61.

Αυτή η ποικιλία των απόψεων σχετικά με το πώς αποτιμάται η ωφέλεια διαφορετικών προσώπων, αφορά οποιαδήποτε κοινωνική έννοια. Την ίδια πολλαπλότητα πεδίων δηλ. θα συναντούσαμε, αν εξετάζαμε την αποδοτικότητα αντί της ισότητας. Ο ορισμός της μπορεί να γίνει συγκεκριμένος μόνον όταν καθοριστεί η "μεταβλητή εστίασης" – και υπάρχουν πολλές. Εάν, προκειμένου να ορίσουμε την αποδοτικότητα, χρησιμοποιηθούν όροι ατομικού οφέλους, τότε αυτή ταυτίζεται με την έννοια της "βελτιστοποίησης κατά Pareto". Σύμφωνα με το κριτήριο που εισήγαγε ο V.Pareto (1906), «μία κατάσταση είναι άριστη, αν καμία αλλαγή της δεν θα μπορούσε να βελτιώσει τη θέση έστω και ενός μέλους της κοινωνίας χωρίς να χειροτερέψει τη θέση κάποιου άλλου» 20. Από τον ορισμό αυτό προκύπτει ότι, μέχρι το σημείο που περιγράφεται ως άριστο, μπορούν να γίνονται αλλαγές που να βελτιώνουν τη θέση κάποιου ή κάποιων ατόμων, χωρίς να υποβαθμίζουν τη θέση κάποιου άλλου μέλους της κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό αυξάνεται η συνολική ευημερία. Υπογραμμίζεται ότι «δεν εξετάζεται εδώ ποιών προσώπων ή ομάδων βελτιώνεται η θέση» 21. *Με το κριτήριο Pareto, αξιολογείται η οικονομική αποδοτικότητα και όχι η κατάσταση της κοινωνίας από διανεμητική άποψη.* (Χωρίς να αμφισβητεί την αξιοπιστία αυτού του κριτηρίου αποδοτικότητας, ο S. διατυπώνει σοβαρές ενστάσεις για την σημασία της πληροφοριακής του βάσης: αμφισβητεί δηλαδή *το κύρος του πεδίου των οφελών*, ισχυριζόμενος ότι η επικέντρωση στα οφέλη «εμπεριέχει τη διαφωνία για την ανάγκη διευθέτησης των ανταγωνιστικών ισχυρισμών για άλλους παράγοντες, όπως τα δικαιώματα ελευθερίας ή οι ελευθερίες» 22. Η ρηξικέλευθη αυτή παρατήρηση εναρμονίζεται απόλυτα με τη διάχυτη στο έργο του αμφισβήτηση της κρατούσας άποψης).

Εναλλακτικά, η ίδια έννοια μπορεί να οριστεί στα πεδία των ελευθεριών, των δικαιωμάτων, των εισοδημάτων κλπ. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «*η πολλαπλότητα των πεδίων στην πραγματικότητα αντανάκλα ποικιλομορφίες στις ουσιώδεις προσεγγίσεις της ατομικής ωφέλειας, καθώς και στην πληροφοριακή βάση των διαπροσωπικών συγκρίσεων*» 23. Η πληροφοριακή βάση χαρακτηρίζεται από τον S. ως σημείο ιδιαίτερης κρίσιμότητας στις θεωρίες κοινωνικής δικαιοσύνης (για τον ωφελιμισμό π.χ., είναι το συνολικό ποσό της ωφέλειας σε μία δεδομένη κατάσταση).

Η διεισδυτικότητα των παραπάνω συλλογισμών και η επίγνωση των απόψεων που έχουν επικρατήσει τους πιο πρόσφατους τουλάχιστον αιώνες σχετικά με τι είναι "μέγιστο αγαθό" ή "μειζων αξία", οδηγούν στη σκέψη, ότι ο εμπλουτισμός των πεδίων ορισμού μίας κοινωνικής έννοιας συνδέεται άρρηκτα με την πνευματικότητα κάθε εποχής και το κύρος των κυρίων εκφραστών της. Στα "Ηθικά Νικομάχεια", ο Αριστοτέλης ορίζει ως μέγιστο αγαθό και τελικό σκοπό των ανθρώπινων πράξεων την *ευδαιμονία* («.....λοιπόν περί ευδαιμονίας τύπω διελθεῖν, επειδή τέλος αυτήν τίθεμεν των ανθρώπινων»).

20. Καράγιωργας Δ.Π., "Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους", Παπαζήσης, 1979, σελ. 43.

21. οπ.παρ.

22. Sen A., "Επανεξετάζοντας την Ανισότητα", σελ. 215.

23. οπ.παρ., σελ.63.

Ευδαιμονία είναι η τελείως αυτάρκης, καθαυτή επιθυμητή ενέργεια, που ταυτίζεται με τις νοητικές και πνευματικές ενασχολήσεις. Ιεραρχώντας τις πράξεις εκείνες που μας οδηγούν σε μία ζωή με ευδαιμονία, ο Αριστοτέλης κατατάσσει πρώτη τη θεωρητική ενασχόληση, δηλ. το φιλοσοφείν («κρατίστη τε γαρ αὐτὴ ἐστὶν ἡ ἐνέργεια»), αφού το καλύτερο στοιχείο του εαυτού μας είναι ο νους και «τα πράγματα με τα οποία ασχολείται ο νους είναι τα πιο σημαντικά από αυτά που μπορούμε να γνωρίσουμε». Η φιλοσοφική ενασχόληση είναι ακόμη η πιο συνεχής και ευχάριστη από όλες τις ενέργειες που γίνονται με τους κανόνες της αρετής («...ηδίστη δε των κατ' αρετὴν ενεργειῶν ἡ κατὰ τὴν σοφίαν ομολογουμένως ἐστίν») 24. Ο ευδαίμων άνθρωπος ταυτίζεται έτσι με τον σοφό άνθρωπο.

Στη δεύτερη σειρά (ως προς την ευδαιμονία που επιφέρουν), κατατάσσονται *οι πράξεις που υπηρετούν αξίες* όπως η δικαιοσύνη και η ανδρεία, καθώς κι οι πράξεις που κάνουμε «...τηρώντας στις συναλλαγές και στα συμβόλαια, στις στιγμές ανάγκης, αλλά και στα πάθη μας, το μέτρο που ταιριάζει στον καθένα..... – είναι φανερό ότι όλα αυτά είναι ενέργειες που προσιδιάζουν απολύτως στον άνθρωπο» 25.

Από τα όσα αναφέρονται παραπάνω γίνεται φανερό, ότι το αγαθό της "ευδαιμονίας" ισοδυναμεί με πνευματική και ψυχική πληρότητα. Αυτή αποκτάται με υψηλή πνευματική δραστηριότητα και ενδιαφέρον για τις πανανθρώπινες αξίες και όχι με τον "εγκλωβισμό" του ανθρώπου σε μία ιδιοτελή και φίλαυτη συμπεριφορά. Εγείρονται ακόμη ερωτήματα για τις συνθήκες διαβίωσης και το επίπεδο παιδείας που θα έπρεπε να ικανοποιούνται, προκειμένου ο άνθρωπος να καταστήσει τις πνευματικές ενασχολήσεις τμήμα του καθημερινού του βίου.

Στην έννοια της ευδαιμονίας αναφέρεται και ο ίδιος ο S., αναγνωρίζοντας ότι με τον νοηματικό πλούτο που την χαρακτηρίζει μπορεί να προσδώσει άλλη ευρύτητα στις έννοιες της ευτυχίας ή της ευχαρίστησης: "The exercise also has a certain amount of general intellectual interest, since the breadth and richness of the Greek concept of *eudaimonia* may suggest similarly broad interpretations of happiness or pleasure" 26.

Η πνευματική πενία της εποχής μας καθίσταται προφανής, εάν αποπειραθεί κανείς να συγκρίνει τις κυρίαρχες κοινωνικά ιδέες του σήμερα, με φιλοσοφικές απόψεις που είδαν το φως πριν από 25 αιώνες. Η χρονική απόσταση που μεσολαβεί ανάμεσα στις δύο "στιγμές", δεν ισοδυναμεί με συνεχή πνευματική εξέλιξη της ανθρωπότητας.

24. Αριστοτέλης, "Ἠθικά Νικομάχεια", Ζήτρος, β.Κ', τ.2, σσ. 599, 601.

25. οπ.παρ., σελ.609.

26. Sen A., "Standard of Living: Concepts and Critiques", Hawthorn, 1987, σελ. 8.

2. Η Ελευθερία και τα θεμέλια της Δικαιοσύνης

Λέγεται ότι ο Ευκλείδης είπε στον Πτολεμαίο: «Δεν υπάρχει "βασιλική οδός" για τη γεωμετρία». Δεν είναι σαφές ότι υπάρχει κάποια βασιλική οδός για την αξιολόγηση των οικονομικών ή κοινωνικών πολιτικών. Υπεισέρχονται πολλοί παράγοντες στους οποίους απαιτείται να δοθεί προσοχή και οι αξιολογήσεις πρέπει να γίνονται με ευαισθησία.... (Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", κεφ.3).

α) Ωφελιμισμός: Βασικές αρχές και η κριτική του A.Sen

Για κάθε αξιολογική κρίση, "έννοια-κλειδί" είναι η βάση πληροφοριών που χρησιμοποιεί: από αυτήν εξαρτάται η ίδια η δυνατότητα εμβάθυνσης της θεωρίας στην έννοια της δικαιοσύνης – επομένως και η αξιοπιστία της. Η βάση πληροφοριών περιλαμβάνει τόσο τις πληροφορίες που απαιτούνται ώστε να μπορέσει κάποιος (χρήστης της μεθόδου) να προβεί σε κάποια κρίση, όσο και τις πληροφορίες που "απορρίπτονται" και δεν διαδραματίζουν άμεσο ρόλο στη συγκεκριμένη προσέγγιση. Ο "κλασικός" ωφελιμισμός π.χ. "επιλέγει" τις πληροφορίες που σχετίζονται με την ευτυχία ή την εκπλήρωση επιθυμιών, ενώ ο φιλελευθερισμός τις πληροφορίες που δείχνουν την εναρμόνιση της συμπεριφοράς με κανόνες για την ελευθερία και ιδιοκτησία.

Επιχειρώντας μία επισκόπηση των θεωριών που κυριάρχησαν μέχρι σήμερα στο πεδίο της δημόσιας πολιτικής, εξετάζει πρώτα τον (κλασικό) ωφελιμισμό, που κατείχε δεσπόζουσα θέση για περισσότερο από έναν αιώνα. Τις αρχές του ωφελιμισμού ανέπτυξε καταρχήν ο J. Bentham, ενώ την προσέγγιση αυτή ακολούθησαν και οι Mill, Jevons, Edgeworth, Marshall και Pigou.

Σύμφωνα με τον Bentham (1789), η ωφέλεια απορρέει από την εξασφάλιση συγκεκριμένων ψυχικών καταστάσεων, δηλ. ικανοποίησης, ευχαρίστησης, ευτυχίας. Όπως επισημαίνει ο S., «ζητήματα, ενδεχομένως βαρυσήμαντα, όπως η ατομική ελευθερία, η εκπλήρωση ή η παραβίαση αναγνωρισμένων δικαιωμάτων, πλευρές της ζωής που δεν αντανακλώνται επαρκώς στις στατιστικές της ευχαρίστησης, δεν μπορούν να επηρεάσουν μία κανονιστική αξιολόγηση σ' αυτή την ωφελιμιστική δομή» 27. Στην κλασική εκδοχή του ωφελιμισμού, ως βάση πληροφοριών εκλαμβάνεται η ωφέλεια του ατόμου σε μία δεδομένη κατάσταση. Αυτή είναι το μέτρο της ικανοποίησης ή της ευτυχίας του (ή ευημερίας του).

Τα κύρια χαρακτηριστικά της θεωρίας αυτής είναι τα εξής:

1) Κάθε επιλογή κρίνεται με βάση τα αποτελέσματά της (συνεπειοκρατία). Απορρίπτεται η άποψη να θεωρούνται κάποιες αρχές ως ορθές χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα αποτελέσματα που παράγουν.

27. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", Καστανιώτης, 1999/2006, σελ.95.

2) Για την αξιολόγηση των διαφόρων καταστάσεων, το κριτήριο είναι η ωφέλεια που παράγεται σε κάθε μία από αυτές (ευημερισμός).

Σύμφωνα με την αρχή αυτή, δεν αποδίδεται άμεσα σημασία σε έννοιες όπως η παραβίαση (ή η εκπλήρωση) δικαιωμάτων, τα καθήκοντα κλπ. Από το συνδυασμό των δύο προαναφερόμενων αρχών, προκύπτει ότι «οποιαδήποτε πράξη κρίνεται με βάση τη συνεπαγόμενη κατάσταση πραγμάτων – λόγω συνεπειοκρατίας – και η συνεπαγόμενη κατάσταση κρίνεται με βάση τις ωφέλειες σ' αυτήν την κατάσταση – λόγω ευημερισμού» 28.

3) Η συνολική ωφέλεια σε μία κατάσταση, προκύπτει απλώς ως άθροισμα των ωφελειών διαφόρων ανθρώπων ("άθροισμα – κατάταξη"). Το σημαίνον στοιχείο είναι η μεγιστοποίηση του αθροίσματος αυτού, *χωρίς να αποδίδεται σημασία στη διανομή της συνολικής ωφέλειας μεταξύ των ατόμων*. Η ύπαρξη τυχόν ανισότητας στη διανομή των ωφελειών, δεν αφορά τη θεωρία του ωφελιμισμού.

Για την ωφελιμιστική "οπτική", το νόημα της αδικίας είναι η συνολική απώλεια ωφέλειας, σε σχέση με την ωφέλεια που θα μπορούσε να είχε επιτευχθεί. Άδικη επομένως χαρακτηρίζεται εκείνη η κοινωνία, στην οποία οι άνθρωποι είναι *σημαντικά* λιγότερο ευτυχισμένοι, ως σύνολο, απ' ότι χρειάζεται να είναι.

Κατά τον συγγραφέα, η θεωρία αυτή παρουσιάζει ορισμένα σημαντικά πλεονεκτήματα (που τα χαρακτηρίζει "διορατικές πλευρές"), αφού:

- Τονίζει τη σημασία του να λαμβάνονται υπόψη τα αποτελέσματα κοινωνικών διευθετήσεων, όταν κρίνονται οι διευθετήσεις αυτές.
- Αποδίδει σημασία στην ευημερία των ατόμων που εμπλέκονται, κατά τη διαδικασία αξιολόγησης των κοινωνικών διευθετήσεων και των αποτελεσμάτων τους.

Παρουσιάζει όμως και σημαντικά μειονεκτήματα, που απορρέουν από τη βάση των πληροφοριών της. Τα κυριότερα είναι:

- Αδιαφορεί για τυχόν ανισότητες στη διανομή των ωφελειών ("ευτυχίας").
- Ομοίως, δεν ενδιαφέρεται ουσιαστικά για ελευθερίες και δικαιώματα - τους αποδίδει κάποια σημασία μόνο στο βαθμό που μεγεθύνουν ή μειώνουν τις ωφέλειες.
- Η ορθότητά της σε ότι αφορά την ερμηνεία της ατομικής ευημερίας μπορεί να αμφισβητηθεί έντονα, υπό την επίδραση παραγόντων όπως η ψυχική κατάσταση και η προσαρμογή του ανθρώπου σε διάφορες καταστάσεις. Ανάλογα με τις συνθήκες, η προσαρμογή αυτή μπορεί να φθάσει στο σημείο να αποκτήσει ιδιαίτερα οδυνηρό περιεχόμενο.

Ο S. επέμεινε ιδιαίτερα στην "αποκρυπτογράφηση" της έννοιας της ευημερίας, όπως την εννοεί ο ωφελιμισμός. Στο "Standard of Living: Concepts and Critiques", αποφαίνεται ότι «η ωφελιμότητα και το επίπεδο ζωής συνδέονται μεταξύ τους, αλλά είναι μάλλον δεύτερες εξαδέλφες παρά αδελφές» 29.

28. οπ.παρ., σελ.97.

29. "Utility and living standard are related, but they are second cousins rather than siblings", σελ. 14.

Επικεντρώνοντας την προσοχή του ιδιαίτερα στο τελευταίο από τα αδύνατα σημεία του ωφελιμισμού, επισημαίνει ότι η ακρίβεια και η αξιοπιστία διαπροσωπικών συγκρίσεων της ευημερίας (ή της στέρησης) *διακυβεύονται έντονα εάν επικεντρωθούμε αποκλειστικά στα ψυχικά χαρακτηριστικά που θεωρούνται το μόνο κριτήριο ευημερίας - ευχαρίστηση, ευτυχία, επιθυμίες.* Αυτό συμβαίνει επειδή πολλοί "εξοστρακισμένοι" από τη ζωή άνθρωποι (:«defeated and down trodden») συμβιβάζονται με τις συνθήκες της ζωής τους, προσαρμόζουν ανάλογα τις επιθυμίες τους και περιορίζουν τις φιλοδοξίες τους συχνά στα όρια της απλής επιβίωσης. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η πραγματική εικόνα της στέρησης μπορεί να διαστρεβλωθεί από τη μέτρηση της ευτυχίας. Παραδείγματα τέτοιων καταστάσεων είναι: ο ζητιάνος, ο άνεργος, ο ανειδίκευτος εργάτης με τις σκληρές και αβέβαιες συνθήκες δουλειάς, η εξαρτώμενη οικονομικά σύζυγος, ένα θύμα φυλετικής ή σεξιστικής βίας κλπ. Γνωρίσματα της συμπεριφοράς αυτών των ανθρώπων, είναι η εξοικείωσή τους με τις μικρές μόνο απολαύσεις της ζωής και η μόνιμη κατάπνιξη των συναισθημάτων τους, σε βαθμό που οι επιθυμίες τους παραμένουν ανεκδήλωτες. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις είναι μάλλον αδύνατο να αποτιμηθεί η ευημερία ενός ατόμου, είτε από τη μία "οδό" (δηλ. την ευτυχία ή ευχαρίστηση), είτε την άλλη (την εκδήλωση επιθυμιών). Επομένως, αυτές οι προσεγγίσεις της αξιολόγησης της ευημερίας κρίνονται ανεπαρκείς. Το αποτέλεσμα είναι να παραμένει αθέατη η ένδεια και η δυστυχία των μόνιμως στερημένων.

Η ευημερία τελικά θεωρείται από τον S. «ζήτημα αποτίμησης αξίας» 30 που δεν είναι δυνατόν να εκφραστεί αξιόπιστα με τα προαναφερθέντα κριτήρια ωφελιμότητας.

β) Η μη ταύτιση Ευημερίας και Δράσης

Εκτός των παραπάνω επισημάνσεων ο S. επιχειρεί και τον εννοιολογικό διαχωρισμό της ευημερίας και της δράσης, αφού στο συμβατικό μοντέλο «η διχοτόμηση αυτή χάνεται σ' ένα μοντέλο αποκλειστικά ιδιοτελών κινήτρων, στο οποίο η δράση ενός ανθρώπου πρέπει να προσαρμόζεται ολοκληρωτικά στην επίτευξη της ευημερίας του» 31. Διατείνεται ότι η θεώρηση ενός ατόμου από την άποψη της δράσης και η θεώρησή του από την άποψη της ευημερίας του, είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Η δράση περιλαμβάνει δεσμεύσεις, αξιολογήσεις αφοσίωση σε ιδέες ή πρόσωπα και στόχους, που εδράζονται σ' ένα ευρύ πλέγμα αξιών και συναισθημάτων. Αν αποφύγουμε τον εγκλωβισμό μας στα "ιδιοτελή κίνητρα", μπορούμε να διαπιστώσουμε *ότι η δράση ενός ατόμου εναρμονίζεται συχνά με θεωρήσεις υψηλότερων πνευματικών και ηθικών απαιτήσεων, σε σχέση με αυτές που καλύπτονται από την έννοια της ευημερίας.*

Στην Ιστορία, αλλά και στην καθημερινή ζωή, υπάρχουν παραδείγματα δράσης που δεν θα μπορούσαν να προκληθούν αν το μόνο κίνητρο ήταν η επιδίωξη της ευημερίας του. Το να πράξει ένα άτομο κάτι για την εθνική τιμή και αξιοπρέπεια ή για το καλό ενός συγγενούς ή φίλου του χωρίς ανταπόδοση,

30. Sen A., "Για την Ηθική και την Οικονομία", Καστανιώτης, 1987/1999, σελ.79.

31. οπ.παρ., σελ. 74.

οφείλεται προφανώς σε κίνητρα ψυχικά/συναισθηματικά που δεν “χωρούν” στην έννοια της επίτευξης ευημερίας. *Επομένως - παρά τα όσα πρεσβεύει ο ωφελισμός - η ευημερία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως το μοναδικό στοιχείο στο οποίο αποδίδεται αξία.*

Προς επίρρωση των παραπάνω, ο συγγραφέας θυμίζει ότι μπορεί ο κόσμος των βιβλίων να βρίθει από ψυχρούς και υπολογιστικούς ανθρώπινους τύπους (όπως κάποιοι σαιξπηρικοί ήρωες), αλλά η πραγματική ζωή είναι πιο πλούσια. Απτά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την άποψή του, είναι σίγουρα οι χιλιάδες γνωστοί και άγνωστοι “Προμηθείς Δεσμώτες” και “Σπάρτακοί” της Ιστορίας.

Επιχειρώντας τέλος τη διασύνδεση της δράσης με την αρχή της αντικειμενικότητας, ο S. επεξηγεί τους λόγους για τους οποίους οφείλουμε να δίνουμε σημασία στη διάσταση της δράσης:

1) Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η χρησιμοποίηση της δράσης είναι θέμα που θα κριθεί από το ίδιο το άτομο, «η ανάγκη για μία προσεκτική αποτίμηση τόσο των στόχων, των σκοπών, της αφοσίωσης κλπ όσο και της αντίληψης για το καλό, είναι σημαντική και απαιτητική»³².

2) Η ίδια η ικανότητα των ανθρώπων να αποκτούν κάτι στο οποίο δίνουν αξία, περιλαμβάνεται σε μία αυθεντική ηθική που ενδέχεται να συνυπάρχει με «μία σε δεύτερο επίπεδο αντικειμενική αντίληψη για την ηθική. *Η απόκτηση ή η ικανότητα απόκτησης αυτών στα οποία κάποιος δίνει αξία δεν είναι, από αυτήν την άποψη, πολύ διαφορετική από άλλα πράγματα στα οποία μπορεί να δίνεται αξία, όπως για παράδειγμα η ευτυχία, η ευημερία ή η ελευθερία*»³³.

Αυτή η ικανότητα απόκτησης πραγμάτων στα οποία δίνεται αξία, μπορεί να συμπεριληφθεί σε μία συνάρτηση αντικειμενικής αξιολόγησης, όπως ακριβώς μπορούν να συνεκτιμηθούν (στην ίδια συνάρτηση) και τα άλλα πράγματα. *Η θεμελίωση μίας θεωρίας και η φύση των πραγμάτων στα οποία αποδίδεται αξία, είναι έννοιες διακριτές μεταξύ τους.*

γ) Φιλελεύθεροι, John Rawls και η άποψη του Sen.

Ο φιλελευθερισμός εστιάζει στα δικαιώματα ελευθερίας και ιδιοκτησίας, απαιτώντας τη γενική συμμόρφωση σε ορισμένους κανόνες. Η πιο ακραία έκφραση του φιλελευθερισμού διατυπώνεται από στοχαστές όπως ο Nozick, που ισχυρίζεται ότι “οι δικαιωματικές αξιώσεις” που απορρέουν από τα δικαιώματα αυτά, δεν είναι δυνατόν να τεθούν σε δεύτερη μοίρα εξαιτίας των αποτελεσμάτων τους, οσοδήποτε κρίσιμο κι αν είναι ένα κοινωνικό πρόβλημα και ανεξάρτητα από το πόσο δυσάρεστα μπορεί να είναι τα αποτελέσματα αυτά.

Με κριτήριο τη βάση πληροφοριών που χρησιμοποιεί, ο φιλελευθερισμός – υποστηρίζει ο S. - συνιστά μία πολύ περιορισμένη ματιά στα πράγματα, αγνοώντας «τις πλέον βασικές ελευθερίες που έχουμε λόγο να θεωρούμε πολύτιμες και να απαιτούμε»³⁴. Ο ίδιος υπερθεματίζει μεν σε ό,τι αφορά την προτεραιότητα της ελευθερίας, διαφωνεί όμως με τον παραγκωνισμό των

32. οπ.παρ., σελ.75.

33. οπ.παρ., σελ.76.

34. Sen A., “Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία”, σελ.105.

οικονομικών αναγκών από αυτήν. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, «οι απόκληροι, όπως οι άνεργοι και οι φτωχοί, μπορούν να λιμοκτονούν ακριβώς επειδή "οι δικαιωματικές αξιώσεις τους"-όσο νόμιμες κι αν είναι -δεν τους δίνουν αρκετή τροφή». Ακόμη, ότι η έλλειψη ιατρικής περίθαλψης για ιάσιμες ασθένειες και άλλες παρόμοιες στερήσεις, μπορούν θαυμάσια να συνυπάρχουν σ' ένα σύστημα, με τον απόλυτο σεβασμό των πολιτικών δικαιωμάτων όλων των πολιτών. Διερωτάται «αν η σημασία της ελευθερίας στην κοινωνία αντανακλάται κατάλληλα στην βαρύτητα που θα της έδινε το ίδιο το άτομο, όταν θα έκρινε το δικό του συνολικό πλεονέκτημα»³⁵ και αποφαίνεται ότι ελευθερίες είναι και τα δικαιώματα των ανθρώπων στο να είναι υγιείς, να έχουν εξασφαλισμένη την απαραίτητη τροφή τους, να γνωρίζουν να διαβάζουν και να γράφουν. Οι ελευθερίες αυτές είναι δυνατόν να υποβαθμιστούν *με καταστροφικές συνέπειες για τους ανθρώπους, αν αναγνωρίζεται η απόλυτη πρωτοκαθεδρία της "πολιτικής ελευθερίας"*. Αντίθετα, τονίζει, μία θεώρηση που θα λάμβανε υπόψη της τις συνέπειες, θα μπορούσε να αποδώσει ιδιαίτερη σημασία και στην πραγμάτωση των ατομικών ελευθεριών - ίσως μάλιστα και να επεφύλασσε ευνοϊκή μεταχείριση σ' αυτές.

Την πιο σημαντική θέση στο πεδίο των συναφών θεωριών, κατέχει η "Θεωρία της Δικαιοσύνης" του John Rawls ("The Theory of Justice", 1971). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, προσωπικές ελευθερίες που περιλαμβάνουν βασικά πολιτικά δικαιώματα και δικαιώματα του πολίτη έχουν προτεραιότητα έναντι των οικονομικών αναγκών. Τα δικαιώματα αυτά είναι λιγότερο εκτεταμένα, απ' ότι σε θεωρίες άλλων φιλελεύθερων στοχαστών. Στη θεωρία του Rawls, οι κανόνες δικαιοσύνης περιλαμβάνουν τις εξής δύο αρχές:

1) Κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα σ' ένα πλήρως επαρκές σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών που είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθεριών για όλους.

2) Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες πρέπει να πληρούν δύο όρους:

- α) Πρέπει να αντιστοιχούν σε θέσεις (και αξιώματα) που είναι ανοιχτές σε όλους, υπό τις προϋποθέσεις μίας ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών και
- β) Πρέπει να είναι προς τη μεγαλύτερη ωφέλεια των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας³⁶.

Η εύνοια προς τα λιγότερο ευνοημένα μέλη της κοινωνίας, εκφράζεται με την αρχή της "ισότητας στην κατοχή των πρωταρχικών αγαθών".

Τα "πρωταρχικά αγαθά" είναι «πράγματα που κάθε έλλογος άνθρωπος υποτίθεται ότι επιθυμεί και περιλαμβάνουν το εισόδημα και τον πλούτο, τις βασικές ελευθερίες, την ελευθερία μετακίνησης και επιλογής επαγγέλματος, εξουσίες και προνόμια αξιωμάτων και υπεύθυνων θέσεων και τις κοινωνικές βάσεις του αυτοσεβασμού»³⁷. Συνιστούν δε χρήσιμους πόρους για την επίτευξη των διαφορετικών ιδεών που μπορεί να έχουν τα άτομα για ένα αγαθό.

35. οπ.παρ., σελ.103.

36. Sen A., "Επανεξετάζοντας την Ανισότητα", σελ.130.

37. Sen A., οπ.παρ. σσ. 137-138.

Η εξαιρετική σημασία της θεωρίας του Rawls, έγκειται στην έμφαση που δίνει στην ισότητα των ευκαιριών. Με τον τρόπο αυτό, τοποθετεί στο επίκεντρο της ισότητας και της δικαιοσύνης τις ελευθερίες των ανθρώπων και όχι τα αποτελέσματα που τυχόν επιτυγχάνονται. Οι απόψεις αυτές μπορούν να χαρακτηρισθούν "συγγενικές" προς τις ιδέες από τις οποίες εμφορείται το έργο του R. Dworkin, περί "ισότητας των πόρων".

Κατά τον S. "τα πρωταρχικά αγαθά" νοούνται μόνο ως μέσα ελευθερίας (και όχι ελευθερία καθαυτή), ενώ ο ίδιος θεωρεί ως μέγιστης σημασίας, *την έκταση της ελευθερίας που έχει πραγματικά ο άνθρωπος*. Ισχυρίζεται ότι η ισότητα της κατοχής των αγαθών αυτών μπορεί να συνοδεύεται από ανισότητες σε πραγματικές ελευθερίες που έχουν διαφορετικοί άνθρωποι, αφού «η μετατροπή αυτών των πρωταρχικών αγαθών και πόρων σε ελευθερία επιλογής επί εναλλακτικών συνδυασμών λειτουργικών σκοπών και άλλων επιτευγμάτων μπορεί να διαφέρει από πρόσωπο σε πρόσωπο...» 38. Η δυνατότητα του ατόμου να πετύχει τους παραπάνω εναλλακτικούς συνδυασμούς αντιπροσωπεύει την ελευθερία που πραγματικά έχει, να επιλέξει τη ζωή που έλλογα εκτιμά.

Η δυνατότητα αυτή διαχωρίζεται τόσο από τα πρωταρχικά αγαθά, όσο και από τα επιτεύγματα (στα οποία συμπεριλαμβάνονται οι συνδυασμοί λειτουργικών σκοπών). Ο S. παραθέτει παραδείγματα που τεκμηριώνουν τον ισχυρισμό του περί διαχωρισμού των παραπάνω εννοιών.

Ένα άτομο μπορεί να έχει περισσότερα "πρωταρχικά αγαθά" (με τη μορφή εισοδημάτων, ελευθεριών κλπ), αλλά μικρότερη δυνατότητα εξαιτίας μίας αναπηρίας του. Ακόμη, ένα πρόσωπο μπορεί να έχει υψηλότερο εισόδημα και μεγαλύτερες ποσότητες τροφής, αλλά να είναι μικρότερη η ελευθερία του να ζήσει μία καλή ζωή από διατροφική άποψη, εξαιτίας του ευπρόσβλητου του οργανισμού του σε ασθένειες, τυχόν μεγαλύτερων σωματικών του διαστάσεων, ή εξαιτίας μίας εγκυμοσύνης. Ειδικά για τις ανεπτυγμένες χώρες εξάλλου πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, ότι πολλοί φτωχοί σε σχέση με το εισόδημα και άλλα "πρωταρχικά αγαθά", δυσχεραίνονται ακόμη περισσότερο να μετατρέψουν τα όποια αγαθά διαθέτουν σε βασικές δυνατότητες (π.χ. μετακίνησης, συμμετοχής στην κοινωνική ζωή) εξαιτίας ορισμένων "επιβαρυντικών" τους χαρακτηριστικών (ηλικιωμένοι, πάσχοντες από αναπηρία κλπ).

Τα παραδείγματα που προεκτέθησαν, αφορούν τον διαχωρισμό της δυνατότητας από τα "πρωταρχικά αγαθά". Σε ότι αφορά τον διαχωρισμό δυνατότητας και επιτευγμάτων, μπορεί να παρατηρηθεί ότι δύο πρόσωπα με τις ίδιες δυνατότητες, επιλέγουν διαφορετικές δέσμες λειτουργικών σκοπών, ανάλογα με τους ιδιαίτερους στόχους του καθενός. Ακόμη, ότι δύο πρόσωπα με τις ίδιες πραγματικές και με τους ίδιους στόχους, μπορεί να πετύχουν διαφορετικά αποτελέσματα, ανάλογα με την τακτική και στρατηγική καθενός, ως προς τη χρησιμοποίηση των ελευθεριών του.

38. οπ.παρ.

Επιγραμματικά, η σημασία που αποδίδει ο S. στα μέσα της ελευθερίας, στα αποτελέσματα και την ελευθερία, αλλά και η ιεράρχηση των εννοιών που ο ίδιος υιοθετεί, περικλείονται στην ακόλουθη φράση του: «Εάν η φροντίδα μας είναι η ισότητα της ελευθερίας, είναι εξίσου κατάλληλο να αναζητήσουμε την ισότητα των *αποτελεσμάτων* της, όσο και την ισότητα των *μέσων* της. Η ελευθερία έχει σχέση και με τα δύο, αλλά δε συμπίπτει με κανένα» 39.

δ) Διαπροσωπικές συγκρίσεις της ωφέλειας – Η ετερογένεια της ευημερίας

Σύμφωνα με την παραδοσιακή σχολή του ωφελιμισμού (Jevons, Walras), που επικράτησε έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η χρησιμότητα (ωφέλεια) είναι έννοια μετρήσιμη. Με την απονομή μονάδων χρησιμότητας για κάθε αγαθό, κάθε ένα από αυτά ιεραρχείται βάσει του δείκτη χρησιμότητάς του, δίκην στάθμισης. Έτσι ο καταναλωτής κατέχει ένα απόλυτο μέτρο χρησιμότητας (cardinal utility). Η άποψη αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον Jeremy Bentham, που υποστήριζε ότι υπάρχει πράγματι μία μετρήσιμη ψυχολογική κατάσταση που μπορεί να αποδώσει την "ωφέλεια".

Με την ανάλυση του V.Pareto έκανε την εμφάνισή της η έννοια των τακτικών (ordinal) συγκρίσεων, από τις οποίες προκύπτει η κλίμακα των προτιμήσεων. Σύμφωνα με την ("στενότερη") αυτή προσέγγιση, δεν είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε το ποσό κατά το οποίο αυξήθηκε ή μειώθηκε η χρησιμότητα ενός αγαθού ή ενός συνδυασμού αγαθών, *παρά σημασία έχει μόνο η σύγκριση μεταξύ δύο καταστάσεων ("καλύτερο" ή χειρότερο)*. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι "ο K έχει μεγαλύτερη ωφέλεια στην κατάσταση χ από ό,τι στην κατάσταση ψ" (ή από ένα αγαθό χ, σε σχέση με το αγαθό ψ), πράγμα που ισοδυναμεί με την έκφραση «ο K θα επέλεγε να είναι στην κατάσταση χ και όχι στην κατάσταση ψ». Η προσέγγιση αυτή, που ακολουθείται από το ευρύ φάσμα των οικονομολόγων από τη δεκαετία του 1930, παρουσιάζει ένα σημαντικό μειονέκτημα: αποκλείει τη δυνατότητα άμεσων διαπροσωπικών συγκρίσεων των ωφελειών (όπου ωφέλεια: «η ξεχωριστά κλιμακούμενη αναπαράσταση των προτιμήσεων του κάθε ατόμου»). Δεν μπορούμε να αποφανθούμε δηλαδή για το πόσο μεγαλύτερη είναι η ωφέλεια που παρέχει η κατάσταση χ στον πολίτη K, σε σχέση με την ωφέλεια που δίνει στον πολίτη Z (ομοίως, δεν μπορούμε να έχουμε άποψη για το πόσο μεγαλύτερη είναι η ωφέλεια που δίνει η κατάσταση χ στον K, σε σχέση με την κατάσταση ψ).

Η σημασία της έλλειψης της δυνατότητας αυτής, φαίνεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της κοινής προτίμησης και της ίδιας συμπεριφοράς επιλογής εκ μέρους δύο ή περισσότερων ατόμων. Ο S. υπογραμμίζει ότι *η σύμπτωση της συμπεριφοράς επιλογής δεν σημαίνει αναγκαστικά και σύμπτωση της ωφέλειας που προκύπτει από την επιλογή αυτή* και αποφαίνεται ότι, οι (θεωρούμενες) συγκρίσεις ωφέλειας που εδράζονται στην επιλογή, «στην καλύτερη των περιπτώσεων ισοδυναμούν με συγκρίσεις μόνο των "πραγματικών εισοδημάτων" ή της εμπορευματικής βάσης της ωφέλειας» 40.

39. οπ.παρ., σελ.147.

40. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ.108.

Ο ίδιος θεωρεί ότι το (υψηλό πραγματικό) εισόδημα συνιστά δείκτη περιορισμένης εγκυρότητας, σε ότι αφορά την προσέγγιση της ευημερίας και της ποιότητας ζωής και στην επιχειρηματολογία του αναφέρει πέντε διαφορετικούς παράγοντες μεταβολής της σχέσης που υφίσταται μεταξύ του πραγματικού εισοδήματος (ή της εμπορευματικής βάσης) και των πλεονεκτημάτων που προκύπτουν από το εισόδημα αυτό.

Οι παράγοντες αυτοί είναι:

1) Η διαφορετικότητα (ετερογένεια) των ανθρώπων.

Η ηλικία, το φύλο, η ύπαρξη τυχόν αναπηρίας ή ασθένειας, αλλά και γενικότερα τα διαφορετικά φυσικά χαρακτηριστικά, προσδίδουν ένα σημαντικό βαθμό ποικιλίας (διαφορετικότητας) στον ανθρώπινο πληθυσμό. Η ύπαρξη των διαφορών αυτών, σημαίνει και την ύπαρξη διαφορετικών αναγκών. Ένας βαριά ασθενής ή ένας ανάπηρος άνθρωπος, χρειάζεται σίγουρα να δαπανήσουν ένα τμήμα του εισοδήματός τους για την συνεχή ιατρική παρακολούθησή τους ή την αγορά προσθετικών ή άλλων μηχανημάτων (χωρίς μάλιστα να είναι βέβαιο ότι είναι δυνατή η "επιστροφή" τους στο προηγούμενο στάδιο ευημερίας τους, ακόμη και με μεταβίβαση εισοδήματος). Ένα ηλικιωμένο άτομο επίσης χρειάζεται περισσότερη φροντίδα, μία έγκυος έχει ανάγκη να τρέφεται καλύτερα κλπ.

2) Οι διαφορές του φυσικού περιβάλλοντος.

Η ποιότητα ζωής ανά περιοχή, επηρεάζεται άμεσα από παράγοντες όπως η μόλυνση της ατμόσφαιρας και οι λοιμώδεις νόσοι (ελονοσία, AIDS). Ιδιαίτερα επιβαρύνεται σ' αυτές τις καταστάσεις η ζωή των λιγότερο εύπορων, αφού για την αντιμετώπισή τους απαιτείται συνήθως σημαντική δαπάνη εκ μέρους τους (όταν τουλάχιστον υπάρχει η δυνατότητα περίθαλψης, πράγμα που δεν είναι καθόλου δεδομένο για πολλά σημεία του πλανήτη – βλ. και Human Development Reports του Ο.Η.Ε.). Άμεσα εξάλλου επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων και οι κλιματικές συνθήκες. Σε χώρες με ψυχρό κλίμα π.χ., οι ανάγκες για ένδυση και θέρμανση προκαλούν στα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού προβλήματα, που δεν αντιμετωπίζουν οι πληθυσμοί αντίστοιχου εισοδήματος σε χώρες με διαφορετικό κλίμα.

3) Οι διαφορές του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Η ποιότητα ζωής επηρεάζεται επίσης από τις νομοθετικές ρυθμίσεις για τη δημόσια εκπαίδευση, την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας (και για την πρόληψή της), καθώς και από τις δημόσιες υποδομές στα πεδία της υγείας, των μεταφορών κλπ. Επιπροσθέτως, ο S. επισημαίνει και τη σημασία «της φύσης των σχέσεων της κοινότητας», μνημονεύοντας σχετικά και πρόσφατες εργασίες Αμερικανών διανοητών, όπως : "*Why Should We Care about Group Inequality?*" (Glen Loury, 1987), "*Bowling Alone: America's declining Social Capital*" (Robert Putman, 1995) κλπ.

Όσον αφορά στη συγκεκριμένη χώρα – "πρότυπο" για κοινωνιολογικές παρατηρήσεις τέτοιας υφής (Η. Π. Α.), η μέχρι σήμερα ειδησεογραφία και τα στατιστικά στοιχεία που κατά καιρούς δημοσιεύονται, επιβεβαιώνουν το αληθές των παρατηρήσεων αυτών (ποσοστό φυλακισμένων και ειδικά

μελλοθανάτων, μετοικήσεις κοινωνικών ομάδων όταν οι συνοικίες τους «προσβληθούν» από άτομα άλλου χρώματος κλπ).

4) Οι διαφορές στις αντιλήψεις περί σχέσεων

Το ύψος των απαραίτητων πόρων για τον αυτοσεβασμό ενός ανθρώπου, αλλά και οι απαιτήσεις για κατανάλωση που θα μπορεί να εναρμονίζεται με το κυρίαρχο πρότυπο συμπεριφοράς, διαφέρουν από χώρα σε χώρα και (κυρίως) από εποχή σε εποχή. Είναι δυνατόν κάποιος να έχει σαφώς υψηλότερο – με απόλυτους όρους - εισόδημα από άλλους, που διαβιούν σε λιγότερο ανεπτυγμένες κοινότητες, αλλά να μην μπορεί να συμμετάσχει ισότιμα στην κοινωνική ζωή της δικής του κοινότητας. Η επισήμανση αυτή μας θυμίζει έντονα και την καθημερινότητα σε κοινωνίες όπως η δική μας, με τη συνεχή αύξηση των καταναλωτικών standards. Ο S. θυμίζει σχετικά και τη σχετική παρατήρηση του Smith, ότι δηλαδή ποικίλλει από κοινωνία σε κοινωνία το επίπεδο κατανάλωσης που θα επέτρεπε σε κάποιον «να εμφανίζεται δημοσίως χωρίς να ντρέπεται»⁴¹.

5) Η ενδοοικογενειακή κατανομή του εισοδήματος

Η βασική μονάδα για την εξέταση της χρήσης του εισοδήματος είναι η οικογένεια. Εκεί κατανέμονται τα εισοδήματα που κερδίζουν τα εργαζόμενα μέλη της και μάλιστα η κατανομή αυτή συμπεριλαμβάνει και τα μη εργαζόμενα μέλη. Ακριβώς αυτή η ενδοοικογενειακή κατανομή των εισοδημάτων «είναι μία κρίσιμη μεταβλητή παράμετρος στη σύνδεση των ατομικών επιτευγμάτων και ευκαιριών με το συνολικό επίπεδο του οικογενειακού εισοδήματος». Από τον τρόπο χρησιμοποίησής του, εξαρτάται η ευημερία ή ο βαθμός ελευθερίας του κάθε μέλους. Ο τρόπος αυτός επηρεάζεται από παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία και ο βαθμός που γίνονται αντιληπτές οι ανάγκες του κάθε μέλους της οικογένειας.

ε) Ευημερία, Ελευθερία και Δυνατότητα

Επιχειρώντας μία εξέταση των προσεγγίσεων της φτώχειας και της ανθρώπινης στέρησης γενικότερα, ο S. "στέκεται" καταρχήν στην εδραιωμένη στα οικονομικά άποψη για τη σημαντικότητα της ανεπάρκειας του εισοδήματος, ως πρωταρχικού παράγοντα στέρησης. Χωρίς να ενστερνίζεται συνολικά την προσέγγιση αυτή, δέχεται τη χρησιμότητά της, αφού θεωρεί ότι μας "εξωθεί" στη μελέτη της διανομής των εισοδημάτων (ιδιαίτερα των πραγματικών και χαμηλών) και τη χρησιμοποιεί ως εφιαλτήριο για μία περισσότερο ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος.

Μία πληρέστερη – και συγγενέστερη προς τις δικές του απόψεις - θέαση βρίσκει στην ανάλυση του John Rawls για τα "πρωταρχικά αγαθά" (βλ. κεφ.2γ'). Ο S. εκτιμά ότι αυτή η θεωρία διευρύνει τη βάση πληροφοριών σε σχέση με την προσέγγιση που εστιάζει στο εισόδημα, όμως θεωρεί όμως ότι τα "πρωταρχικά αγαθά" δεν μπορούν να νηθούν ως κάτι περισσότερο από μέσα για την απόκτηση της ελευθερίας.

41. οπ.παρ., σελ.110.

Στην προσπάθεια διερεύνησης εξάλλου της πραγματικότητας χωρίς απλουστεύσεις και εξωραϊσμούς, ιδιαίτερα κρίσιμους θεωρεί ο συγγραφέας τους ρόλους της "λειτουργίας" και της "δυνατότητας". Με τις λειτουργίες αντανακλώνται «τα διάφορα πράγματα στα οποία κάποιος αποδίδει αξία, μπορώντας να τα κάνει ή να τα αισθανθεί» 42. Μπορεί να διακρίνονται σε στοιχειώδεις λειτουργίες (το να έχει κανείς επαρκή τροφή π.χ. ή να μην απειλείται από ασθένειες που μπορούν να αποφευχθούν) και σε - λιγότερο ή περισσότερο - πολύπλοκες, όπως το να διακρίνεται από αυτοεκτίμηση και να συμμετέχει στην πνευματική ζωή της κοινωνίας.

Υπάρχουν διάφοροι εναλλακτικοί συνδυασμοί εφικτών για κάθε άτομο λειτουργιών. Ο όρος "δυνατότητα", αναφέρεται σ' αυτούς ακριβώς τους εναλλακτικούς συνδυασμούς. Ισοδυναμεί έτσι η "δυνατότητα", με την ελευθερία του ατόμου να επιτυγχάνει να ζει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο ζωής (βλ. κεφ.2γ').

Η επικέντρωση του S. στην πραγματική ζωή των ανθρώπων, δηλαδή στο πόσο ελεύθεροι είναι να κάνουν πράξη τον τρόπο ζωής που έχουν επιλέξει, βασίζεται στον πλούτο και τις πολλές διαφορετικές ερμηνείες της έννοιας "επίπεδο ζωής" ή "ποιότητα ζωής". Σ' αυτό το πλήθος των ερμηνειών αναφέρεται, όταν γράφει χαρακτηριστικά: « μπορεί να είσαι τυχερός, αλλά να μην είσαι καλά. Μπορεί να είσαι καλά, αλλά να μην μπορείς να φτάσεις στη ζωή που θα ήθελες. Μπορεί να έχεις τη ζωή που ήθελες, αλλά να μην είσαι ευτυχισμένος. Μπορεί να είσαι ευτυχισμένος χωρίς να έχεις πολλή ελευθερία. Μπορεί να αισθάνεσαι ελεύθερος, αλλά να μην μπορείς να πετύχεις πολλά» 43. Κάνοντας μία σχετική αναδρομή υπενθυμίζει, ότι από το 1990 ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών χρησιμοποιεί στις ετήσιες εκθέσεις του για την εκτίμηση της ανθρώπινης Ανάπτυξης, δείκτες πολύ πιο σύνθετους από το εισόδημα. Στην ουσία δεν πρόκειται για κάποια καινοτομική πρωτοβουλία, αφού το ίδιο ενδιαφέρον για την "πραγματική ζωή" είχαν επιδείξει στα έργα και τους λογαριασμούς τους οι William Petty, Francois Quesnay, A.L. Lavoisier, J.L. Lagrange, Gregory King κλπ. Στις σελίδες του "Standard of Living" εκθειάζονται ιδιαίτερα οι παραπάνω διανοητές, που βάσιζαν τις εργασίες τους σε αριθμητικά και στατιστικά στοιχεία. Ειδικά ο W.Petty ("Political Arithmetick", 1676), έμεινε στην ιστορία και για την αποστροφή του προς τα "διανοητικά επιχειρήματα" (intellectual arguments) 44. Σημαντικό και το έργο του Γάλλου ιστορικού και πολιτικού Alexis de Tocqueville. Ορισμένες παρατηρήσεις του στο «Μνημόνιο για τη Φτώχεια» (1835), φαίνεται να έχουν ισχύ και σήμερα: «... στα κράτη που θαυμάζετε για τον πλούτο τους, ένα μέρος του πληθυσμού αναγκάζεται να καταφύγει στην ελεημοσύνη του άλλου για να επιβιώσει» και: «Αντί να συγκρίνετε ξένες χώρες μεταξύ τους, αντιπαραβάλετε διαφορετικές περιοχές του ίδιου κράτους και θα φτάσετε σε παρόμοιο αποτέλεσμα: θα δείτε να αυξάνονται αναλογικά ο αριθμός εκείνων που ζουν μέσα στην ευμάρεια από τη μία πλευρά και εκείνων που εξαρτώνται από παροχές του δημοσίου για να ζήσουν, από την άλλη» 45 .

42. οπ.παρ., σελ.114.

43. Sen A., "Standard of Living...", σελ. 1.

44. οπ.παρ. σελ. 21.

45. Πόλις, 2005, σσ. 31-32.

3. Η φτώχεια ως στέρηση δυνατοτήτων

α) Για την ερμηνεία της προσέγγισης

Ο S. αποφαινεται ότι στην ανάλυση της φτώχειας, κεντρική θέση πρέπει να έχει η αντίληψη περί δυνατοτήτων του ατόμου, δηλαδή των διαφόρων συνδυασμών λειτουργικών σκοπών που μπορεί να πετύχει ένα άτομο και όχι ο παράγων "εισόδημα". Εκκινώντας από τη θέση ότι οι λειτουργικοί σκοποί ("λειτουργίες") ανήκουν στα συστατικά στοιχεία της ευημερίας, πρεσβεύει την άποψη ότι οι δυνατότητες δείχνουν ακριβώς την ελευθερία που έχει κανείς να επιδιώξει την "απόκτηση" αυτών των συστατικών στοιχείων. Ακόμη, ότι (οι δυνατότητες) «μπορεί να διαδραματίζουν άμεσο ρόλο στην ευημερία καθεαυτήν, στο βαθμό που η απόφαση και η επιλογή αποτελούν μέρη της διαβίωσης» 46.

Οι λόγοι για τους οποίους η επικέντρωση σ' αυτές αποδίδει μία σφαιρικότερη εικόνα της ανθρώπινης ανέχειας και ανταποκρίνεται περισσότερο στο αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη, είναι ειδικότερα οι εξής;

- Η προσέγγιση με βάση τη στέρηση δυνατοτήτων, εστιάζει στις στέρησεις που χαρακτηρίζονται "*φυσικά σημαντικές*", ενώ το εισόδημα αντίθετα, είναι μόνον "*εργαλειακά σημαντικό*" (οι υπογραμμίσεις δικές του).

- Η πραγματική φτώχεια (ή στέρηση δυνατοτήτων) προκαλείται από πλήθος παραγόντων και όχι μόνον από την έλλειψη επαρκούς εισοδήματος.

- Η (εργαλειακή) σχέση που υφίσταται ανάμεσα στο χαμηλό εισόδημα και τις περιορισμένες δυνατότητες, δεν είναι ίδια ανάμεσα στις διάφορες κοινότητες ή οικογένειες, ή ακόμη και ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα.

Ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν η σχέση αυτή είναι δεκτική μεταβολών, που οφείλονται σε μία σειρά από λόγους. Οι πιο σημαντικοί απ' αυτούς είναι οι εξής:

1) *Η ύπαρξη σειράς μεταβλητών αποφασιστικής σημασίας, τις οποίες το άτομο μπορεί να ελέγξει μόνο περιορισμένα ή και καθόλου.* Το φύλο και οι κοινωνικοί ρόλοι που συνεπάγεται, (π.χ. η μητρότητα) η ηλικία του ατόμου (κυρίως τα πολύ πρώιμα και τα ύστερα χρόνια του, με τις ανάγκες ιδιαίτερης φροντίδας που απαιτούν), τα ήθη της κάθε κοινωνίας, ο τόπος γέννησης ή/και διαμονής του, με όλα τα κοινωνικά και κλιματολογικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή αλλά και τον ψυχισμό ενός ατόμου (με συνέπειες που εκτείνονται χρονικά σε όλη ενδεχομένως τη ζωή του, ακόμη και

46. Sen A., "Επανεξετάζοντας την Ανισότητα", οπ.παρ., σελ.85.

στην περίπτωση μετακίνησης από τον αρχικό του τόπο) 47, δηλαδή τυχόν ύπαρξη κοινωνικής ή εθνικής βίας, πλημμύρες ή περίοδοι ξηρασίας, ενδημικές ασθένειες κλπ.

2) *Η συνεκτίμηση, ως τμήματος της πραγματικότητας, της «'σύζευξης' μειονεκτημάτων ανάμεσα: (1) στη στέρηση εισοδήματος και (2) στις αντιξοότητες για τη μετατροπή του εισοδήματος σε λειτουργίες»* 48. Παράγοντες όπως η αναπηρία, η ασθένεια και η μεγάλη ηλικία, όχι μόνο λειτουργούν ανασχετικά ως προς την ικανότητα ενός ατόμου να κερδίζει κάποιο εισόδημα, αλλά επίσης δυσχεραίνουν και την μετατροπή του εισοδήματός του σε ικανότητες.

Αυτό συμβαίνει επειδή τα άτομα των παραπάνω κατηγοριών χρειάζονται μεγαλύτερο εισόδημα (για μηχανική υποστήριξη ή για θεραπεία), προκειμένου να επιτύχουν τον ίδιο βαθμό κοινωνικής λειτουργίας. Η στέρηση δυνατοτήτων που περιγράφεται ανωτέρω, μπορεί να ισοδυναμεί με βαθμούς πραγματικής φτώχειας, έτσι ώστε να καθίσταται αναληθής η εικόνα της φτώχειας που προκύπτει μόνον από το πεδίο του εισοδήματος.

3) *Η κατανομή του εισοδήματος μέσα στην οικογένεια.*

Είναι δυνατόν να μην υπάρχει ίση μεταχείριση των μελών της οικογένειας, σε ότι αφορά το μοίρασμα του εισοδήματός της. Αυτό συμβαίνει σε χώρες όπου διατηρείται η μεροληπτική παράδοση υπέρ των αρσενικών μελών, δηλαδή σε πολλές χώρες της Ασίας και της Αφρικής (δευτερευόντως και σε τμήματα ανεπτυγμένων κρατών, συνήθως σε αγροτικές περιοχές). Αυτή η ανισότητα "εντός των τειχών" του βασικού κύτταρου της κοινωνίας και η έλλειψη ακριβούς πληροφόρησης για την πραγματική της έκταση, συνιστά αξιοσημείωτη αλλοίωση της πραγματικής εικόνας της φτώχειας και μειώνει την αξιοπιστία της προσέγγισής της με βάση το εισόδημα.

~~Σχετικά με την ύπαρξη τέτοιων ανισοτήτων στις μέρες μας, ακόμη και σε μη αναπτυσσόμενες χώρες, σημειώνεται ότι με βάση τα στοιχεία που δημοσιοποίησε το 1995 ο Ο.Η.Ε., η Ιταλία παρουσίαζε ένα από τα υψηλότερα ποσοστά μη επίσημα καταγεγραμμένης εργασίας των γυναικών παγκοσμίως (United Nations Development Program / Human Development Report).~~

Συνέπεια επίσης της *σχετικής στέρησης* στο πεδίο των εισοδημάτων, μπορεί να είναι η *απόλυτη στέρηση* στο πεδίο των δυνατοτήτων. Αυτό συμβαίνει επειδή το να ανήκει κάποιος στην κατηγορία των σχετικά φτωχών σε μία πλούσια χώρα, με τα κοινωνικά και καταναλωτικά πρότυπα που

47. Στο έργο τους "Freakonomics" οι Steven Levitt και Stephen Dubner, διερευνώντας τα αίτια της εγκληματικότητας του αφροαμερικανικού πληθυσμού των Η.Π.Α., γράφουν σχετικά: «Αυτοί οι δύο παράγοντες – η ανατροφή ενός παιδιού σε συνθήκες φτώχειας και οι μονογονεϊκές οικογένειες- είναι από τις πιο ισχυρές ενδείξεις ότι ένα παιδί μελλοντικά θα γίνει εγκληματίας». Και σχετικά με την επίδραση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος και την προδιάθεση, γράφουν αναφερόμενοι στους μαύρους πωλητές του ναρκωτικού "κράκ": «Για τα παιδιά που μεγαλώνουν στις φτωχογειτονιές του Νότιου Σικάγου, η διακίνηση κρακ είναι ένα επάγγελμα με μεγάλη αίγλη... Αν είχαν μεγαλώσει κάτω από άλλες συνθήκες, ίσως να είχαν σκεφτεί να γίνουν οικονομολόγοι ή συγγραφείς» ("Σημεία και Τέρατα της Οικονομίας", Λιβάνης, 2005/2006, σελ. 158).

48. Sen A., «Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία», σελ.129.

κυριαρχούν εκεί, ισοδυναμεί με μεγάλο μειονέκτημα ως προς τη δυνατότητά του να θεωρείται κοινωνικά ενεργός πολίτης - αφού σε μία τέτοια χώρα απαιτείται μεγαλύτερο εισόδημα για την αγορά αρκετών αγαθών. Η ισχύς της διαπίστωσης αυτής δεν αμβλύνεται, ακόμη κι αν το εισόδημα ενός ατόμου της κατηγορίας αυτής θεωρείται υψηλό με βάση τα γενικώς αποδεκτά κριτήρια. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται και από πλήθος επιστημονικών μελετών (W.G. Runciman: "Relative Deprivation and Social Justice"-1966, P.Townsend: "Poverty in the United Kingdom" - 1979, κλπ).

β) Φτώχεια εισοδήματος και έλλειψη δυνατοτήτων - Ανισότητα ως προς τι;

Οι δύο αντιλήψεις περί φτώχειας που έχουν προαναφερθεί, σίγουρα συσχετίζονται μεταξύ τους. Και μάλιστα με τρόπο αμφίσημο. Μια αύξηση του εισοδήματος καταρχήν, σίγουρα οδηγεί σε αύξηση των δυνατοτήτων. Αλλά και μία διεύρυνση των δυνατοτήτων προσδίδει στο άτομο ικανότητες για περαιτέρω αύξηση του εισοδήματός του.

Η δεύτερη αυτή προσέγγιση, διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην ανάλυση του S. για την καταπολέμηση της φτώχειας λόγω χαμηλού εισοδήματος. Παράγοντες όπως αυτοί των καλύτερων υπηρεσιών υγείας και της καλύτερης βασικής εκπαίδευσης, έχουν μεγάλη συνεισφορά στην καταπολέμηση της εισοδηματικής φτώχειας. Σημαντικά συμπεράσματα έχουν εξαχθεί σχετικά από την εργασία των Jean Dreze και Amartya Sen για την επιτυχία των οικονομικών μεταρρυθμίσεων στην Ινδία, "Hunger and Public Action" (1995).

Στην εργασία αυτή καταγράφονται τα διαφορετικά επίπεδα ετοιμότητας αλλά και τα διαφορετικά πεδία στα οποία δόθηκε έμφαση από κάθε ινδική πολιτεία, κατά τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Στις πιο βόρειες περιοχές της χώρας π.χ., η έμφαση δόθηκε στην απελευθέρωση των αγορών και τελικά περιοχές όπως το Παντζάμπ κατόρθωσαν να μειώσουν το επίπεδο εισοδηματικής φτώχειας, με την υψηλή οικονομική ανάπτυξη που προήλθε κυρίως από τις ρυθμίσεις αυτές. Τα πιο σημαντικά όμως αποτελέσματα στην προσπάθεια μείωσης της φτώχειας εισοδήματος καταγράφηκαν στην Πολιτεία της Κεράλα, που παρουσίαζε και το "μειονέκτημα" ενός πλέγματος νομοθετικών ρυθμίσεων (μάλλον έντονου) ελέγχου της αγοράς. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες περιοχές, η Πολιτεία αυτή παρουσίαζε υψηλότερες επιδόσεις στους τομείς της βασικής εκπαίδευσης, της φροντίδας υγείας και των αγροτικών μεταρρυθμίσεων («στην ισότιμη διανομή της γης», κατά τον συγγραφέα). Τα πλεονεκτήματα αυτά της επέτρεψαν να υπερκεράσει τελικά τις άλλες πολιτείες, σε ότι αφορά τις αναπτυξιακές επιδόσεις.

Εκτός των παραπάνω διαπιστώσεών του, βαρύνουσες είναι και οι εξής επισημάνσεις του S.:

1) Μία πολιτική κατά της φτώχειας, δεν πρέπει να έχει ως βασικό της κίνητρο τη μείωση της εισοδηματικής φτώχειας, αποκλειστικά. Σε αντίθετη περίπτωση, υπάρχει σοβαρό ενδεχόμενο ταύτισης των δύο εννοιών και να δικαιολογούνται έτσι οι δαπάνες για βασική εκπαίδευση, υπηρεσίες υγείας κλπ, ως απλώς

κατάλληλα μέσα για την μείωση της εισοδηματικής φτώχειας. *Με τον τρόπο αυτό «θα συγχέουμε τους σκοπούς με τα μέσα»* 49.

2) Η βελτίωση των ατομικών ικανοτήτων συντείνει στην αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας. Είναι μία έμμεση αλλά σημαντική σύνδεση, που συντείνει στη μείωση των διαφόρων μορφών στέρησης.

Επιμένοντας στην ανάδειξη της διάκρισης των δύο προσεγγίσεων σε ζήτημα θεμελιώδους σημασίας, αναφέρει κατόπιν παραδείγματα που αποδίδουν εύγλωττα τη διάκριση αυτή. Τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η περίπτωση ενός χωρικού, που έχει τη δυνατότητα αύξησης του εισοδήματός του (και της αγοραστικής του δύναμης επομένως) σ' ένα χωριό που δεν διαθέτει ούτε σχολείο, ούτε νοσοκομείο. Όμως η αύξηση αυτή του εισοδήματος δεν μπορεί να του εγγυηθεί τη διασφάλιση του δικαιώματός του στην εκπαίδευση και στη φροντίδα υγείας. Ένα άνεργο άτομο επίσης που ενισχύεται με κάποιο κρατικό επίδομα, ίσως φαντάζει περισσότερο ασφαλές και λιγότερο στερημένο απ' ότι είναι στην πραγματικότητα, αν δεν συνεκτιμήσουμε το πόσο πολύτιμη εμπειρία είναι η ενασχόλησή μας με κάτι που μας ικανοποιεί.

Ειδικά το πρόβλημα της ανεργίας, λόγω της σημαντικότητάς του στην Ευρώπη και αλλού, επιτείνει την ανάγκη να γίνουν ευδιάκριτες οι διαφορές ανάμεσα στην αντίληψη με βάση το εισόδημα και την αντίληψη με βάση τις δυνατότητες (ικανότητες). Αν το μόνο κόστος της ανεργίας ήταν η απώλεια εισοδήματος, αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί σε σημαντικό βαθμό με τη χορήγηση κάποιου επιδόματος, ανάλογα βέβαια και με την "ευρωστία" μίας εθνικής οικονομίας (αφού είναι δεδομένο το δημοσιονομικό βάρος που προκαλεί η στήριξη αυτή). Υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις όμως, ότι οι συνέπειες της ανεργίας είναι πολυεπίπεδες και υπονομεύουν τη εσώτατη υπόσταση του ανθρώπου, αφού σ' αυτές συμπεριλαμβάνονται: η έλλειψη αυτοσεβασμού, η ψυχολογική βλάβη, η απώλεια επαγγελματικών δεξιοτήτων και γνώσεων, η αύξηση των ποσοστών ασθένειας και θνησιμότητας, η πρόκληση έντασης στους κόλπους της οικογένειας και της κοινωνίας, η επιδείνωση των φυλετικών διαφορών, καθώς και η όξυνση των κρουσμάτων κοινωνικού αποκλεισμού.

Η επικέντρωση της προσοχής στην εισοδηματική ανισότητα, είναι δυνητικός παράγοντας διαστρέβλωσης της πραγματικότητας. Αυτό συμβαίνει κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο, όπου υπάρχει μία ιδιαίτερη παράδοση ενίσχυσης των ανέργων μέσω της επιδοματικής πολιτικής. Ως αποτέλεσμα της σχεδόν κλασικής αυτής πολιτικής, τα επίπεδα της εισοδηματικής ανισότητας είναι καλύτερα στην Ευρώπη απ' ότι στις Η.Π.Α. Το ίδιο ισχύει και με τις τάσεις διεύρυνσης της (εισοδηματικής) ανισότητας, όπως δείχνουν οι έρευνες του ΟΟΣΑ. Όμως αυτή είναι μόνο η μία όψη του νομίσματος.

49. οπ.παρ.,σελ.133.

Στην περίοδο μετά το 1980, τα ποσοστά ανεργίας «εκτινάχθηκαν» στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, στο ύψος του 10-12%. Στις Η.Π.Α. όμως το σχετικό ποσοστό παραμένει μάλλον σταθερό, είναι δηλ. της τάξης του 4-5% (με μειωμένη πάντως στήριξη και των ανέργων και των οικονομικά ασθενέστερων συνολικά). Επομένως, όλα τα φαινόμενα στέρησης και δυστυχίας που προαναφέρθηκαν ως αποτελέσματα της ανεργίας, αφορούν κυρίως τον ευρωπαϊκό χώρο. Αυτό όμως μπορεί να ισοδυναμεί μόνο με θεαματική αύξηση των ανισοτήτων και δραματική μείωση της ευημερίας, παρά τα επιφαινόμενα.

Σχολιάζοντας τις δύο πολύ διαφορετικές μεταξύ τους εικόνες, ο S. παρατηρεί ότι αντανακλούν διαφορές κοινωνικής ηθικής. Οι Αμερικανοί δεν θεωρούν παράδοξο να μην ενισχύονται ιδιαίτερα οι κοινωνικά ασθενέστεροι, ενώ οι Ευρωπαίοι ενισχύουν μεν τις κατηγορίες αυτές του πληθυσμού χωρίς όμως να παρεμβαίνουν δραστικά στο πρόβλημα της ανεργίας. Οι δύο αυτοί αντιθετικοί τρόποι αντιμετώπισης των πραγμάτων, αντανακλούν διαφορετικές θεωρήσεις της ηθικής και της κοινωνικής ευθύνης.

γ) Υγεία και Θνησιμότητα

Η βασικότερη από τις ανθρώπινες ικανότητες είναι να μπορεί να φτάσει ένα άτομο σε ώριμη ηλικία, χωρίς να απειλείται από πρόωρο θάνατο. Μία μελέτη των στοιχείων για τη θνησιμότητα ανά χώρα και ανά φυλετική κοινότητα στο εσωτερικό των διαφόρων χωρών, αποκαλύπτει μία εικόνα που δεν εναρμονίζεται με την κατάταξη χωρών σε ανεπτυγμένες και μη, με βάση αποκλειστικά το μέγεθος του εισοδήματος.

Ως βασική πηγή πληροφοριών εδώ χρησιμοποιείται η εργασία: "The Effects of Known Risk Factors on the Excess Mortality of Black Adults in the United States", των M.W.Owen, S.M.Teutsch, D.F.Williamson και J.S.Marks ("Journal of the American Medical Association", Φεβρουάριος 1990). Όπως προκύπτει από την εργασία αυτή, ο μέσος όρος ζωής των μαύρων Αμερικανών (ανδρών και γυναικών) είναι σημαντικά μικρότερος από αυτόν των λευκών. Ακόμη κι αν συνυπολογισθεί ο παράγοντας της βίας ως αιτία πολλών θανάτων στις νεαρές ηλικίες, εν τούτοις παραμένει η βεβαιότητα για πολύ μεγαλύτερη θνησιμότητα των μαύρων πολιτών και στο ώριμο στάδιο της ζωής τους (35-64 ετών). Χειρότερη ακόμη εμφανίζεται η εικόνα στις γυναίκες.

Τα συνολικά στοιχεία δείχνουν ότι: για τους άνδρες το ποσοστό θνησιμότητας είναι 1,8 φορές υψηλότερο από των λευκών ανδρών και για τις γυναίκες 2,9 φορές υψηλότερο από των λευκών γυναικών. Μετά την προσαρμογή των διαφορών του οικογενειακού εισοδήματος, οι αριθμοί αλλάζουν σε: 1,2 και 2,2 αντιστοίχως. Διευρύνοντας το πεδίο των συγκρίσεων και βασιζόμενος σε επίσημα στοιχεία των Η.Π.Α. της Ινδίας, της Κίνας καθώς και της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας της περιόδου 1991-1995, ο Σ. "αποκαλύπτει" ότι ο μέσος όρος ζωής των αφροαμερικανών υπολείπεται σημαντικά του μέσου όρου και άλλων εθνικών πληθυσμών. Όσον αφορά στους άνδρες, αυτοί ζουν λιγότερο (και με σημαντική διαφορά) από τους πολύ φτωχότερους τους Κινέζους, τους Ινδούς της πολιτείας της Κεράλα, αλλά και τους πολίτες της Τζαμάϊκα, της Κόστα Ρίκα και της Σρι Λάνκα. Το ίδιο

ισχύει και για τις μαύρες Αμερικανίδες: ο μέσος όρος ζωής τους υστερεί αυτού των γυναικών στην ίδια πολιτεία της Ινδίας και (λιγότερο) της Κίνας. *Την ίδια στιγμή που καταγράφεται αυτή η εντυπωσιακή υστέρησή τους σε διάρκεια ζωής, στο πεδίο του εισοδήματος οι μαύροι Αμερικανοί εμφανίζονται κατά πολύ πλουσιότεροι των πληθυσμών που προαναφέρονται.*

Από τα στοιχεία αυτά συμπεραίνεται ότι στις Η.Π.Α. (που χαρακτηρίζονται συχνά και ως μόνη υπερδύναμη στον πλανήτη μετά το 1989), δεν αποτελεί προτεραιότητα η βασική ιατρική κάλυψη ή ασφάλιση των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν πάνω από 40 εκατομμύρια πολίτες. Στην Ευρώπη αντίθετα, η δέσμευση για στήριξη των αντίστοιχων στρωμάτων είναι πολύ ισχυρότερη, χωρίς να υπάρχει ανάλογη δέσμευση και στο θέμα της ανεργίας. Οι διαφορές ως προς την αντιμετώπιση των κοινωνικών ανισοτήτων, αντανακλούν διαφορετικές προσεγγίσεις – ερμηνείες των εννοιών της κοινωνικής και ατομικής ευθύνης. Απεικονίζονται δε ευκρινώς (παρά τις όποιες συγκυριακές ή/και δημαγωγικές διαφοροποιήσεις), στα προγράμματα διακυβέρνησης των κατεστημένων πολιτικών δυνάμεων. Οι δυνάμεις αυτές βρίσκονται υπό την άμεση επιρροή των "ολιγοπωλίων δύναμης" - *power oligopolies* 50, ανάμεσα στα οποία κυρίαρχη είναι η θέση των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων. Παρά τις διακηρύξεις των επίσημων εκπροσώπων του πολιτικού συστήματος, «δεν ισχύει στην πράξη η κλασική μορφή της Δημοκρατίας, όπου όλοι οι πολίτες έχουν ίση δύναμη (ή είναι ο κάθε ένας τους το ίδιο ανίσχυρος, όπως οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις στον τέλειο ανταγωνισμό» 51. Σε ότι δε αφορά την πλευρά των απλών πολιτών ιδιαίτερα, αυτό που δημιουργείται με τα χρόνια είναι « μία απρόσωπη και χειραγωγούμενη κοινή γνώμη που έχει πάρει ή παίρνει τη θέση της σοφής, πρόθυμης συμμετοχής των πολιτών στις δημόσιες υποθέσεις....» 52.

δ) Ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων – Οι γυναίκες που "λείπουν"

Μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κρατών, αλλάζει σημαντικά ο λόγος των γυναικών προς τους άνδρες. Ενώ στη Βρετανία, στη Γαλλία και τις Η.Π.Α. ο λόγος των γυναικών προς τους άνδρες είναι μεγαλύτερος του 1,05, σε άλλες (εκτεταμένες) περιοχές του πλανήτη τα πράγματα αντιστρέφονται: Στην Αίγυπτο ο δείκτης είναι 0,95, σε Κίνα, Μπαγκλαντές και Δυτική Ασία 0,94, στην Ινδία 0,93 και στο Πακιστάν 0,90.

Οι σχετικές επιστημονικές διαπιστώσεις δείχνουν ότι, κάτω από τις ίδιες συνθήκες τα θηλυκά μέλη μίας οικογένειας παρουσιάζουν μεγαλύτερο ποσοστό επιβίωσης. Αυτή είναι η κύρια αιτία της αριθμητικής υπεροχής των γυναικών στις χώρες της Δύσης. Δευτερευόντως υπάρχουν και άλλοι λόγοι,

50 -51. Παπανδρέου Α., "The Political Element in the Economic Development" – the Wicksell Lectures, 1966 - "Essays in Economics", εκδ. Nea Synora, 1993, σελ.95.

52. «A faceless, manipulated *public opinion* has taken or is taking the place of wise, willful citizen participation in public affairs, *volonte general* having been reduced to a mere caricature of itself » (Παπανδρέου Α., οπ.παρ., σελ. 96).

όπως οι "μακρινές" πια επιπτώσεις των πολέμων στον ανδρικό πληθυσμό, το επί πολλές δεκαετίες υψηλότερο ποσοστό ανδρών καπνιστών και το επίσης μεγαλύτερο ποσοστό βίαιων θανάτων, που λογικά "γέρνουν την πλάστιγγα" από αριθμητική άποψη, προς την πλευρά των γυναικών.

Η τελείως διαφορετική κατάσταση που επικρατεί σε μία σειρά χωρών της Ασίας και της Αφρικής μελετήθηκε ενδελεχώς από σημαντικούς διανοητές, που κατέληξαν σε ανατριχιαστικά συμπεράσματα. Μία πρώτη προσέγγιση, μπορεί να γίνει χρησιμοποιώντας ως κριτήριο την αναλογία ανδρών και γυναικών που καταγράφεται στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α. (δηλαδή την "μεταφορά" της αναλογίας αυτής, στις προαναφερόμενες χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου). Με βάση το στοιχείο αυτό, διαπιστώνεται ότι μόνο στην Κίνα, ο αριθμός "των γυναικών που λείπουν" υπερβαίνει δυνητικά τα 50 εκατομμύρια, ενώ γίνεται και πολύ υψηλότερος αν συνυπολογισθούν και άλλες χώρες των εξεταζόμενων γεωγραφικών περιοχών.

Εγείρονται ωστόσο δικαιολογημένες επιφυλάξεις για τη χρησιμοποίηση της παραπάνω "βάσης", λόγω των χαμηλότερων ποσοστών γυναικείας θνησιμότητας στην Ευρώπη και στην Αμερική. Τα ποσοστά αυτά επιτρέπουν την βαθμιαία αύξηση του λόγου των γυναικών προς τους άνδρες, όσο αυξάνεται και η ηλικία. Εύλογο θα ήταν η αναλογία στις χώρες της Ασίας και της Αφρικής να είναι μικρότερη, αφενός λόγω του μεγαλύτερης γονιμότητας και αφετέρου λόγω του χαμηλότερου προσδόκιμου της ζωής.

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού χρησιμοποιήθηκε στη μελέτη των Sen και Dreze ως βάση σύγκρισης η αναλογία γυναικών/ανδρών στην περιοχή της Υποσαχάριας Αφρικής (1,022), όπου ο γυναικείος πληθυσμός παρουσιάζει χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής και υψηλότερους δείκτες θνησιμότητας και γονιμότητας. Με βάση και το νέο κριτήριο σύγκρισης, η εκτίμηση των δύο ερευνητών είναι ότι *44 εκατομμύρια γυναίκες "λείπουν" στην Κίνα και 37 εκατομμύρια στην Ινδία. Το σύνολο δε για όλες τις χώρες της Ασίας και της Βόρειας Αφρικής, υπερβαίνει τα 100 εκατομμύρια.*

Οι – κατά S.- "θηριωδώς μεγάλοι" αριθμοί αυτών των "απουσιών", οφείλονται σε μία σειρά από *κοινωνικούς παράγοντες*. Σε ό,τι αφορά την Ινδία καταρχήν, παρατηρείται ότι το ποσοστό της γυναικείας θνησιμότητας είναι μέχρι την ηλικία των 40 ετών σταθερά υψηλότερο εκείνου των ανδρών. Η διαφοροποίηση αυτή, μόνο σ' ένα μικρό βαθμό οφείλεται στη θνησιμότητα σε ηλικίες τεκνοποιίας (θάνατοι κατά τον τοκετό, ή αμέσως μετά από αυτόν).

Αλλά ακόμη κι αν περιστασιακά λαμβάνει "σάρκα και οστά" η θρυλούμενη βρεφοκτονία κοριτσιών, το ποσοστό θνησιμότητας δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά ως αιτία άλλων παραγόντων. Όπως προκύπτει από τις ενδείξεις – μαρτυρίες που καταγράφονται, τα θηλυκά μέλη των οικογενειών παραμελούνται εμφανώς σε σχέση με τα αρσενικά, κατά την παιδική και την εφηβική τους ηλικία, σε ό,τι αφορά την διατροφή, την υγεία και την ενδοοικογενειακή τους περίθαλψη.

Παρόμοιες συνθήκες παρατηρούνται και στην Κίνα, όπου μάλιστα παρατηρείται και περαιτέρω επιδείνωση της παραμέλησης των θηλέων τέκνων, μετά την ρύθμιση για υποχρεωτικό περιορισμό του αριθμού των παιδιών σε κάθε οικογένεια (σε ορισμένες περιοχές μάλιστα ισχύει η πολιτική του ενός παιδιού μόνο). Στην Κίνα τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται ακόμη μία "παράξενη" αύξηση του λόγου των γεννήσεων αρρένων προς τις γεννήσεις των θηλέων, που είναι τελείως ασύμβατη προς ό,τι συμβαίνει στον υπόλοιπο κόσμο. Φημολογείται ότι αυτό οφείλεται είτε σε απόκρυψη νεογέννητων, προς αποφυγή κυρώσεων στις περιπτώσεις παραβίασης του νόμου περί αριθμού γεννήσεων, είτε ακόμη και σε θνησιμότητα των θηλέων τέκνων, που προκαλείται εσκεμμένα (δολοφονία). Άλλο στοιχείο μεροληψίας, είναι η παρατηρούμενη επιλεκτική έκτρωση όταν πρόκειται να γεννηθεί κορίτσι – είναι μια νέα μορφή διάκρισης, "υπό την αιγίδα της τεχνολογίας".

4. Αγορά, Κράτος και κοινωνικές ευκαιρίες

Όπως παρατηρεί ο S., η συμπεριφορά της οικονομικής επιστήμης και της οικονομίας γενικότερα προς τον μηχανισμό της αγοράς μοιάζει με το εκκρεμές: Σε παλαιότερες δεκαετίες η έμφαση στις στέλειες της αγοράς είχε οδηγήσει πολλούς στην απόρριψή της και στην αναζήτηση άλλων μεθόδων οργάνωσης του κόσμου, «που περιελάμβαναν μερικές φορές μία ισχυρή γραφειοκρατία και αδιανόητα δημοσιονομικά βάρη»⁵³. Σε κάποια από τα εγχειρήματα αυτά μάλιστα, δεν είχε εξεταστεί καθόλου σοβαρά η πιθανότητα «οι προτεινόμενες εναλλακτικές λύσεις να συνεπάγονται αποτυχίες ακόμη μεγαλύτερες από εκείνες που αναμενόταν ότι θα παράγουν οι αγορές»⁵⁴.

Στην πιο πρόσφατη εποχή αντίθετα (ιδιαίτερα από το 1980 και μετά), οι ταγοί των περισσοτέρων κοινωνιών στο χώρο της πολιτικής και της οικονομίας εμφανίζονται "υποκλινόμενοι" στο μεγαλείο του μηχανισμού της αγοράς. Οι απόψεις των πιο ένθερμων από τους υποστηρικτές της, εκλαμβάνονται ως θέσφατα. Στην προσπάθεια απόλυτου εκθιασμού της αγοράς επιστρατεύθηκε και η μέθοδος της πνευματικής κρεούργησης: από το έργο του A.Smith κυρίως (και άλλων κλασικών δευτερευόντως), επιλέγονται με αυθαίρετο τρόπο αποσπάσματα προς "αποστόμωση" εκείνων που εκφράζουν την αντίθεσή τους στην άποψη περί καθολικής αποτελεσματικότητας της αγοράς. Ο ακαδημαϊκός κόσμος παγκόσμια έχει πρωταγωνιστήσει σ' αυτήν την προσπάθεια πνευματικής παραχάραξης, ιδιαίτερα στην εποχή που ακολούθησε τα μείζονος σημασίας πολιτικά γεγονότα του 1989.

Αυτή ακριβώς η ακραία εναλλαγή συμπεριφορών προς το θεσμό της αγοράς, κάνει τον S. να μας θυμίσει τη φράση του T. Haxley: «Είναι η συνηθισμένη μοίρα των νέων αληθειών, να αρχίζουν ως αιρέσεις και να τελειώνουν ως προλήψεις». Υποστηρίζει έτσι την προσεκτική αξιολόγηση της αγοράς (όπως και των άλλων θεσμών), προκειμένου να απορριφθεί μεν η σχεδόν θρησκευτική προσήλωση που εκφράζεται σήμερα προς αυτήν, αλλά

53. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ.155.

54. οπ.παρ.

και να αναγνωρισθούν οι αρετές της – αποφαίνεται δηλαδή, υπέρ του «μη εξτρεμισμού»⁵⁵.

α) Κοινωνία και Αγορά Εργασίας: Η αξία της Ελευθερίας

Επιχειρηματολογώντας υπέρ της ελευθερίας των συναλλαγών της αγοράς, ο S. προτάσσει ως μέγιστη έννοια την ίδια την αξία της ελευθερίας που ενυπάρχει σ' αυτές. Η σημασία των αποτελεσμάτων του μηχανισμού δεν μπορεί να παραγνωρίζεται, ούτε όμως μπορεί και να προηγείται της ελευθερίας των συναλλαγών σε κρισιμότητα. Επισημαίνει μάλιστα ότι ο ρόλος των συναλλαγών στη ζωή μας συχνά υποτιμάται, ακριβώς επειδή διαπράττουμε το λάθος να τις θεωρούμε δεδομένες. Κατά τον ίδιο τρόπο εξάλλου παραβλέπονται και άλλες εκφάνσεις κοινωνικά ορθής συμπεριφοράς (όπως η "στοιχειώδης επιχειρηματική ηθική" κατά τον ίδιο), ενώ αντίθετα, τυγχάνουν ιδιαίτερης προβολής οι παρεκτροπές που τυχόν παρατηρούνται.

Έλλειψη της ελευθερίας συναλλαγών στην αγορά εργασίας ισοδυναμεί με στέρηση θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος και τυραννία, ανεξάρτητα από το εισόδημα των κατεχόντων τον ρόλο του "υπηκόου" ή του δούλου σε μία τέτοια κατάσταση. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από ιστορικά παραδείγματα. Στην περίοδο πριν τον αμερικανικό εμφύλιο, είχαν το ίδιο ή και καλύτερο εισόδημα με τους μισθωτούς εργάτες σε οποιοδήποτε σημείο της χώρας τους, ενώ και η μέση διάρκεια της ζωής τους, ήταν υψηλότερη εκείνης των εργατών του αμερικανικού βορρά. Παρά το γεγονός αυτό όμως, η ένταση των αγώνων τους για ελευθερία παρέμενε αμείωτη ακριβώς επειδή η απώλεια της συνιστά από μόνη της θεμελιώδη στέρηση. Το θέμα αυτό έχουν πραγματευθεί οι Robert W. Fogel και Stanley L. Engerman στη μελέτη τους *"Time of the Cross: The Economics of the American Negro Slavery"* (1974).

Ο S. ισχυρίζεται ότι η ελευθερία δεν είναι καθόλου δεδομένη ούτε σήμερα. Τεκμηριώνει δε την άποψή του αυτή, αναφέροντας τα εξής παραδείγματα:

1) Σε ασιατικές και αφρικανικές χώρες, εξακολουθεί και υπάρχει δουλικά εργασία, καθώς επίσης και «σταθερή άρνηση της βασικής ελευθερίας να αναζητά κανείς μισθωτή απασχόληση μακριά από τα παραδοσιακά αφεντικά του»⁵⁶. Σε ορισμένες μάλιστα ιδιαίτερα καθυστερημένες περιοχές της Ινδίας (όπως το Μπιχάρ π.χ.), η έλλειψη της ελευθερίας "διανθίζεται" και από δολοφονίες και βασανιστήρια, με θύματα μέλη των οικογενειών των εργατών (τα ίδια συμβαίνουν και σε χώρες που δεν αναφέρει εδώ ο S., όπως στην ύπαιθρο της Βραζιλίας και ιδιαίτερα σε περιοχές του Αμαζονίου). Ο παράγοντας που προκαλεί τη βία εκ μέρους της παραδοσιακά ηγετίδας τάξης των περιοχών αυτών, δηλαδή της κάστας των γαιοκτημόνων, είναι η διαμάχη για την ελευθερία της απασχόλησης και την ελευθερία της γης.

55. οπ.παρ.

56. οπ.παρ., σελ.157.

2) Παρά το γεγονός ότι υπήρχαν τομείς όπου οι πρώην κομμουνιστικές χώρες μπορούσαν να παρουσιάσουν πολύ σημαντικά επιτεύγματα, όπως η προσδοκώμενη διάρκεια ζωής π.χ., εν τούτοις υπήρξε καθολική αποδοκιμασία της πολιτικής του γραφειοκρατικού σοσιαλισμού, εκ μέρους του πληθυσμού των χωρών αυτών. Ακόμη και σήμερα εξάλλου, κανένα από τα διάδοχα πολιτικά σχήματα δεν θέτει ως στόχο του την επιστροφή στην προ του 1989 εποχή. Η κύρια αιτία της καθολικής και διαρκούς αυτής απόρριψης, δεν βρίσκεται στα όποια προβλήματα σχετικά με τη δημιουργία εισοδήματος, αλλά στο «πιο άμεσο ζήτημα της άρνησης της ελευθερίας σ' ένα σύστημα στο οποίο οι αγορές σε πολλά πεδία αποκλείονταν»⁵⁷. Ίσως μάλιστα να μην επιτρεπόταν στους ανθρώπους να κάνουν χρήση των αγορών, ακόμη κι όταν αυτές υπήρχαν. Ο S. μάλιστα βρίσκει μάλλον εύστοχο (αν και αυστηρό) τον χαρακτηρισμό που έδωσε ο Hayek στις κομμουνιστικές οικονομίες, ως «δρόμο προς την δουλοπαροικία».

3) Σε χώρες όπως η Ινδία, η Αίγυπτος, το Πακιστάν ή το Μπαγκλαντές, καταγράφονται υψηλά ποσοστά παιδικής εργασίας. Είναι απόδειξη επικράτησης της βαρβαρότητας σε μεγάλα τμήματα του κόσμου, αφού η παιδική εργασία ταυτίζεται με τη δουλειά και την δουλική εξάρτηση ανθρώπων από τους κυρίαρχους κάθε τόπου (παραδοσιακοί γαιοκτήμονες αλλά και πολυεθνικές τα τελευταία χρόνια). Η πλειονότητα των παιδιών αυτών εργάζεται σε ιδιαίτερα επίπονες εργασίες, τελώντας υπό το καθεστώς εξαναγκασμού από τις ίδιες τις οικογένειές τους και δεν μπορούν να φοιτήσουν ούτε στις πρώτες τάξεις της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ακόμη κι αν υπάρχει σχολείο στην περιοχή τους. Σε πολλές περιπτώσεις άλλωστε και οι ίδιοι οι γονείς των ανηλίκων εργατών είναι δούλοι των γαιοκτημόνων.

Ο S. υπενθυμίζει ότι το όνειδος της παιδικής εργασίας εκθειάζεται από ορισμένους οικονομολόγους, που ισχυρίζονται ότι μία ενδεχόμενη κατάργησή της θα μπορούσε να βλάψει οικονομικά τις οικογένειες των μικρών εργατών. Και αντιστρέφοντας το συλλογισμό, υποστηρίζει την άποψη ότι το προφανές της δουλείας προσφέρει αμέσως ένα ισχυρό επιχείρημα υπέρ της απαρένγκλιτης εφαρμογής της σχετικής νομοθεσίας.

4) Η ελευθερία των γυναικών να αναζητήσουν εργασία έξω από το σπίτι δεν είναι καθόλου δεδομένη σε μεγάλα τμήματα του κόσμου. Για λόγους που ανάγονται στα κοινωνικά και θρησκευτικά τους ήθη, πολλοί πολιτισμοί εξακολουθούν να μην αναγνωρίζουν το δικαίωμα αυτό στις γυναίκες, παραβιάζοντας έτσι τη δική τους ελευθερία και την αρχή της ισοτιμίας των δύο φύλων.

Η επιβολή της απαγόρευσης του δικαιώματος των γυναικών για απασχόληση έξω από το σπίτι, μπορεί να γίνεται με περισσότερους του ενός τρόπους. Σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται με κτηνώδη συμπεριφορά εκ μέρους των ανδρών, όπως συμβαίνει στο Αφγανιστάν π.χ., ενώ σε άλλες περιπτώσεις υποβάλλεται (σε βαθμό επιβολής) από το κοινωνικό τους

57. οπ. παρ., σελ.158.

περιβάλλον. Οι γυναίκες ανατρέφονται σύμφωνα με αξίες βαθιά ριζωμένες στο χρόνο κι ένα ενδεχόμενο τόλμημα να "σπάσουν" την παράδοση, συνοδεύεται από φόβο.

Προεκτείνοντας τις σκέψεις του για το θέμα, ο S. προσθέτει δύο παρατηρήσεις που αγγίζουν τον πυρήνα της προβληματικής του, δηλαδή την έννοια της ελευθερίας:

- Η εργασία έξω από το σπίτι θα επέτρεπε στις γυναίκες να διαπραγματευθούν μία καλύτερη "συμφωνία" σε ό,τι αφορά την κατανομή εντός του. Η εργασία τους μέσα στο σπίτι πολύ σπάνια τιμάται και ποτέ δεν αμείβεται, ενώ μπορεί να φτάνει και στα όρια της εξάντλησης.

- Είναι αδήριτη η ανάγκη να μπορούν να συζητούνται τα ζητήματα σε καθεστώς ελεύθερου διαλόγου, ανοιχτού σε όλο το κοινωνικό ακροατήριο. Έτσι θα αναδειχθεί και η δυνατότητα επίδρασης των ομαδικών δραστηριοτήτων στις κοινωνικές εξελίξεις. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, καθοριστική μπορεί να αποβεί η δραστηριοποίηση συμμετοχικών και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Συμπερασματικά, όσο κι αν είναι σημαντικό να τονίζεται η σημασία του δικαιώματος στην οικονομική συμμετοχή και των σχετιζόμενων με την αγορά ελευθεριών, «δεν πρέπει να χάνουμε από τα μάτια μας τη συμπληρωματικότητα που προκύπτει από τη σχέση αυτών των ελευθεριών με τις ελευθερίες που προέρχονται από τη λειτουργία άλλων -μη αγοραίων- θεσμών» 58.

β) Αγορές και Αποδοτικότητα

Με την ουσιαστική κατάργηση των διαπροσωπικών συγκρίσεων της ωφελιμότητας, που εισήγαγε ο L.Robbins το 1935 και με την πλειοψηφία των οικονομολόγων να "προσχωρεί" στην άποψη αυτή, τα οικονομικά της ευημερίας χαρακτηρίζονται από έναν αντι-ηθικό χαρακτήρα. Στον περιορισμένο χώρο στον οποίο συρρικνώθηκαν έκτοτε, η κατά Pareto άριστη κατανομή θεωρήθηκε ως το μόνο κριτήριο αξιολόγησης. Ομοίως, μοναδικό υπόβαθρο των οικονομικών επιλογών θεωρήθηκε η ιδιοτελής συμπεριφορά.

Κατά την άποψη του S., μία από τις ελάχιστες ενδιαφέρουσες προτάσεις που εμφάνισαν τα οικονομικά της ευημερίας (από τότε που υιοθέτησαν τον παραπάνω χαρακτήρα), είναι το «Θεμελιώδες Θεώρημα των Οικονομικών της Ευημερίας», των K.Arrow και G.Debreu, που κατέχει σημαίνουσα θέση στο χώρο της οικονομικής θεωρίας, ως μετεξέλιξη της «Θεωρίας Γενικής Ισορροπίας».

Το 1874 ο Leon Walras σηματοδότησε μία νέα εποχή στην επιστήμη, με τη «Θεωρία της Γενικής Ισορροπίας». Σύμφωνα με αυτήν, σε μία οικονομία όπου συμμετέχουν εκατομμύρια πολίτες (και όχι μόνο δύο), δραστηριοποιούμενοι σε πολλές αγορές ταυτοχρόνως, είναι δυνατόν να βρεθούν όλες εκείνες οι τιμές με τις οποίες επιτυγχάνεται η εξισορρόπηση όλων μαζί των αγορών (δηλ. η κατάσταση στην οποία η ζήτηση του καθενός αγαθού εξισώνεται με την προσφορά του). Αυτό μπορεί να συμβεί στον στατικό (λογικό) χρόνο και όχι στον ιστορικό.

58. οπ.παρ., σελ.160.

Έχοντας ως πρότυπο τη λειτουργία του Χρηματιστηρίου του Παρισιού, ο Walras παραλλήλισε την πραγματική οικονομική ζωή με μία αίθουσα δημοπρασιών, όπου συμμετέχει συγκεκριμένος αριθμός ατόμων κομίζοντας το καθένα τους δεδομένα αγαθά. Ο Κεντρικός Δημοπράτης (ΚΔ) που βρίσκεται στο κέντρο της αίθουσας, συντονίζει τη διαδικασία των αγοραπωλησιών εκφωνώντας την τιμή για κάθε αγαθό. Η τιμή αυτή εκφράζεται σε μονάδες ενός (αυθαίρετα επιλεγέντος) αγαθού από αυτά που έχουν κομισθεί (‘μοναδιαίο αγαθό’).

Μετά την εκφώνηση των τιμών, κάθε άτομο δηλώνει (‘γράφει’) πόση ποσότητα από τα δικά του αγαθά θέλει να πουλήσει και πόση ποσότητα από άλλα αγαθά (ή επί πλέον ποσότητα από αυτά που ήδη κατέχει), θέλει να αγοράσει. Από τον συνυπολογισμό όλων των ‘δηλώσεων’, ανευρίσκεται η υπερβάλλουσα ζήτηση για κάποια αγαθά ή η υπερβάλλουσα προσφορά κάποιων άλλων. Ακολουθείται κατόπιν η ίδια διαδικασία από τον ΚΔ, όσες φορές χρειαστεί έως να βρεθούν οι τιμές στις οποίες η ζήτηση του κάθε αγαθού θα ισούται με την προσφορά του. Μέχρι τη στιγμή εκείνη, τα άτομα δεν έχουν δικαίωμα να προβούν σε οποιαδήποτε αγοραπωλησία (‘στατικός χρόνος’).

Με τη θεωρία του L.Walras (‘General Equilibrium’) καταδείχθηκε ότι, *κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες*, είναι δυνατόν να υπάρξει ένα άνυσμα τιμών γενικής ισορροπίας. Επίσης εγκαθιδρύεται η ‘ειδική’ σχέση που συνδέει την έννοια της γενικής ισορροπίας με αυτήν του τέλειου ανταγωνισμού: οι οικονομολόγοι επικαλούνται έκτοτε την κατάσταση του τέλειου ανταγωνισμού όταν προσπαθούν να εκλογικεύσουν το υπόδειγμά της, επειδή οι αγοραστές – πωλητές του υποδείγματος αποδέχονται υποχρεωτικά τις τιμές του ΚΔ., όπως και οι επιχειρήσεις αποδέχονται τιμές, τις οποίες δεν μπορούν μάλιστα να επηρεάσουν.

Η θεωρία Γενικής Ισορροπίας χαρακτηρίστηκε από στασιμότητα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1950, όταν οι K.Arrow και G.Debreu διατύπωσαν τις ρηξικέλευθες απόψεις τους, που έγιναν ευρύτερα γνωστές σαν 1^ο και 2^ο Θεώρημα της Κοινωνικής Ευημερίας.

Σύμφωνα με το 1^ο Θεώρημα, σε μία οικονομία που αποτελείται από N αγορές σε κατάσταση τέλειου ανταγωνισμού κι εφόσον δεν υπάρχουν οικονομίες κλίμακας ή εξωτερικές επιδράσεις, τότε υπάρχει μία τουλάχιστον κατάσταση γενικής ισορροπίας. Εξαιτίας του τέλειου ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει όλες τις αγορές, η κατάσταση αυτή είναι κατά Pareto αποτελεσματική. Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζεται από ευστάθεια, δηλαδή η οικονομία της ελεύθερης αγοράς δεν έχει λόγο να απομακρυνθεί από αυτήν, από τη στιγμή που θα βρεθεί σε αυτήν (αυτό δεν σημαίνει ότι οι ανταγωνιστικές αγορές μπορούν να εξισορροπηθούν από μόνες τους, δηλαδή ότι θα συγκλίνουν προς ένα άνυσμα τιμών γενικής ισορροπίας μόνο και μόνο επειδή είναι τελείως ανταγωνιστικές).

Σύμφωνα εξάλλου με το 2^ο Θεώρημα των Arrow και Debreu, κάθε γενική ισορροπία (και επομένως και κάθε κατανομή του εισοδήματος που είναι κατά Pareto αποτελεσματική), *αντιστοιχεί σε μία αρχική κατανομή των πόρων ή παραγωγικών συντελεστών.*

Το νόημα της πρότασης αυτής, είναι ότι τα ζητήματα διανομής και αποτελεσματικότητας *μπορούν να διαχωριστούν*. Εισάγεται έτσι στο ερευνητικό πεδίο το θέμα της "περισσότερης ισότητας" ή "κοινωνικής δικαιοσύνης" δείχνοντας ότι, ίσως, αυτό που χρειάζεται στην κατεύθυνση αυτή, είναι περισσότερη ισότητα ως προς την κατανομή των παραγωγικών συντελεστών.

Η ερμηνεία που δίνεται συνήθως στην παραπάνω θέση, είναι ότι αυτή η "περισσότερο δίκαιη" κατανομή δεν μπορεί πάντως να προέλθει από εξωοικονομικές, δηλ. *πολιτικές* αποφάσεις: εφόσον η αποτελεσματικότητα προέρχεται από τον (τέλειο) ανταγωνισμό, προκειμένου να έχουμε τέλεια ισορροπία (επομένως και ανταγωνιστικότητα) – για να παραμείνουν δηλαδή οι τιμές στο επίπεδο του ελάχιστου μέσου κόστους παραγωγής - θα πρέπει να μην υπάρξει καμία απολύτως παρέμβαση στη λειτουργία του μηχανισμού καθορισμού των τιμών. Αυτή η ερμηνεία του 2ου Θεωρήματος, «απορρίπτει ως εργαλεία ανακατανομής όχι μόνο την επιβολή μέγιστων τιμών για το ψωμί ή τη βενζίνη, αλλά και ελάχιστων μισθών για τους εργαζομένους ή ακόμη και το φόρο εισοδήματος (από τη στιγμή που το εισόδημα μπορεί να θεωρηθεί ως η τιμή της εργασίας και καμία τιμή "δεν επιτρέπεται" να επηρεασθεί από πολιτικές ή εξωοικονομικές αποφάσεις)» 59. Εάν δεχθούμε ως αδιαμφισβήτητου κύρους την παραπάνω άποψη, τότε ως μόνα μέτρα αναδιανομής απομένουν κινήσεις καθαρά επαναστατικές, όπως π.χ. η διαρπαγή της γης ενός γαιοκτήμονα και ο διαμοιρασμός της σε ακτήμονες. Σε μία δημοκρατία όμως, κάτι τέτοιο αντιβαίνει στη συνταγματική νομιμότητα. Χαρακτηριστικά ο S. σχολιάζει: «Παρ'όλο που η επίκληση του δεύτερου μέρους του «Θεμελιώδους Θεωρήματος» γίνεται συχνά μάλλον από το συντηρητικό στρατόπεδο που υπερασπίζεται το μηχανισμό της αγοράς, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι αληθινά χρήσιμο μόνο ως μέρος ενός "επαναστατικού βιβλίου" που προβλέπει ότι ο μετασχηματισμός της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής πρέπει να γίνει πριν από εκείνον της αγοράς. Αν οι ριζικές αναδιανομές της ιδιοκτησίας δεν είναι εφικτές, τότε η πορεία προς μία συνολικά άριστη κοινωνική κατανομή απαιτεί μεικτούς μηχανισμούς ενός είδους το οποίο δεν προσδιορίζει το «Θεμελιώδες Θεώρημα» 60.

Η θέση που προεκτίθεται, εκφράζει το δίλημμα "ισότητα ή αποδοτικότητα" και εδράζεται στην αντίληψη ότι οι (απολύτως) ανταγωνιστικές αγορές συγκλίνουν, χωρίς καμία παρέμβαση, προς μία γενική ισορροπία. Όπως όμως έχει προαναφερθεί, η θεωρία δεν μπορεί να προσφέρει μία δυναμική ανάλυση στον ιστορικό χρόνο τέτοια, που να επαληθεύει τη θέση αυτή. *Επομένως, δεν μπορεί να θεωρηθεί αυταπόδεικτο ότι παρεμβάσεις στις τιμές ή ο καθορισμός μισθών θα έχουν σίγουρα αρνητικό αντίκτυπο στην αποδοτικότητα.*

59: Βαρουφάκης Γ. και Θεοχαράκης Ν., "Μικροοικονομικά Υποδείγματα Μερικής και Γενικής Ισορροπίας", Τυπωθήτω, 2005, σελ.247.

60. Sen A., "Για την Ηθική και την Οικονομία", οπ.παρ., σελ.71.

Ένα από τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το υπόδειγμα των A&D είναι ότι, δεδομένων κάποιων προϋποθέσεων, τα αποτελέσματα του μηχανισμού της αγοράς δεν είναι δυνατόν να βελτιωθούν με τρόπο που θα προκαλούσε την αύξηση της ωφέλειας όλων (ούτε μπορούν να ενισχύσουν την ωφέλεια κάποιου χωρίς να μειώσουν την ωφέλεια κάποιου άλλου).

Ο S. διερευνά τη δυνατότητα να υπολογίζουμε την επιδιωκόμενη αποδοτικότητα με βάση τις *ατομικές ελευθερίες και όχι τις ωφέλειες*. Ισχυρίζεται ότι ένα σημαντικό κομμάτι των αποτελεσμάτων αποδοτικότητας, όπως αυτά προκύπτουν από το θεώρημα των Arrow και Debrue, μπορεί να μεταφερθεί επιτυχημένα στο πεδίο των ατομικών ελευθεριών, «τόσο βάσει της ελευθερίας να επιλέγει κανείς *καλάθι εμπορευμάτων*, όσο και βάσει των *δυνατοτήτων να λειτουργεί*» 61.

Χρησιμοποιώντας τις ίδιες υποθέσεις (που χρησιμοποιούνται δηλαδή και στο πεδίο των ωφελειών) για την *μη ύπαρξη ατελειών της αγοράς*, όπως είναι η ασύμμετρη πληροφόρηση, οι οικονομίες κλίμακας και η μη ευχέρεια ρευστοποίησης, αποδεικνύεται, όπως ισχυρίζεται, ότι «για ένα πειστικό χαρακτηρισμό των ατομικών ελευθεριών», η ισορροπία της ανταγωνιστικής αγοράς εγγυάται ότι δεν μπορεί να αυξάνεται η ελευθερία κάποιου και ταυτόχρονα να διατηρείται ίδια η ελευθερία όλων των άλλων.

Για να καταστεί όμως "απτή" η σύνδεση αυτή και να εκτιμηθεί με ακρίβεια η σημασία της ουσιώδους ελευθερίας, ο S. τονίζει ότι, εκτός από τον αριθμό των επιλογών σημασία έχει και η ελκυστικότητα των διαθέσιμων επιλογών. Ο παράγοντας αυτός, δηλαδή η αξία των επιλογών που έχει κανείς στη διάθεσή του, μπορεί να μην σχετίζεται άμεσα με όλα τα είδη ελευθερίας (ελευθερία συναλλαγών π.χ.) συνδέεται άμεσα όμως με την ελευθερία να «επιτυγχάνει κανείς κάτι σύμφωνα με αυτό που θέλει να πετύχει». Θεωρώντας δεδομένο το εύστοχο της ατομικής επιλογής, ο S. επισημαίνει ότι για τη σχέση ελευθερίας και αποδοτικότητας έχει σημασία η «προσφορά αρκετών ευκαιριών από τις οποίες τα άτομα μπορούν να επιλέξουν. Αυτές οι ευκαιρίες έχουν σημασία, όχι μόνο για το τι επιλέγουν τα άτομα - και για την ωφέλεια την οποία επιτυγχάνουν - αλλά επίσης για τις ποιες χρήσιμες επιλογές έχουν - και τις ουσιώδεις ελευθερίες που απολαμβάνουν» 62.

Ο συγγραφέας διερευνά επίσης τον κρίσιμο (και) για το υπόδειγμα Arrow – Debrue ρόλο της έννοιας "μεγιστοποίηση του ιδίου συμφέροντος". Σύμφωνα με το συμβατικό θεωρητικό πλαίσιο, αποκλειστικό κίνητρο των πάντων θεωρείται το ίδιο συμφέρον. Η προϋπόθεση αυτής της "εγωιστικής" συμπεριφοράς πρέπει να ικανοποιείται απαρένγκλιτα, προκειμένου να καταστεί δυνατή η συμφωνία των αποτελεσμάτων της αγοράς με το άριστο κατά Pareto σημείο: το σημείο δηλαδή όπου κανενός η ευημερία δεν θα μπορούσε να αυξηθεί, χωρίς να μειωθεί η ευημερία κάποιου άλλου.

61. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", οπ.παρ., σελ.161.

62. οπ.παρ., σελ.162.

Ο S. αμφισβητεί έντονα την ορθότητα του "δόγματος" αυτού (βλ.κεφ.2.β) θεωρώντας ότι στην πραγματικότητα ο «καθολικός εγωισμός» που περιγράφεται στο κλασικό πλαίσιο συνιστά σοβαρό περιορισμό στην προσπάθεια προσέγγισης των περισσότερο πολύπλοκων καταστάσεων που συναντώνται στη ζωή, με αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα σε διαφορετικά ατομικά συμφέροντα. Η δική του άποψη ενδυναμώνεται από πειραματικές έρευνες της συμπεριφοράς στα ανθρώπινα παίγνια, που δείχνουν αποκλίσεις από τη συμπεριφορά αυτή (Lave-1962, Rapoport & Chamman-1965, Axelrod –1984). Οι αποκλίσεις αυτές (σχετικά με οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα) καταγράφηκαν με σαφήνεια σε πραγματικά εμπειρικά δεδομένα. Υπάρχουν αποδείξεις για το ότι *οι άνθρωποι πολλές φορές ακολουθούν συγκεκριμένους κανόνες συμπεριφοράς που είναι αντίθετοι με τους σκοπούς που θέτουν* (και τη μεγιστοποίηση των οποίων επιθυμούν) και αυτό συμβαίνει χωρίς απαραίτητα να προσδίδουν κάποια εγγενή σημασία στη συμμόρφωση σε αυτούς τους κανόνες συμπεριφοράς. Η συμμόρφωση σε αυτούς τους κανόνες μπορεί να γίνεται για εργαλειακούς λόγους, για το όφελος της ομάδας ως σύνολο με τη μορφή της καλύτερης εξυπηρέτησης των σκοπών του κάθε ατόμου, *ακόμη κι αν το άτομο θα ήταν σε θέση να εκπληρώσει σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό τους σκοπούς του αν ακολουθούσε μία διαφορετική στρατηγική, με δεδομένη τη στρατηγική επιλογή των άλλων.*

Τα τελευταία χρόνια εξάλλου έχει σημαντικά η βιβλιογραφία για τη γενίκευση της συνεργατικής συμπεριφοράς σε πεπερασμένα επαναλαμβανόμενα παίγνια που έχουν τη μορφή του διλήμματος των φυλακισμένων (Parfit – 1984, Olson 1986).

Ο συγγραφέας επισημαίνει ιδιαίτερα τη δυσκολία που προκαλεί αυτός ο «πανταχού παρών εγωϊσμός» στην προσπάθεια προσέγγισης των αποτελεσμάτων αποδοτικότητας στο προαναφερόμενο υπόδειγμα, αλλά διατείνεται ότι είναι εφικτός ο υπερκερασμός του αν το πρωταρχικό μέλημά μας είναι οι ουσιώδεις ελευθερίες των ανθρώπων - ανεξάρτητα από το πως τις χρησιμοποιούν - και όχι η έκταση στην οποία ικανοποιούν το ίδιο συμφέρον τους (μέσω της βασισμένης στο ίδιο συμφέρον συμπεριφοράς τους). Εάν εξετάζουμε τις απαιτήσεις αποδοτικότητας σε σχέση με τις ατομικές ελευθερίες και όχι μόνο με τις ωφέλειες, «δεν χρειάζεται να κάνουμε καμιά υπόθεση σχετικά με το ποια είναι τα κίνητρα των επιλογών των ατόμων, αφού το ζήτημα που μας ενδιαφέρει δεν είναι η ικανοποίηση του συμφέροντος αλλά η διαθέσιμη ελευθερία – ανεξάρτητα αν η ελευθερία στοχεύει στο ίδιο συμφέρον ή σε κάποιον άλλο στόχο» 63. Έτσι τα αναλυτικά αποτελέσματα του θεωρήματος Arrow – Debreu, ανεξαρτητοποιούνται από τα κίνητρα που υπάρχουν πίσω από κάθε ατομική προτίμηση. Τα κίνητρα αυτά είναι δυνατόν να μην εξετάζονται αν ο σκοπός είναι να «δείξουμε την αποδοτικότητα στην εκπλήρωση προτίμησης, ή την αποδοτικότητα πεδίο στις ουσιώδεις ατομικές ελευθερίες».

63. οπ.παρ., σελ.163.

γ) Μειονεκτήματα και ανισότητα των ελευθεριών: δύο έννοιες που συνδέονται.

Με βάση την παραπάνω προσέγγιση, μπορεί να επιτευχθεί η "επέκταση" των βασικών συμπερασμάτων για τα αποτελέσματα της αγοράς, στο χώρο των ουσιαστών ελευθεριών. Όμως και πάλι, παραμένει για τον ερευνητή "terra incognita" η *ισοτιμία*, είτε αυτή αναφέρεται στα αποτελέσματα, είτε στην κατανομή των ελευθεριών αυτών. Μπορεί άνετα κανείς να φανταστεί μία κατάσταση στην οποία όντως ικανοποιείται το κριτήριο Pareto, δηλαδή κανενός η ωφέλεια ή η ουσιαστική ελευθερία να μην μπορεί να μεγεθυνθεί (διευρυνθεί) χωρίς να μειωθεί η ωφέλεια ή η ελευθερία ενός άλλου ατόμου, και ταυτόχρονα να καταγράφονται μεγάλες ανισότητες στην κατανομή των ωφελειών και των ελευθεριών. Η άριστη κατανομή σύμφωνα με το παραπάνω κριτήριο, «μπορεί να ισχύει σε μία κατάσταση στην οποία ζουν άνθρωποι σ' εξαιρετικές συνθήκες αθλιότητας αλλά και άνθρωποι βυθισμένοι στην πολυτέλεια, στο βαθμό που δεν μπορούν να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης του φτωχού χωρίς να γίνουν περικοπές στην πολυτελή ζωή του πλουσίου. *Η κατά Pareto άριστη κατανομή μπορεί, όπως το πνεύμα του Καίσαρα, "να έρχεται καυτή από την Κόλαση"*» 64.

Ο S. πρεσβεύει την άποψη ότι η εστίαση της προσοχής στην ανισότητα ως προς την κατανομή των ουσιαστών ελευθεριών και δυνατοτήτων, αποκαλύπτει τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος της ανισότητας, σε αντίθεση με την "οπτική" του εισοδήματος. Υποστηρίζει ότι *είναι δυνατόν να υπάρχει "συνδυασμός" μεταξύ ανισότητας εισοδήματος και μειονεξίας ως προς την μετατροπή των εισοδημάτων σε ικανότητες*. Αυτή η τελευταία ανισότητα, επιτείνει το πρόβλημα της ανισότητας που προκύπτει στο πεδίο του εισοδήματος. Ένα άτομο ανάπηρο, άρρωστο ή πολύ ηλικιωμένο, μπορεί ταυτόχρονα να αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα και στο να εξασφαλίσει εισόδημα για την αξιοπρεπή διαβίωσή του και στο να μετατρέψει το εισόδημά του σε ικανότητες και καλή διαβίωση. Ακόμη όμως και να έχει το ίδιο εισόδημα με κάποιο υγιές άτομο, οι ίδιοι παράγοντες μειώνουν τις πιθανότητές για καλή ποιότητα ζωής.

Σχετικά τέλος με τα παραπάνω επισημαίνει επιγραμματικά, ότι η έννοια της *"ανεπάρκειας"* σε ότι αφορά τη δημιουργία στοιχειωδώς αποδεκτών ικανοτήτων, είναι περισσότερο συγγενής προς την έννοια της φτώχειας, σε σχέση με την απόλυτη *"ένδεια"*. Επομένως, το εισόδημα της *"γραμμής φτώχειας"* δεν μπορεί παρά να έχει ένα ειδικό (ξεχωριστό) νόημα για κάθε κοινότητα, οικογένεια, ή ακόμη και μεμονωμένο άτομο 65.

64. Sen A., "Για την Ηθική και την Οικονομία", σελ.66.

65. Sen A., "On Economic Inequality", expanded edition, Clarendon Press Oxford, 1997, σελ. 209: «If we wish to stick to the income space, these variations in the conversion of incomes into capabilities would require that the relevant concept of poverty be that of "inadequacy" (for generating minimally acceptable capabilities), rather than absolute "lowness" (independently of the circumstances that influence the conversion). The "poverty - line" income can be, then, specific to a community, or a family, or even a person».

Όμως ο S. δεν υπερθεματίζει μονοσήμαντα υπέρ της έννοιας της ισοτιμίας. *Τάσσεται υπέρ της παρέμβασης της κοινωνίας (και της κυβερνητικής πρωτοβουλίας) για την προάσπιση της ισοτιμίας σε περιπτώσεις σοβαρών στερήσεων και φτώχειας μέσω προγραμμάτων φροντίδας υγείας, υποστήριξης ανέργων κλπ., αλλά όχι εις βάρος της αποδοτικότητας («της άλλης πλευράς του προβλήματος»)*. Επισημαίνει την ανάγκη να εξετάζονται ταυτόχρονα η αποδοτικότητα και η ισοτιμία, αφού «η παρέμβαση στη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς με στόχο την ισοτιμία μπορεί, μέσω της προαγωγής της ισοτιμίας, να αποδυναμώσει τα αποτελέσματα της αποδοτικότητας. Είναι σημαντικό να είμαστε σαφείς σχετικά με την ανάγκη να εξετάζουμε ταυτοχρόνως τις διάφορες πλευρές της κοινωνικής αξιολόγησης και της δικαιοσύνης» 66.

Ολοκληρώνοντας δε την άποψή του υπέρ της «συνεξέτασης» των δύο μεγεθών, υποστηρίζει ότι με τον τρόπο αυτό επιβροθείται η κοινωνία να καθορίσει τις συνολικές κοινωνικές προτεραιότητες, στην περίπτωση και στον βαθμό που παρατηρείται σύγκρουση μεταξύ δύο διακριτών στόχων. Ως σχετικό παράδειγμα τέτοιας (μερικής) σύγκρουσης, υπενθυμίζονται οι δύο διαφορετικοί τύποι δεσμεύσεων που επικρατούν στις Η.Π.Α και την Ευρώπη αντίστοιχα σχετικά τα ζητήματα της απασχόλησης, της εγγύησης του ελάχιστου εισοδήματος και των υπηρεσιών υγείας.

δ) Αγορές και ομάδες συμφερόντων

«Όταν το νομοθετικό σώμα επιχειρεί να ρυθμίσει τις διαφορές ανάμεσα στα αφεντικά και τους εργάτες τους, οι σύμβουλοί του είναι πάντοτε τα αφεντικά. Επομένως όταν η ρύθμιση είναι υπέρ των εργατών, είναι πάντοτε δίκαιη και σύμφωνη με τις αρχές του δικαίου. Όμως είναι μερικές φορές διαφορετικά, όταν η ρύθμιση είναι υπέρ των αφεντικών» 67.

Ανασύροντας φράσεις του Σκωτσέζου φιλόσοφου όπως η παραπάνω, ο S. απαντά με πειστικότητα σε όσους χρησιμοποιούν το έργο του με αυθαίρετο τρόπο. Καταδεικνύει με ενάργεια, ότι η υπέρ της αγοράς παρέμβαση του Smith αποσκοπούσε στη δημιουργία κοινωνικού "αναχώματος" έναντι των οργανωμένων και παγιωμένων συμφερόντων που (και) τότε υπήρχαν. Χαρακτηριστικό και το επόμενο απόσπασμα από τον «Πλούτο των Εθνών», που επίσης συμπεριλαμβάνεται σε έργο του S.

«Ωστόσο το συμφέρον των εμπόρων, σε οποιοδήποτε κλάδο εμπορίου ή μεταποιητικών βιομηχανιών, είναι πάντοτε από πολλές απόψεις διαφορετικό από εκείνο του κοινού, ακόμη και αντίθετο. Το να διευρύνουν την αγορά και να στενεύουν τον ανταγωνισμό είναι πάντα το συμφέρον των μεταπρατών. Το να διευρύνεται η αγορά μπορεί συχνά να είναι αρκετά σύμφωνο με το συμφέρον του κοινού. Αλλά το να στενεύει ο ανταγωνισμός πρέπει πάντοτε να είναι εναντίον του.....» 68.

66. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ. 164.

67. οπ.παρ., σελ. 381 (από: Smith A., "An Inquiry....of the Wealth of Nations", τ. 1, β. 11, σελ.157-158, επιμ. Cambell κ' Skinner, 1976).

68. οπ.παρ., σελ.167.

Υπενθυμίζει ακόμη τη θέση του Smith ότι θα πρέπει να εξετάζεται με ιδιαίτερη καχυποψία οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής νέου νόμου ή ρύθμισης σχετικά με το εμπόριο, προερχόμενη από την ίδια τάξη πραγμάτων, επειδή τα οργανωμένα, περιχαρακωμένα συμφέροντα γνωρίζουν μόνο τι είναι καλό για τα ίδια, ενώ αγνοούν την έννοια του δημοσίου συμφέροντος και αδιαφορούν τελείως γι' αυτήν.

Κατά την άποψη του S., συγκεκριμένες επαγγελματικές/κοινωνικές κατηγορίες της εποχής διέβλεπαν στον θεσμό της αγοράς και την απρόσκοπτη λειτουργία του έναν σοβαρό κίνδυνο για τα συμφέροντά τους, που ετύγχαναν προστασίας από περιορισμούς "προ-καπιταλιστικού" τύπου. Ήταν επομένως θιασώτες του περιορισμένου ανταγωνισμού. Ισχυρίζεται ότι το στοιχείο που καθιστά τις παρατηρήσεις εκείνης της εποχής (18^{ος} αι.) επίκαιρες και σήμερα, είναι το ότι ακόμη παρατηρούνται όμοιες καταστάσεις. Πολλές αναπτυσσόμενες χώρες εξακολουθούν να ταλανίζονται από "προ-καπιταλιστικού" τύπου σκέψη και νοοτροπία των ηγετικών τους ομάδων. Οι ομάδες αυτές προσπαθούν να περιορίσουν την επέκταση του εμπορίου και των διεθνών συναλλαγών στις χώρες τους, αποσκοπώντας στην διαιώνιση των διογκωμένων ιδίων τους κερδών και προνομίων. Διατηρούν επίσης σε απηρχαιωμένη κατάσταση, από την άποψη της τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, νευραλγικούς κλάδους και μονάδες παραγωγής των χωρών τους, επαφιέμενες στο "προστατευτικό κέλυφος" που έχει σχηματίσει η διαπλεκόμενη μαζί τους πολιτική εξουσία.

Προκειμένου να καταδείξει τη διαχρονικότητα των καταστάσεων αυτών, ο S. αναδιφεί και πάλι στις σελίδες του "Πλούτου των Εθνών". Στηλιτεύοντας τις στρεβλώσεις που προκαλούνται από τους περιορισμούς της αγοράς εκ μέρους των οργανωμένων συμφερόντων, ο Smith είχε βάλει στο "στόχαστρό του" όχι μόνο την απολύτως ιδιοτελή συμπεριφορά των εμπόρων, των βιομηχάνων και των («αποχαυνωμένων» κατά S.) γαιοκτημόνων, αλλά και το ρόλο των επαγγελματικών συντεχνιών. Εκτενής αναφορά του στο θέμα, περιέχεται στο Πρώτο Βιβλίο της «Έρευνας για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών».

Ορίζοντας εκεί τον σκοπό των επαγγελματικών ενώσεων, γράφει σχετικά: « Όλες οι συντεχνίες, και το μεγαλύτερο μέρος των συντεχνιακών νόμων θεσπίστηκαν ακριβώς για να εμποδίσουν αυτήν τη μείωση των τιμών, και κατά συνέπεια των μισθών και του κέρδους, μέσω της μείωσης του ελεύθερου ανταγωνισμού, ο οποίος ασφαλώς θα την προκαλούσε» 69. Αναφερόμενος δε στον τρόπο περιορισμού του ανταγωνισμού από τις επαγγελματικές ενώσεις, επεξηγεί ότι αυτό καθίστατο δυνατό μέσω των "αποκλειστικών προνομίων του συντεχνιακού επαγγέλματος". Προκειμένου δηλαδή να μπορέσει κάποιος να εξασκήσει το επάγγελμά του σε μία συγκεκριμένη πόλη, απαραίτητη προϋπόθεση (σύμφωνα με τον εσωτερικό κανονισμό της συντεχνίας) ήταν «να έχει υπηρετήσει στην πόλη ως μαθητευόμενος υπό τις διαταγές ενός τεχνίτη – μάστορα, που διαθέτει τα απαραίτητα

69. Smith A., "Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών", I, I.x.c., Ελληνικά Γράμματα, 1776/2000, σελ.186.

προσόντα». Στον εσωτερικό κανονισμό περιέχονταν και οι δύο ρυθμίσεις – “κλειδιά” για τον περιορισμό του ανταγωνισμού: αφενός ρυθμιζόταν ο αριθμός των μαθητευόμενων τεχνιτών που είχαν δικαίωμα να μαθητεύσουν δίπλα σε έναν επαγγελματία και αφετέρου οριζόταν ο αριθμός των ετών που έπρεπε κάποιος να συμπληρώσει ως μαθητευόμενος (συνήθως ήταν επτά χρόνια).

Σύμφωνα με τον Smith, και οι δύο αυτές ρυθμίσεις επηρέαζαν τον ανταγωνισμό: ο αριθμός των μαθητευόμενων άμεσα και η (μακροχρόνια) διάρκεια της μαθητείας περισσότερο έμμεσα, αλλά εξίσου δραστικά (μέσω της αύξησης των δαπανών για εκπαίδευση).

Στηλιτεύοντας τις ρυθμίσεις των επαγγελματικών ενώσεων, σημειώνει ακόμη ότι η έννοια της μαθητείας ήταν τελείως άγνωστη τις προηγούμενες εποχές, πριν δηλαδή το 1562 όταν και θεσπίσθηκε («δεν γνωρίζω καμία ελληνική ή λατινική λέξη που να εκφράζει την ιδέα που αποδίδουμε σήμερα στον όρο μαθητεία...»). Τις χαρακτηρίζει δε «πασίφανη καταπάτηση της δίκαιης ελευθερίας τόσο του εργάτη, όσο και αυτών που θα ήταν διατεθειμένοι να τον απασχολήσουν». Διατείνεται ακόμη, ότι συνιστούν αντικίνητρο για την εργασία και ότι ευνοούν τη φυγοπονία, αφού «ένας νέος άνθρωπος που ένα μακρύ διάστημα δεν εισπράττει κανένα όφελος από την εργασία, είναι φυσικό να αναπτύσσει μία αποστροφή προς αυτήν» 70.

Τα αποσπάσματα που προεκτέθηκαν, αναπόφευκτα μας θυμίζουν μία μόνιμη “αγκύλωση” της οικονομικής ζωής μέχρι σήμερα: τα αποκαλούμενα “κλειστά” επαγγέλματα.

Αν οι προηγούμενες επισημάνσεις του Smith δείχνουν καθαρά το πόσο καλά εξυπηρετούν τους σκοπούς τους τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα, ο S. σπεύδει να “θέσει επί τάπητος” και μία άλλη, συγγενική προς τα προαναφερθέντα, διάσταση του θέματος: αυτήν της διαπλοκής οικονομικών συμφερόντων και πολιτικής εξουσίας. Θεωρώντας απολύτως βάσιμη την άποψη ότι “δραστηριότητες που επιδιώκουν πρόσοδο” ασκούν έντονη επιρροή στους υπόλοιπους πόλους εξουσίας του συστήματος, σταχυολογεί σχετικά από το έργο του V.Pareto την εξής επισήμανση (που χαρακτηρίζει “περίφημο απόσπασμα”):

«Αν ένα ορισμένο μέτρο A είναι ο λόγος για τον οποίο το καθένα από χίλια άτομα χάνει από ένα φράγκο, και ο λόγος για τον οποίο χίλια φράγκα κερδίζονται από ένα άτομο, αυτό το τελευταίο θα επιδείξει μεγάλη ενεργητικότητα, ενώ οι το πρώτον αναφερθέντες θα αντισταθούν αδύναμα. Και έτσι είναι πιθανόν, τελικά, το άτομο που επιθυμεί να εξασφαλίσει τα χίλια φράγκα μέσω του μέτρου A να τα καταφέρει» 71.

Η ενεργητικότητα του ατόμου εδώ ταυτίζεται με την προσπάθεια απόκτησης επιρροής, ενώ η ασθενής αντίσταση του πλήθους παραπέμπει σε άγνοια των γεγονότων και αδυναμία αποτίμησής τους. Αυτή η άγνοια και η αδυναμία, αποτελούν και τον κανόνα στις σύγχρονες κοινωνίες.

70. οπ.παρ., σσ. 179-184.

71. Sen A., “ Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία ”, σελ.167.

Προκειμένου να καταπολεμηθούν οι παραπάνω αρνητικοί παράγοντες και να επιτευχθεί η απόκτηση κάποιας επιρροής στα πολιτικά και οικονομικά δρώμενα, περισσότερο αποτελεσματικές θεωρούνται οι μικρές ομάδες πίεσης, που γενικά χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη συνοχή και αντοχή απ' ό,τι οι μεγάλες. Σε μία μικρή ομάδα, το κάθε μέλος της γνωρίζει ότι ο δικός του ρόλος είναι σημαντικός στη διαδικασία λήψης μίας απόφασης και στη δράση που ακολουθεί για την υλοποίησή της. Επωμίζεται επομένως μία ιδιαίτερη ευθύνη συμμετέχοντας στην ομάδα, αρχής γενομένης από την υποχρέωση επαρκούς πληροφόρησής του. Το αντίθετο συμβαίνει όταν ο αριθμός των συμμετεχόντων διευρύνεται. Σχετικά παραδείγματα συναντώνται συχνά γύρω μας: όταν σε μία συνέλευση π.χ. συμμετέχει ένας μεγάλος αριθμός ατόμων, με φυσική συνέπεια να μην λαμβάνεται έγκαιρα ή με τη δέουσα προσοχή μία απόφαση, η προσοχή του συμμετέχοντος μειώνεται. Αυτό συμβαίνει, παρά το γεγονός ότι το κάθε μέλος έχει συμφέρον προφανώς να ληφθεί μία ισχυρή απόφαση. Η άμβλυση αυτή του ενδιαφέροντος επέρχεται αναπόφευκτα, αφού στην περίπτωση που συμμετέχουν πολλοί «το τυπικό μέλος γνωρίζει ότι οι προσπάθειές του δεν έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα ως προς την έκβαση και ότι θα επηρεαστεί από την απόφαση της συνέλευσης ούτως ή άλλως» 72.

Παρόμοιο συμπέρασμα μπορεί να εξαχθεί και από τη λειτουργία ενός συνεταιρισμού: είναι αποδοτικότερη η λειτουργία του όταν ο αριθμός των συνταίρων είναι αρκετά μικρός, ενώ όταν αυτός διευρύνεται, ο κάθε μεμονωμένος συνταίρος αντιλαμβάνεται ότι η δική του συμβολή δεν μπορεί να επηρεάσει ιδιαίτερα τη συνολική λειτουργία – είτε συνεισφέρει επομένως αυτό που θα μπορούσε πραγματικά είτε όχι, το δικό του μερίδιο είναι προκαθορισμένο.

Η ίδια εξάλλου αίσθηση “μικρότητας” ή “ασημαντότητας” του κάθε μεμονωμένου μέλους μίας μεγάλης οργάνωσης, ευθύνεται και για μία άλλη παγωμένη κατάσταση: οι μέτοχοι των μεγάλων επιχειρήσεων δεν κάνουν ποτέ χρήση του νομικού τους δικαιώματος να απολύσουν τα διευθυντικά στελέχη (managers), ακόμη και στις περιπτώσεις ανεπιτυχών οικονομικών αποτελεσμάτων. Όταν δηλ. υπάρχουν εκατοντάδες ή χιλιάδες μέτοχοι, θεωρείται εκ προοιμίου αποτυχημένη η προσπάθεια κάθε μεμονωμένου μετόχου να προκαλέσει την απόλυση των διευθυνόντων. Ακόμη όμως και αν θα μπορούσε να πετύχει μία τέτοια πρωτοβουλία εκ μέρους ενός μετόχου, ο ίδιος θα καρπωνόταν μόνον ένα ελάχιστο ποσοστό των επιπλέον κερδών που θα επέφερε μία νέα, καλύτερη διοίκηση, αφού θα κατείχε ένα πολύ μικρό ή και ελάχιστο μέρος των μετοχών (των οποίων το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τους θα ανήκε σε όλους τους υπόλοιπους μετόχους). Σύμφωνα με τον M. Olson, «το εισόδημα της επιχείρησης αποτελεί συλλογικό αγαθό για τους μετόχους και ο μεμονωμένος μέτοχος που κατέχει ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των μετοχών, δεν έχει κίνητρο να πράξει προς το ομαδικό συμφέρον» 73. Σε αντίθεση με την παραπάνω κατάσταση, σε μία μικρή ομάδα τουλάχιστον κάποια ή και όλα τα μέλη της, έχουν άμεσο κίνητρο να αποφύγουν την αποτυχία της.

72. Olson M., “Η Λογική της Συλλογικής Δράσης”, Παπαζήσης, 1990, α' έκδοση, σελ. 91.

73. οπ.παρ., σελ.95.

Εκτός των οικονομικών κινήτρων όμως, οι μικρές ομάδες δίνουν και κοινωνικά κίνητρα στα μέλη τους. Διατηρώντας άμεσες διαπροσωπικές επαφές τα μέλη μεταξύ τους και θεωρώντας την υπεράσπιση του κύρους τους εν μέσω των άλλων συμμετεχόντων, ως ηθική προτεραιότητα, επωμίζονται πάντα το κόστος που τους αναλογεί κατά την ικανοποίηση ή προάσπιση του κοινού συμφέροντος. Σε αντίθετη περίπτωση, θα ήταν πολύ εύκολο να χρησιμοποιηθεί εις βάρος τους "κοινωνική πίεση" εκ μέρους των άλλων μελών, ώστε να υποχρεωθούν να καταβάλουν το κόστος αυτό.

Αλλά και πέρα από την ανάληψη του όποιου κόστους, η εκτίμηση και το αυξημένο κύρος που απολαμβάνουν τα πιο επιτυχημένα μέλη μίας μικρής ομάδας συνιστούν σοβαρά κίνητρα για επίτευγμα. Σε μία αγροτική κοινότητα π.χ. (όπου είναι βαρύνουσα η σημασία των διαπροσωπικών σχέσεων), ο αγρότης εκείνος που επιτυγχάνει τις μεγαλύτερες πωλήσεις κερδίζει τον σεβασμό των υπολοίπων μελών της κοινότητας και αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση από τους ανταγωνιστές του, παρά το γεγονός ότι οι πωλήσεις αυτές επιφέρουν μείωση των τιμών. Ταυτόχρονα, στις τάξεις του ευρύτερου (και τελείως ανταγωνιστικού κλάδου της παραγωγής αγροτικών προϊόντων δεν θα παρατηρηθούν αντιδράσεις ("κοινωνική πίεση") από το συγκεκριμένο γεγονός, εξαιτίας των κάτωθι λόγων:

- Κάθε μεμονωμένο μέλος είναι τόσο "μικρό" σε σχέση με το συνολικό αριθμό, ώστε οι πράξεις του δεν θεωρούνται ιδιαίτερης σημασίας για το σύνολο.

- Σε μία μεγάλη ομάδα το κάθε μέλος δεν μπορεί να γνωρίζει το κάθε άλλο ξεχωριστά – η ομάδα αυτή επομένως δεν θεωρείται "ομάδα φίλων". Σαν φυσική συνέπεια, « ένα άτομο δεν θα έχει καμία κοινωνική επίδραση εάν δεν είναι διατεθειμένο να προβεί σε θυσίες χάριν των σκοπών της ομάδας» 74.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, *οι προσπάθειες των μεγάλων ομάδων προς απόκτηση συλλογικών αγαθών δεν μπορούν να υποκινηθούν από κοινωνικά κίνητρα. Το "προνόμιο" αυτό, ανήκει μόνο στις μικρές.*

Εκτός των ανωτέρω όμως, καίριο ζήτημα και ενδεικτικό για τη λειτουργικότητα του πολιτεύματος είναι η θέση του πολίτη (και μόνο ως τέτοιου, χωρίς καμία άλλη ιδιότητα) σε σχέση με τα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα, δηλ. το πόσο μπορεί και θέλει ο ίδιος να συμμετέχει στη δημόσια ζωή. Διαπιστώσεις για την υποτιμημένη (αλλά και αποδεκτή από τον ίδιο, κατά τα φαινόμενα...) θέση του πολίτη στη σύγχρονη κοινωνία, συναντώνται σε διάφορα έργα κορυφαίων διανοητών της εποχής μας.

Μεταξύ αυτών, ο Α. Παπανδρέου έγραψε χαρακτηριστικά ότι: «...στη σύγχρονη κοινωνία – και ιδιαίτερα στην πιο ανεπτυγμένη της μορφή – ο πολίτης έχει αποξενωθεί όχι μόνο από κάθε εξουσία *αλλά ακόμη και από μία λογική κατανόηση των διαδικασιών που κρατούν το κλειδί του δικού του μέλλοντος και του μέλλοντος των παιδιών του*» 75.

74. οπ.παρ., σελ.106.

75. Παπανδρέου Α., "Essays in Economics", οπ.παρ., σελ. 96 :«The truth of the matter is that in contemporary society – and especially so in its most advanced form – the citizen has been *alienated* not only from all power, but also from even a reasonable, sensible understanding of the processes that hold the key to his future and to the future of his children».

Απόλυτη είναι η αντίθεση που προκύπτει έτσι μεταξύ του πολίτη των ημερών μας και του αριστοτελικού προτύπου, όπως περιγράφεται στα "Πολιτικά": «.....Μάλιστα η χαρακτηριστική αρετή του αρχόμενου δεν είναι η φρόνηση αλλά η ορθή αντίληψη των πραγμάτων» 76. Και ακόμη: «Πολίτης λοιπόν, με την ακριβέστερη σημασία της λέξης ορίζεται κάποιος με βάση κυρίως το δικαίωμά του να μετέχει στη δικαστική και πολιτική εξουσία και τίποτε άλλο» 77.

Έρχεται έτσι στο προσκήνιο ένα από τα σημεία-“κλειδιά” της θεωρίας του S: η διεργασία της “ανοιχτής δημοκρατίας”, δηλαδή της δημόσιας διαβούλευσης και των από κοινού λαμβανομένων αποφάσεων σε μία κοινότητα. Μπορεί έτσι το κοινό να αποκτήσει πρόσβαση σε πολλές και κρίσιμες πληροφορίες για ένα θέμα. Το αποτέλεσμα μίας τέτοιας διεργασίας θα είναι η καλύτερη προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος, έναντι των επιτηδείων του παραδείγματος του Pareto και της πειστικής κατ’αρχήν επιχειρηματολογίας τους, που πάντοτε βρίσκουν τρόπο να αναπτύξουν.

ε) Ο κριτικός έλεγχος του ρόλου των αγορών: πολυτέλεια ή ανάγκη;

Η επιχειρηματολογία του είδους που υπαινισσόμαστε παραπάνω έχει αναπτυχθεί και επικρατήσει τεχνηέντως (και πρωτίστως), σε σχέση με τη χρησιμότητα του θεσμού της αγοράς. Στις δύο τελευταίες δεκαετίες, ζούμε όχι μόνο την εποχή ενός θεμιτού εκθιασμού της για ό,τι πράγματι είναι καταλληλότερη να παράγει συγκριτικά με άλλους θεσμούς, αλλά κυρίως ζούμε την εποχή της παντοκρατορίας της.

Οι κλασικοί όμως της οικονομικής επιστήμης είχαν άλλη άποψη. Υπερθεμάτιζαν μεν για το ρόλο της αγοράς στους τομείς όπου πράγματι αυτή μπορούσε να επιτύχει ανώτερα επίπεδα λειτουργίας, όμως δεν εφησύχαζαν: γνώριζαν ότι κάτω υπό συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες, ο ρόλος της συμπληρώνεται από “λογικά συγκεκριμένους περιορισμούς” και “μη αγοραίους θεσμούς”. Τον Smith ιδιαίτερα, απασχολούσε πολύ έντονα το πρόβλημα της απώλειας πολύτιμου κεφαλαίου εξαιτίας ανεύθυνων συμπεριφορών, που εκφράζονταν είτε με μωπικά και υπερβολικά φιλόδοξα εγχειρήματα, είτε με αλόγιστη (ιδιωτική) σπατάλη των κοινωνικών πόρων. Τα “σημάδια” της αγοράς μπορεί ορισμένες φορές να ξεγελούν...

Ο S. υπογραμμίζει σχετικά ότι «η, με στενά κίνητρα, επιδίωξη ατομικού οφέλους είναι δυνατό να προκαλέσει κοινωνική ζημιά. Αυτή είναι η αντίθετη υπόθεση στην πιο διάσημη παρατήρηση του Smith: “Δεν περιμένουμε το δείπνο μας από την καλοσύνη του χασάπη, του ζυθοποιού ή του φούρναρη, αλλά από την έγνοια τους για το δικό τους συμφέρον. Απευθυνόμαστε όχι στην ανθρωπιά τους, αλλά στην αγάπη για τον εαυτό τους”».

76. Αριστοτέλης, "Πολιτικά", β. ΙΙΙ, τ.2, Ζήτρος, 2007, σελ. 111: «...αρχόμενου δε ουκ εστιν αρετή φρόνησις, αλλά δόξα αληθής».

77. οπ.παρ., σελ.87: «.....πολίτης δ' απλώς ουδενί των άλλων ορίζεται μάλλον ή τω μετέχει κρίσεως και αρχής».

Οι θεμιτές συμπεριφορές που σκιαγραφούνται με το παράδειγμα αυτό, γνωστές άλλωστε από τις πρώτες εμπορικές συναλλαγές του ανθρώπου, είναι απλώς η μία όψη του νομίσματος.

Την άλλη όψη αποτελούν υπέρμετρα κερδοσκοπικές τυχοδιωκτικές και ασύνετες συμπεριφορές, που προκαλούν απώλεια παραγωγικού κεφαλαίου. Ο S. "ανασύρει" από το έργο του Σκωτσέζου τις δηκτικές παρατηρήσεις του για τα ανεπαρκώς σχεδιασμένα και ανεπιτυχή εγχειρήματα στη γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία, την αλιεία κλπ. και την απώλεια κοινωνικού κεφαλαίου που επιφέρουν. Υπενθυμίζει επίσης, το πόσο καυστική κριτική ασκούσε στην δράση των κερδοσκόπων της εποχής του, καταλήγοντας σε προτάσεις που αποσκοπούσαν στην διαφύλαξη του δημόσιου συμφέροντος 78.

Ακόμη θυμίζει ότι, ενώ υποστήριζε (ο Smith) την επιβάρυνση του δανεισμού με τόκο, συνηγορούσε ταυτόχρονα υπέρ της επιβολής νομικών περιορισμών εκ μέρους του κράτους, στα νόμιμα επιτόκια. Το σχετικό απόσπασμα:

«Στις χώρες όπου επιτρέπεται ο τόκος, ο νόμος, προκειμένου να εμποδίσει τη ληστρική τοκογλυφία, ορίζει γενικά το υψηλότερο επιτόκιο που είναι δυνατόν να υπάρξει χωρίς να επισύρει ποινές.....Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι *το νόμιμο επιτόκιο, ενώ οφείλει να είναι κατά τι μεγαλύτερο του χαμηλότερου αγοραίου επιτοκίου, δεν πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερό του.*

Αν, για παράδειγμα, το νόμιμο επιτόκιο στη Μεγάλη Βρετανία είχε οριστεί στο 10%, το μεγαλύτερο μέρος του προς δανεισμό χρήματος θα δανειζόταν σε σπάταλους και κερδοσκόπους, οι οποίοι θα ήταν οι μόνοι πρόθυμοι να πληρώσουν ένα τόσο μεγάλο τόκο. Οι συνετοί άνθρωποι, που δεν προτίθενται να προσφέρουν για τη χρήση του χρήματος περισσότερο από ένα μέρος αυτών που εκτιμούν ότι θα κερδίσουν από τη χρήση του, δεν θα διακινδυνεύσουν τον ανταγωνισμό. Έτσι λοιπόν ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου της χώρας,.....θα αποδοθεί σε αυτούς που κατά τεκμήριο το σπαταλούν και το καταστρέφουν» 79.

Σε αντίθεση επομένως με τα όσα πρεσβεύουν οι "ηρακλείς" της σύγχρονης οικονομικής πραγματικότητας των εντεινόμενων ανισοτήτων, το έργο του Smith χαρακτηρίζεται πρωτίστως *από λογική, κοινωνική υπευθυνότητα και ανθρωπισμό.* Τη διαύγεια των απόψεών του υπογραμμίζει και ο Karl Polanyi, όταν θυμίζει τις διαφωνίες που είχαν εγερθεί για τη διοίκηση των Ινδιών στη δεκαετία του 1770. Αντιστρατευόμενος με παρρησία τις θέσεις των φιλελευθέρων τότε, υποστήριξε την άποψη πως η διοίκηση της αποικίας έπρεπε να τεθεί υπό άμεσο πολιτικό έλεγχο αντί να ασκείται από μετοχική εταιρεία, όπως ίσχυε. Διατεινόταν για το θέμα (ο Smith) ότι «οι πολιτικοί αυθέντες θα είχαν παράλληλα συμφέροντα με τους υποτελείς» και ότι ο πλούτος των δευτέρων τελικά θα διόγκωνε και τα κρατικά εισοδήματα, *ενώ τα συμφέροντα των εμπόρων ήταν ανταγωνιστικά από τη φύση τους, προς αυτά των πελατών τους* 80.

78. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ.170.

79. Smith A., "Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες..." οπ.παρ., II, iv, σελ.482.

80. Polanyi K., "Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός", 1944/2001, σελ.163.

Οι συμπεριφορές οργανωμένων συμφερόντων της αγοράς προκάλεσαν σύντομα τις αμυντικές κινήσεις άλλων κοινωνικών ομάδων. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η ατμόσφαιρα τουλάχιστον στην Ευρώπη, χαρακτηριζόταν ήδη από οξείες κοινωνικές εντάσεις και έντονες ιδεολογικές αναζητήσεις, που επισφραγίστηκαν από συγγράματα θεμελιώδους σημασίας για την Πολιτική Οικονομία (Κ.Μαρχ: "Κριτική στις Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας", "Κεφάλαιο").

Πλήθος είναι σε κάθε εποχή άλλωστε οι περιπτώσεις επίδειξης (της ίδιας) ανερυθρίαστης συμπεριφοράς προς την κοινωνία, εκ μέρους παραγόντων της οικονομικά ηγέτιδας τάξης. Πρόσφατο είναι το δημοσίευμα του ημερήσιου τύπου, για «το μεγαλύτερο σκάνδαλο φορολογικής απάτης στην ιστορία της Γερμανίας», στο οποίο εμπλέκεται και τράπεζα της πριγκιπικής οικογένειας του Λιχτενστάιν. Στο σκάνδαλο ενέχονται περίπου 900 πλούσιοι Γερμανοί, ανάμεσα στους οποίους και διευθυντές και στελέχη επιχειρήσεων (οι εκπρόσωποι της "τεχνοδομής", κατά Galbraith), καθώς και ο επικεφαλής των Γερμανικών Ταχυδρομείων. Αγανακτισμένος και διαπορών ο Γερμανός υπουργός Οικονομικών: «Η ελίτ έχει γίνει άπληστη και έχει χάσει κάθε αξιοπρέπεια» (εφημ. "Τα Νέα", 19 Φεβρουαρίου 2008).

Η Ιστορία βέβαια έχει πάντα τις απαντήσεις σε τέτοιες απορίες, για όποιον θα ήθελε να εντρυφήσει σ' αυτήν. Από την Ιστορία αντλεί και ο κορυφαίος "θεσμικός" Galbraith, όταν επισημαίνει την μετονομασία του συστήματος από "καπιταλισμό" σε "σύστημα της αγοράς", για να μην ανακαλούνται «πικρές ιστορικές μνήμες» ("Τα Οικονομικά της Αθώας Απάτης", 2004/2006, σελ.30). Όμως ποια μπορεί να είναι η ηθική τάξη ενός συστήματος που αλλάζει "ονόματα" με παροιμιώδη ευκολία για προφανείς πολιτικούς λόγους και σκοπούς;

στ) Η αναγκαιότητα της πολύπλευρης προσέγγισης

Από τις αρχές της δεκαετίας 1990, πλήθος αναπτυξιακών προγραμμάτων εφαρμόζονται στις αναπτυσσόμενες χώρες υπό την επίνευση ή και την ενεργό συμμετοχή διεθνών οργανισμών (Παγκόσμια Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο κλπ). Ασκώντας ο S. κριτική σε μεταρρυθμιστικά προγράμματα της χώρας του που εφαρμόστηκαν υπό την ηγεσία τον Μανμόχαν Σίνγκ από το 1991, επισημαίνει ότι τα αποτελέσματα που επιτεύχθηκαν από την "φιλελευθεροποίηση της αγοράς", θα ήταν πιο εντυπωσιακά, αν συνοδεύονταν και από την επέκταση των κοινωνικών ευκαιριών στα κοινωνικά εκείνα στρώματα που εξακολουθούν να είναι παραγκωνισμένα. Το ζητούμενο είναι, τονίζει, *να συγκερασθούν η μείωση της υπερβολικής δραστηριότητας του κράτους αφενός και η αναίρεση της ανεπαρκούς δραστηριότητάς του αφετέρου, που παρατηρείται σε τομείς όπως η βασική εκπαίδευση και οι υπηρεσίες υγείας.*

Διατρανώνει ακόμη την πεποίθησή του, ότι «ο καθορισμός των διαφόρων εργαλειακών ελευθεριών (όπως οικονομικά δικαιώματα, δημοκρατικές ελευθερίες, κοινωνικές ευκαιρίες, εγγυήσεις διαφάνειας και

προστατευτική ασφάλεια) βασίζεται στην αναγνώριση των αντίστοιχων ρόλων τους, όπως και της συμπληρωματικότητάς τους» 81.

Οι παραπάνω απόψεις του S., που ουσιαστικά συνιστούν "αντίπαλο δέος" προς την μονολιθική υποστήριξη της εκτεταμένης χρήσης των αγορών, έτυχαν της αποδοχής κορυφαίων διανοητών και παραγόντων της διεθνούς οικονομικής σκηνής. Ανάμεσά τους, ο νομπελίστας Αμερικανός οικονομολόγος Robert Stieglitz (*"An Agenda for Development in the Twenty First Century"*, Annual World Bank, 1998) και ο πρώην πρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας James Wolfensohn (*"A Proposal for Comprehensive Development Framework"*, World Bank, 1999).

Ειδικά ο Wolfensohn έχει αρθρογραφήσει από κοινού με τον S., υποδεικνύοντας την ανάγκη μίας πολύπλευρης προσέγγισης των οικονομικών προβλημάτων, βασισμένης σε διάφορους αλληλοϋποστηριζόμενους θεσμούς αντί αυτής που βασίζεται στην πρωτοκαθεδρία της αγοράς και του μηχανισμού των τιμών (A.Sen και J. Wolfensohn, *"Let's Respect Both Sides of the Development Coin"*, International Herald Tribune, Μάιος 1999).

Οι θέσεις αυτές ενισχύονται και από τις διαπιστώσεις πλειάδας επιφανών οικονομολόγων διαχρονικά, για τις αποτυχίες ("ατέλειες") της αγοράς. Ο προβληματισμός για τη διόρθωσή τους και για τα όρια της δραστηριότητας της αγοράς γενικότερα, καταγράφεται σε σημαντικά έργα της διεθνούς βιβλιογραφίας (μεταξύ άλλων, σε έργα των: A.Marshall, A.C.Pigou, J.Robinson, O.Lange, R.Haveman, P.Samuelson, N.Kaldor, J.Head, G.Stiegler, P.Streeten, R.Musgrave, J.K.Galbraith, J.E.Meade, J.Viner, J.M.Buchanan).

Κρίνεται σκόπιμη μία συνοπτική παρουσίαση των ατελειών αυτών, αφού το θέμα σχετίζεται άμεσα με την προβληματική του S.

ζ) Οι αποτυχίες της αγοράς

1) Στις σύγχρονες οικονομίες παρατηρούνται με αυξανόμενη συχνότητα φαινόμενα μονοπωλιακής ή και ολιγοπωλιακής δύναμης, όπου ένας ή λίγοι πωλητές κατορθώνουν τελικά να ελέγξουν την αγορά.

Στις αναπτυσσόμενες ιδιαίτερα χώρες, «στα ορυχεία, στη μεταποίηση, στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, στις αεροπορικές εταιρείες και στο χονδρεμπόριο, το μονοπώλιο ή το ολιγοπώλιο είναι συνηθισμένο φαινόμενο» 82. Στις χώρες αυτές, ο πραγματικός ανταγωνισμός περιορίζεται στις αγορές του πρωτογενούς τομέα (γεωργία, αλιεία) στη βιοτεχνία, και στους τομείς των κατασκευών και των μεταφορών.

2) Πολλά έργα υποδομής, όπως φράγματα ή οδικά και σιδηροδρομικά δίκτυα, δεν αναλαμβάνονται από ιδιώτες επενδυτές, είτε επειδή απαιτούνται επενδύσεις με μακρόχρονες περιόδους εξόφλησης, είτε (κυρίως) επειδή δεν είναι τεχνικά εφικτό να απαιτηθεί κάποια τιμή από αυτούς που ωφελούνται από τα συγκεκριμένα έργα.

81. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ.172.

82. M. Gillis, D.H.Perkins, M.Roemer & D.R.Snodgrass, "Οικονομική της Ανάπτυξης" τ.Α', Τυπωθήτω, 1996/2000, σελ. 171.

Ακόμη και ο εντοπισμός μάλιστα των ωφελουμένων (και του βαθμού ωφελείας τους), είναι εξαιρετικά δύσκολος σε πολλές περιπτώσεις.

Τα έργα που προαναφέρονται συνεπάγονται *εξωτερικές οικονομίες*, δηλαδή όφελος που διαχέεται σε μεγάλο αριθμό πολιτών, πολλοί από τους οποίους δεν έχουν καμία σχέση με το έργο. *Όταν συμβαίνει αυτό, το κοινωνικό όφελος είναι ανώτερο του ιδιωτικού και η αγορά αδυνατεί να ενσωματώσει το υπερβάλλον όφελος στην τιμή της αντίστοιχης υπηρεσίας.*

Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία αντικινήτρου για την ιδιωτική επιχείρηση. Στην περίπτωση ενός υδροηλεκτρικού φράγματος π.χ., ενδεχομένως να ωφελούνται και γεωργοί που βρίσκονται αντίθετα στο ρεύμα του ποταμού, αφού η παραγωγή τους θα αυξηθεί με την προστασία που τους παρέχεται από πλημμύρες, όμως δεν είναι εφικτή τεχνικά η τυχόν είσπραξη τιμής εκ μέρους τους. Μία επιχείρηση που θα αναλάμβανε την κατασκευή ενός τέτοιου αντιπλημμυρικού έργου, θα διαπίστωνε ότι δεν έχει την πραγματική νομή και κυριότητα πάνω στο παρεχόμενο προϊόν και δεν θα μπορούσε να αποκλείσει επομένως, όσους δεν θα ήταν πρόθυμοι να πληρώσουν για την αντιπλημμυρική τους προστασία. *Οι υπηρεσίες ενός τέτοιου έργου είναι κοινόχρηστες και όχι ιδιοκτησία μίας επιχείρησης.*

Όταν επίσης τίθεται σε λειτουργία ένα σιδηροδρομικό δίκτυο ή ένα αεροδρόμιο σε μία καθυστερημένη περιοχή, τα κέρδη των επιχειρήσεων και το όφελος των κατοίκων αυξάνουν περισσότερο από την τιμή που καταβάλλουν για την χρησιμοποίηση των υπηρεσιών του σιδηροδρόμου ή του αεροδρομίου αντιστοίχως. Προκειμένου να εξασφαλιστούν τα κοινωνικά οφέλη που προκύπτουν από τις εξωτερικές οικονομίες τέτοιων έργων, απαιτείται κρατική παρέμβαση για τη δημιουργία τους.

3) Η μόλυνση της ατμόσφαιρας και η καταστροφή του περιβάλλοντος, με τη συνακόλουθη κλιματική αλλαγή που επιφέρουν, θεωρείται ήδη θέμα επιβίωσης για την ανθρωπότητα. Οι εξελίξεις αυτές είναι αποτέλεσμα *εξωτερικών επιβαρύνσεων, δηλαδή κόστους οικονομικών δραστηριοτήτων που διαχέεται στην κοινωνία χωρίς να επιβαρύνει τους ιδιώτες που το προκαλούν.* Εκείνοι που ρυπαίνουν «μπορούν να φέρουν όλο το κόστος για τη μείωση της εκπομπής ρύπων και της απόρριψης αποβλήτων, αλλά ωφελούνται μόνο ως μέσοι κάτοικοι της περιοχής που πλήττεται. Δεν έχουν λοιπόν, παρά ελάχιστα κίνητρα για να ελέγξουν από μόνοι τους τη ρύπανση»⁸³. Στις περιπτώσεις που συμβαίνει αυτό, το γεγονός ότι ένα μέρος του κόστους που προκαλείται δεν πληρώνεται (αφού το ιδιωτικό κόστος είναι μικρότερο του κοινωνικού), προκαλεί την επέκταση των σχετικών δραστηριοτήτων σε βαθμό που υπερβαίνει τον κοινωνικά επιθυμητό (ή ανεκτό). Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα, σε συνδυασμό με την έλλειψη μέτρων "εξισορρόπησης" της κατάστασης, είχε προκαλέσει ήδη από τη δεκαετία 1970 προειδοποιητικά μηνύματα εκ μέρους (και) των οικονομολόγων: «Ο ρυθμός με τον οποίο αλλοιώνεται το περιβάλλον τον τελευταίο καιρό, σαν αποτέλεσμα της ραγδαίας βιομηχανικής επέκτασης, έχει πάρει επικίνδυνες διαστάσεις. Οι εξωτερικές επιβαρύνσεις, δηλαδή το κοινωνικό κόστος που δεν ενσωματώνεται στις τιμές θα πρέπει να είναι τόσο μεγάλο, ώστε πολλοί

83. οπ.παρ., σελ.172.

νεοκλασικοί οικονομολόγοι να μιλούν για την ανάγκη φραγμών στην αγορά που θα περιόριζαν στο μηδέν το ρυθμό βιομηχανικής ανάπτυξης» 84.

Οι αναφορές έκτοτε από τις αναπτυσσόμενες χώρες και ιδιαίτερα την Κίνα των ιλιγγιωδών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης ετησίως, περιγράφουν μία περιβαλλοντική καταστροφή ευρύτατης κλίμακας, που ίσως πλέον να είναι μη αντιστρέψιμη.

Σχετικό και το δηκτικό σχόλιο του Galbraith: «.....Δυστυχώς οι εξωτερικές αντιοικονομίες υπήρξαν πάντοτε υστερογονωσία και τίποτε περισσότερο από μία υποσημείωση στα διδακτικά εγχειρίδια» 85.

Ομοίως, η αγορά δεν μπορεί να εμποδίσει την "τραγωδία των κοινών" ή κοινόκτητων πόρων (*"Tragedy of the Commons"* - William Forster Lloyd, 1833). Η αλόγιστη χρησιμοποίηση και καταστροφή των δασών, των περιοχών αλίευσης και των βοσκοτόπων, είναι εκφάνσεις του προβλήματος αυτού που θα παραμένουν επίκαιρες, όσο δεν υπάρχει κρατική παρέμβαση. Στις περιπτώσεις που προαναφέρονται, οι ιδιώτες που εμπλέκονται έχουν κίνητρο να συνεχίζουν τη δραστηριότητά τους, παρά το γεγονός ότι και οι ίδιοι πλήττονται από την εκτεταμένη χρησιμοποίηση των πεδίων της δραστηριότητάς τους.

Τη σημασία των εξωτερικών επιδράσεων στην οικονομία επισήμανε με τρόπο που εντυπωσιάζει και ο Α.Παπανδρέου, χαρακτηρίζοντας το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης *ταυτόσημο με την κατάλληλη αξιοποίηση των εξωτερικών οικονομιών*. Θεωρώντας τις εξωτερικές οικονομίες και αντιοικονομίες κρίσιμο παράγοντα για την απόδειξη της πολυπλοκότητας και αλληλεξάρτησης (*"non-decomposability"*) των οικονομικών ζητημάτων, τόνισε ότι το θέμα σχετίζεται με το βάθος του πεδίου δράσης που επιφυλάσσουν για τον εαυτό τους οι μονάδες λήψης αποφάσεων 86.

4) Στις αναπτυσσόμενες χώρες μεγάλος αριθμός πολιτών "αποκλείεται" από την αγορά εξαιτίας των συνθηκών ζωής τους και των υπανάπτυκτων θεσμών που κυριαρχούν, ενώ η ίδια η αγορά αδυνατεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα αυτό. Σε αντίθεση με τις αναπτυγμένες χώρες όπου οι καταναλωτές "ψηφίζουν" με τα χρήματά τους, ο αναλφαριθμητισμός, η φτώχεια και η απόσταση από τις (αστικές) περιοχές των μεγάλων αγορών αναγκάζουν μεγάλα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού να αγωνίζονται μόνο για τα στοιχειώδη, χωρίς να μπορούν να ασκήσουν επιρροή στις αγορές αγαθών και υπηρεσιών. Χαρακτηριστικό των οικονομιών αυτών είναι και η μη επαρκής πληροφόρηση καταναλωτών και παραγωγών, με αποτέλεσμα οι μεν πρώτοι να αγνοούν τις ευκαιρίες απασχόλησης και οι δεύτεροι τις μεταβολές στις συνθήκες της αγοράς.

84. Καράγιωργας Δ.Π., "Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους", σελ.81.

85. Γ.Δράκου, "Δημόσια Οικονομική", Σταμούλης, 1986, σελ. 49.

86. «The importance of external economies and diseconomies, of non - decomposability, as it has been called, for economic development can hardly be overestimated. In a very real sense the problem of economic development is a problem of appropriate exploitation of external economies. It has to do with the field of vision, the scope, the *size-structure horizon* of the decision - making units. And there is reason to believe that the efficient *size-structure horizon* of the basic decision - making units in our days is much greater than is generally suspected» (*"The Political Element in Economic Development"* - the Wicksell Lectures, 1966 - "Essays in Economics", Nea Synora, 1993, σελ. 109).

Η κατάσταση αυτή παρατηρείται και στην τραπεζική, «της οποίας η βάση παραμένει συνήθως αστική και χρησιμοποιεί πρότυπα υπηρεσιών σύμφωνα με τις δυτικές τραπεζικές μεθόδους, που εξαιρούν το μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών περιοχών και το μεγαλύτερο μέρος των φτωχών αστικών πληθυσμών» 88.

Η αδυναμία ενός σημαντικού τμήματος των πολιτών να έχουν ικανοποιητική πρόσβαση στην αγορά εργασίας, όπως αναφέρεται παραπάνω, ενδεχομένως να ισοδυναμεί με την «καθήλωσή τους» σε καθεστώς άμεσης ή έμμεσης δουλείας. Ακόμη κι αν δεν συμβαίνει αυτό όμως, η ανεπαρκής πρόσβασή τους συνιστά πλήγμα για μία εθνική οικονομία, αφού « η ελευθερία να μπαίνουν οι άνθρωποι στις αγορές, μπορεί να είναι, αυτή καθαυτή, σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη, σχεδόν ανεξάρτητα από το τι μπορεί να κάνει ή να μην κάνει ο μηχανισμός της αγοράς για να προωθήσει την οικονομική μεγέθυνση, ή την εκβιομηχάνιση» 89. Υπενθυμίζεται ότι σε άλλο τμήμα της εργασίας αυτής έχει ήδη γίνει σχετική αναφορά για τις πραγματικές αμοιβές και τα κίνητρα για ελευθερία των δούλων στις Η.Π.Α., πριν τον εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1861-1865.

Πρωτίστως πάντως, η μη ισότιμη πρόσβαση σε μία αγορά (εργασίας ή άλλη) εξαπτίας των συνθηκών ζωής πολλών ανθρώπων, μεταφράζεται ευθέως σε περιορισμό της ελευθερίας τους. Όπως και σε οποιαδήποτε ανάλογη περίπτωση, ο λόγος του S. ηχεί καιρίως και καταλυτικός: « Η ελευθερία ως αξία απαιτεί ορισμένα πράγματα να λαμβάνονται σοβαρά για το λόγο αυτό (είτε εκτιμάται και για κάποιον άλλο λόγο είτε όχι). Η έννοια της ελευθερίας ως ενεργού δύναμης επίτευξης αυτού που κάποιος θα μπορούσε να επιλέξει αποτελεί σημαντικό μέρος της γενικής ιδέας περί της ελευθερίας» 90.

5) Οι μακροοικονομικές ισορροπίες που παρατηρούνται στις σύγχρονες οικονομίες, μπορούν να “θεραπευτούν” μόνο με κρατική παρέμβαση. Οι αργές προσαρμογές της αγοράς εργατικού δυναμικού και των μισθών ή της αγοράς ξένου συναλλάγματος, αντιμετωπίζονται με αλλαγές στη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική και στις πολιτικές εισοδήματος, δηλαδή με πολιτικές του κράτους.

6) Η προσπάθεια για την *επίτευξη εθνικών στόχων* εξάλλου, απαιτεί κεντρικό προσανατολισμό και καθοδήγηση και δεν μπορεί να αφεθεί στη λειτουργία των αγορών (παρά τα όποια θετικά τους χαρακτηριστικά), επειδή οι αγορές αδυνατούν να έχουν εποπτική εικόνα ταυτόχρονα όλων των τομέων που χρήζουν βελτιωτικών ρυθμίσεων.

Μία τέτοια προσπάθεια απαιτεί ακόμη, για λόγους ψυχολογικούς, την “επισφράγιση” της από το κράτος, δηλαδή τον θεσμό που εμπνέει τον μεγαλύτερο σεβασμό και κύρος στο συλλογικό υποσυνείδητο.

Έζησε πρόσφατα και η δική μας χώρα μία τέτοια πανεθνική προσπάθεια, υπό την συναίνεση όλων σχεδόν των πολιτικών της δυνάμεων, για την ένταξή της στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης (2001).

88. M.Gillis κ.α., οπ.παρ. σελ.174.

89. Sen A., “Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία”, σελ.41.

90. Sen A., “Επανεξετάζοντας την Ανισότητα”, σελ.121.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της *επείγουσας άμβλυσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων*, ως εθνικού στόχου. Συχνά οι αγορές είναι πολύ αποτελεσματικές ως προς την επίτευξη ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης, με τις θετικές επιπτώσεις που αυτή συνεπάγεται (αύξηση ζήτησης και δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, δηλαδή ακριβώς ό,τι χρειάζονται περισσότερο οι αναπτυσσόμενες χώρες), όμως χαρακτηρίζονται σε αρχικό στάδιο και από *τη συγκέντρωση των εισοδημάτων, αφού καθοδηγούνται από τους ήδη επιτυχημένους στον επιχειρηματικό στίβο*. Δίκαιη διανομή εισοδήματος, γίνεται μόνο με τη διατήρηση της οικονομικής ανάπτυξης σε υψηλούς ρυθμούς, για ικανό χρονικό διάστημα. Είναι δυνατόν όμως η άμβλυση των εισοδηματικών και άλλων ανισοτήτων να επείγει τόσο, πού να είναι αδύνατη η αναμονή της κοινωνίας έως την επίλυση του προβλήματος από τις δυνάμεις της αγοράς. Στην περίπτωση αυτή απαιτείται κρατική παρέμβαση. Το ίδιο εξάλλου μπορεί να ισχύσει και «για άλλους στόχους, όπως η δημιουργία περισσότερων θέσεων απασχόλησης ή η μείωση της εξάρτησης από ξένα αγαθά, κεφάλαιο, τεχνολογία και ικανότητες. *Ακόμα και η επιταχυνόμενη ανάπτυξη, την οποία συνήθως προάγουν καλά οι οικονομίες της αγοράς, μπορεί να απαιτεί παρεμβάσεις, αν οι αποταμιεύσεις είναι αρκετά χαμηλές*» 91.

η) Αλληλεξάρτηση και δημόσια αγαθά

Σύμφωνα με την κρατούσα "σχολή" των νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων, *δεν υπάρχει αγαθό που να μην μπορεί να θεωρηθεί αγοραίο*. Όλα τα εμπορεύματα και γενικά ο,τιδήποτε επιδρά στην ευημερία μας, μπορεί να αγορασθεί και να πουληθεί στην αγορά. Η άποψη αυτή, αν και ιδιαίτερα δημοφιλής μετά το 1989 στις τάξεις των πολιτικών και ακαδημαϊκών ελίτ της Δύσης και του αναπτυσσόμενου κόσμου, ποτέ δεν έγινε πλήρως αποδεκτή ούτε από την επιστημονική κοινότητα, ούτε από την κοινωνία και τους πολιτικούς της εκπροσώπους, τουλάχιστον στις δημοκρατίες 92. Ο S. δεν ενστερνίζεται την παραπάνω κρατούσα άποψη, αντιτείνοντας ότι ο μηχανισμός της αγοράς προσαρμόζεται καλύτερα και υπερέχει στην διάθεση *των ατομικών αγαθών ειδικών απαιτήσεων* (π.χ. πουκάμισα, μήλα) και όχι

91. M.Gillis,...οπ.παρ., σελ.175.

92. Στις ελίτ συγκαταλέγονται και οι διευθύνοντες τους παγκόσμιους πολιτικούς και οικονομικούς οργανισμούς, στους οποίους οι αναπτυσσόμενες χώρες είτε υποεκπροσωπούνται – σύμφωνα με διαπιστώσεις των Εκθέσεων του Ο.Η.Ε. για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη - είτε "σύρονται" πίσω από τους οικονομικά ισχυρούς, υπό την απειλή οικονομικών εκβιασμών. Ακολουθώντας συχνά τη λογική του "ένός φαρμάκου", που συνήθως ακούει στο όνομα "άνοιγμα των αγορών" ή "φιλελευθεροποίηση" και χωρίς αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις για διεύρυνση των κοινωνικών ευκαιριών, οι ιθύνοντες της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου συνέβαλαν τα μέγιστα στην εμπέδωση της μονόπλευρης προσέγγισης υπέρ της αγοράς. Όχι σπάνια, τα "οικονομικά πειράματα" που εφαρμόστηκαν από εθνικές κυβερνήσεις σε συνεργασία με τους ανωτέρω οργανισμούς, οδήγησαν σε κοινωνικές εντάσεις ή ακόμη και σε εξεγέρσεις (Αργεντινή).

συνολικά όλων των αγαθών ή υπηρεσιών. Ισχυρίζεται ότι ορισμένοι πολύ σημαντικοί για την ανάπτυξη των ικανοτήτων μας συντελεστές, «μπορεί να διατίθενται προς πώληση αποκλειστικά σε ένα άτομο και κάθε στιγμή. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όταν εξετάζουμε τα αποκαλούμενα δημόσια αγαθά, τα οποία οι άνθρωποι καταναλώνουν μάλλον μαζί παρά ο καθένας χωριστά» 93.

Πεδία όπου είναι εμφανής η εφαρμογή αυτής της αρχής, είναι η προστασία του περιβάλλοντος και η δημόσια φροντίδα υγείας. Είναι δυνατόν κάποιος να συμβάλλει οικονομικά σ' ένα πρόγραμμα για την αντιμετώπιση της ελονοσίας π.χ., αλλά δεν μπορεί να αγοράσει το δικό του μερίδιο από την προστασία από την ασθένεια αυτή, με τη μορφή "ατομικού αγαθού" (όπως αγοράζει ένα πουκάμισο π.χ.). Ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από την ελονοσία είναι *δημόσιο αγαθό*, που καταναλώνεται απ' όλους μαζί.

Με την έννοια του δημόσιου αγαθού συνυφαίνονται άρρηκτα οι εξωτερικές οικονομίες: «Στην πραγματικότητα, αν καταφέρω με κάποιο τρόπο να οργανώσω εκεί όπου ζω ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από την ελονοσία, τότε και ο γείτονάς μου θα έχει αυτό το απαλλαγμένο από την ελονοσία περιβάλλον, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να το "αγοράσει" από οπουδήποτε» 94.

Η συλλογιστική που εκτίθεται παραπάνω σχετικά με την περιορισμένη λειτουργικότητα του μηχανισμού της αγοράς σε ορισμένες περιπτώσεις και την ανάγκη παροχής δημόσιου αγαθού, εφαρμόζεται και σε άλλα πεδία, όπως η εθνική άμυνα, η δημόσια τάξη και η προστασία του περιβάλλοντος. Αφορά δε τα *αμιγώς δημόσια αγαθά*, δηλαδή αυτά που χαρακτηρίζονται από τα κάτωθι δύο στοιχεία, ή τουλάχιστον το ένα από αυτά:

α) Δεν μπορεί να αποκλειστεί κανείς από την χρησιμοποίησή τους (αδυναμία εφαρμογής της αρχής του αποκλεισμού),

β) Ο καθένας ξεχωριστά, *αποκομίζει συγχρόνως υπηρεσία ίσης ποσότητας και ίδιας ποιότητας μ' αυτήν που παρέχεται συνολικά από το αγαθό* (αρχή της αδιαιρετότητας).

Στην πραγματικότητα, «κανένα από τα γνωστά δημόσια αγαθά δεν έχει την ικανότητα να εξυπηρετεί συγχρόνως απεριόριστο αριθμό καταναλωτών και μάλιστα με υπηρεσίες ίσης ποσότητας και ίδιας ποιότητας» 95.

Παραδείγματα: Ένα τραίνο έχει περιορισμένο αριθμό θέσεων – το ίδιο ισχύει και για ένα νοσοκομείο ή ένα εκπαιδευτήριο. Ένα πολεμικό αεροπλάνο έχει ορισμένη ακτίνα δράσης σε κάθε πτήση του, αφού πρέπει ν' ανεφοδιαστεί με καύσιμα και ένα καταφύγιο αντιαεροπορικής προστασίας μπορεί να χωρέσει συγκεκριμένο αριθμό ατόμων. Ένας δρόμος μπορεί να εξυπηρετήσει ορισμένο αριθμό αυτοκινήτων σε μία χρονική μονάδα, ενώ αυτοί που θα τον χρησιμοποιήσουν σε ώρα αιχμής θα λάβουν υπηρεσίες κατώτερης ποιότητας από τους οδηγούς που θα τον χρησιμοποιήσουν σε ώρες άνετης κυκλοφορίας κλπ.

93. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ.173.

94. οπ.παρ.

95. Καράγιωργας Δ.Π., οπ.παρ., σελ.124.

Η πλειονότητα των αγαθών βρίσκεται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών αγαθών, παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά και των δύο κατηγοριών. Λέγονται γι' αυτό το λόγο, "ημιδημόσια" αγαθά 96.

Στην περίπτωση αυτών των μικτών περιπτώσεων, εκτός από το προσωπικό όφελος αυτού που καταναλώνει το αγαθό, ωφέλειες διαχέονται και σ' όλη την κοινότητα. Ένα τέτοιο αγαθό είναι και η βασική εκπαίδευση, που η έλλειψή της ταλανίζει ακόμη σημαντικά τμήματα του αναπτυσσόμενου κόσμου. Ο S. επισημαίνει ότι το όφελος που προκύπτει απ' αυτήν υπερβαίνει το στενά προσωπικό όφελος του εκπαιδευόμενου ατόμου: η αύξηση του αριθμού των εγγραμμάτων λειτουργεί *σαν μοχλός οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικών αλλαγών*.

Τον κύριο ρόλο για την επέκταση της βασικής εκπαίδευσης τον "αναθέτει" στο κράτος (σε συνεργασία και με τις τοπικές αρχές όπου κρίνεται απαραίτητο κάτι τέτοιο), αφού ιστορικά έχει αποδειχθεί ο κρίσιμος ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει.

Αντλώντας ο ίδιος από την ιστορική γνώση, αποφαινεται χαρακτηριστικά:

«Η ταχεία επέκταση της εκπαίδευσης στην παρελθούσα ιστορία των σημερινών πλούσιων χωρών – τόσο στη Δύση και την Ιαπωνία, όσο και στην υπόλοιπη ανατολική Ασία – στηρίχθηκε στο χαμηλό κόστος της δημόσιας εκπαίδευσης, σε συνδυασμό με τις κοινές δημόσιες ωφέλειές της» 97.

Χρησιμοποιώντας την παραπάνω διαπίστωση, στηλιτεύει τις προσπάθειες υπονόμευσης μίας αντίστοιχης διαδικασίας στις αναπτυσσόμενες χώρες, που δέχονται συστάσεις να στηριχθούν απόλυτα στην ελεύθερη αγορά ακόμη και στο θέμα της βασικής εκπαίδευσης. Σύμμαχος των απόψεών του και πάλι, ο Adam Smith:

«Με πολύ μικρή δαπάνη το δημόσιο μπορεί να διευκολύνει, μπορεί να ενθαρρύνει, μπορεί ακόμη και να επιβάλει σχεδόν στο σύνολο των ανθρώπων την αναγκαιότητα να αποκτήσουν αυτά τα πιο ουσιώδη τμήματα της εκπαίδευσης» 98.

Η αντίδραση πάντως στις δημόσιες δαπάνες, δεν ξεκινάει στην πολύ πρόσφατη εποχή της "μονοκρατορίας" της αγοράς. Έχοντας διάγει όλη του τη ζωή στη "Μέκκα" των αντικρατικών απόψεων (Η.Π.Α.) ο Galbraith, είναι ιδιαίτερα εύγλωττος όταν περιγράφει την εχθρότητα του επιχειρηματικού κόσμου έναντι των δημοσίων υπηρεσιών, που εκδηλώθηκε συστηματικά αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν δηλαδή το κύρος του κράτους ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένο στις Η.Π.Α.

96. οπ.παρ., σελ. 118 (:«...Έχουν το χαρακτηριστικό του δημόσιου αγαθού, στο μέτρο που η είσπραξη τιμής για ένα μέρος του οφέλους τους δεν είναι δυνατή και συγχρόνως το χαρακτηριστικό του ιδιωτικού αγαθού, στο μέτρο που είναι δυνατή η είσπραξη τιμής για ένα άλλο μέρος του οφέλους τους». Το μέρος του οφέλους για το οποίο δεν είναι δυνατή η είσπραξη, είναι αυτό που διαχέεται στην κοινωνία»).

97. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ.174.

98. οπ.παρ.

Αφού αναφέρει ότι «τους ιδιώτες διαπνέει ανέκαθεν η δυσπιστία απέναντι στο κράτος – ή τουλάχιστον απέναντι σε εκείνες τις δραστηριότητες του κράτους που δεν εξασφαλίζουν αγορές στους επιχειρηματίες και δεν τους βοηθούν να προωθήσουν τις απαραίτητες έρευνες και εργασίες ανάπτυξης...», συμπληρώνει με έμφαση ότι, στην περίπτωση που μεγαλώνει το κύρος των δημοσίων λειτουργιών από την επιτυχή ανάμειξη τους στα θέματα δημοσίου συμφέροντος (παιδεία, υγεία, κοινωνική ευημερία), « οι επιχειρηματίες μοιραία αντιδρούν με τον ισχυρισμό πως το κράτος είναι ένας μηχανισμός που δεν είναι παραγωγικός και που κατά βάθος είναι στείρος σαν την πόρνη».

Άλλη μία σχετική άποψη απανθίζει ο ίδιος από έργο "συνηγόρων" οικονομολόγων του 1956: «Το κράτος είναι ανίκανο να παραγάγει οτιδήποτε με την έννοια που οι επιχειρήσεις παράγουν πλούτο και που τα άτομα παράγουν ιδέες και εφευρέσεις...» 99.

Αυτές οι κατά καιρούς επαναλαμβανόμενες επιθέσεις εναντίον της λειτουργικότητας του δημόσιου τομέα και της σκοπιμότητας των δαπανών του, εξωθούν στην υπόμνηση *ότι η θεσμική και υλική υποδομή μίας κοινωνίας, οφείλεται στον θεσμό του κράτους.*

Οι νόμοι προστασίας της ιδιοκτησίας κατοχύρωσης της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και οι νεότερες ρυθμίσεις απλοποίησης (και επιχειρηματικών) διαδικασιών, εκπορεύονται από τη νομοθετική εξουσία και υλοποιούνται από την κεντρική διοίκηση. Για να μπορούν επίσης να κυκλοφορούν (και να πωλούνται) τα αυτοκίνητα των ιδιωτικών βιομηχανιών, έχουν κατασκευαστεί δρόμοι από το κράτος, για τις αεροπορικές μεταφορές τα κρατικά αεροδρόμια, κ.ο.κ.

Συνοψίζοντας ο S. την αναφορά του στα δημόσια (και ημιδημόσια) αγαθά και την επίδρασή τους στη λειτουργικότητα της κοινωνίας, υπογραμμίζει ότι το επιχείρημα για την διάθεσή τους συμπληρώνει την επιχειρηματολογία υπέρ των παροχών για την ανάπτυξη βασικών δυνατοτήτων του πολίτη (στοιχειώδης περίθαλψη, βασική εκπαίδευση). Ως προς τη δικαιολόγηση επομένως της δημόσιας ενίσχυσης, εκτός από τους λόγους ισοτιμίας μπορεί κάποιος να επικαλεστεί και τις (αποδεδειγμένης ορθότητας) εκτιμήσεις για την αύξηση της αποδοτικότητας.

θ) Παροχή δημοσίων υπηρεσιών και κίνητρα

Στη συζήτηση όμως για την αναγκαιότητα των δημοσίων δαπανών, καταγράφονται και ισχυρά επιχειρήματα εναντίον τους. Τα επιχειρήματα αυτά επικεντρώνονται σε δύο κυρίως ζητήματα: στην υπέρμετρη ενδεχομένως δημοσιονομική επιβάρυνση (« ο φόβος για τα δημοσιονομικά ελλείμματα και τον πληθωρισμό στοιχειώνει τις σύγχρονες συζητήσεις για την οικονομική πολιτική...») και τον πιθανό επηρεασμό των ατομικών κινήτρων, ως προς την ανάληψη πρωτοβουλίας και την εργασιακή προσπάθεια γενικότερα.

99. Galbraith J.K., "Η Κοινωνία της Αφθονίας", 1969/1970, Παπαζήσης, σσ.190-191.

Όπως διαφαίνεται και από τα όσα παρατίθενται ακολούθως, το ζήτημα των κινήτρων απασχολεί ιδιαίτερα τον S..

Όσον αφορά στο "κλασικό" επιχείρημα περί αποδυνάμωσης των κινήτρων για εργασία από τυχόν υψηλά επιδόματα ανεργίας, ο συγγραφέας αντιπτείνει ότι οι λόγοι αναζήτησης εργασίας δεν περιορίζονται μόνο στην απόκτηση εισοδήματος, αλλά ποικίλουν. Επομένως, μία επιδοματική πολιτική που θα στόχευε στην μερική αναπλήρωση της απώλειας μισθού δεν θα ήταν τόσο ισχυρό αντικίνητρο για αναζήτηση εργασίας, όπως συχνά θεωρείται. Επισημαίνει ακόμη ότι δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής επαρκή στοιχεία για τις όποιες επιπτώσεις των επιδομάτων ανεργίας στα κίνητρα για εργασία. Το "ξεκαθάρισμα" πάντως της εικόνας θα διευκόλυνε σημαντικά τη δημόσια διαβούλευση, σχετικά με την ισοτιμία και την αποδοτικότητα (και την αναζήτηση της ισορροπίας μεταξύ τους).

Παρ' όλα αυτά, οι περιορισμοί των οικονομικών πόρων κάνουν και τον ίδιο να αντιμετωπίζει γενικά με σκεπτικισμό το ζήτημα των κινήτρων. Αρνείται να συμμεριστεί την άποψη για «αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα των πολιτών στις βασικές κοινωνικές υπηρεσίες», τονίζοντας ότι, ακόμη και στην περίπτωση των δωρεάν υπηρεσιών υγείας και παιδείας μπορούν να τίθενται ερωτήματα σχετικά με το πραγματικό εύρος της ανάγκης των ωφελουμένων και την πιθανή δυνατότητά τους να πληρώσουν για τις υπηρεσίες αυτές. Το ζήτημα των κινήτρων πάντως, πρέπει να αντιμετωπιστεί διεξοδικά «έστω και μόνο επειδή η έκταση της κοινωνικής υποστήριξης που θα μπορούσε να παρέχει μία κοινωνία πρέπει να εξαρτάται εν μέρει από τα κόστη και τα κίνητρα» 100.

1) Κίνητρα, δυνατότητες και λειτουργίες

Η αντιμετώπιση του προβλήματος των κινήτρων, παραμένει ένα "ακανθώδες" ζήτημα στο πεδίο της δημόσια πολιτικής. Έχει αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξει συμφωνία για την υιοθέτηση κοινώς αποδεκτών δεικτών για τη στέρηση, χωρίς κάποια επίπτωση στα κίνητρα.

Ακόμη όμως και αν οι επιπτώσεις στα κίνητρα πρέπει να θεωρηθούν δεδομένες, «η έκταση των επιπτώσεων στα κίνητρα μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με τη φύση και τη μορφή των χρησιμοποιούμενων κριτηρίων» 101.

Πριν την παράθεση οποιουδήποτε κριτηρίου και επιχειρήματος, ο συγγραφέας υπενθυμίζει ότι η δημόσια πολιτική (όπως και γενικά η πολιτική) είναι η τέχνη του εφικτού και (ότι) την αλήθεια αυτή οφείλουμε να τη λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη μας κατά τον συνδυασμό θεωρητικής ανάλυσης και ρεαλιστικής ανάγνωσης αυτού που είναι πρακτικά εφικτό. Στην προσπάθειά μας αυτή για την προσέγγιση του εφικτού, θεωρεί ότι το εισόδημα δεν μπορεί να είναι το επαρκέστερο κριτήριο, αφού έχει εργαλειακή μόνο σημασία και είναι οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που προσδιορίζουν την παράγωγη αξία του.

100. Sen A., " Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σελ.176.

101.οπ.παρ.

Επιπροσθέτως, σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες συχνά αποκρύπτεται το πραγματικό εισόδημα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία στρεβλώσεων στο πεδίο των κινήτρων. Οι στρεβλώσεις αυτές μπορούν να αντιμετωπιστούν σε μεγάλο βαθμό, εάν εστιάσουμε στις λειτουργίες και τις δυνατότητες των ατόμων. Η πεποίθηση αυτή του S., βασίζεται στους κάτωθι λόγους:

α) Είναι ελάχιστο πιθανό να υπάρχουν άνθρωποι πρόθυμοι να αρνηθούν την εκπαίδευση, τις καλές υπηρεσίες υγείας ή την απαραίτητη τροφή, για λόγους στρατηγικούς. Έχουν παρατηρηθεί μερικές μόνο εξαιρέσεις του κανόνα, όπως π.χ. οικογένειες που αφήνουν κάποιο παιδί τους σε κατάσταση ασιτίας για να λάβουν κρατική υποστήριξη σε τρόφιμα, όμως οι περιπτώσεις αυτές σπανίζουν.

β) Οι παράγοντες που προκαλούν μερικές βασικές λειτουργικές στερήσεις, *συχνά είναι πολύ βαθύτεροι από την έλλειψη επαρκούς εισοδήματος και μη τροποποιήσιμοι*. Μία φυσική αναπηρία, η γήρανση, προκαταλήψεις που σχετίζονται με την ανισότητα των δύο φύλων, συνιστούν λόγους περιορισμού των ικανοτήτων των ατόμων, επειδή είναι έξω από τον έλεγχό τους και επομένως δεν επιδέχονται οιαδήποτε τροποποίηση. Αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό τους περιορίζει σημαντικά τις στρεβλώσεις κινήτρων, που μπορούν να προκληθούν από επιδοτήσεις εστιασμένες σε τροποποιήσιμα γνωρίσματα.

γ) Οι δυνητικοί αποδέκτες προβαίνουν στις διάφορες επιλογές τους μετά από σύνθετους υπολογισμούς, που υπερβαίνουν τη μονολιθική εκτίμηση του παράγοντα "εισόδημα". Οι υπολογισμοί αυτοί συμπεριλαμβάνουν λειτουργίες και δυνατότητες (και την συνακόλουθη ποιότητα ζωής που συνεπάγονται), καθώς και το ανθρώπινο κόστος που θα καταβληθεί για το πρόσθετο εισόδημά τους. Σύμφωνα με τον S., οι ευρύτεροι αυτοί υπολογισμοί προσφέρονται ως ένα έξυπνο "εργαλείο" δημόσιας επιλογής, αφού «η αξιολόγηση της δημόσιας πολιτικής, η οποία γίνεται βάσει μεταβλητών που είναι πιο κοντά στα ενδιαφέροντα απόφασης των ατόμων, είναι δυνατόν να χρησιμοποιεί τις προσωπικές αποφάσεις ως μηχανισμό επιλογής» 102. Αναφέρεται σχετικά το παράδειγμα της παροχής εργασίας για την ανακούφιση πληθυσμών πληγέντων από λιμούς. Οι ευκαιρίες απασχόλησης που προσφέρονται στην περίπτωση αυτή, θα χρησιμοποιηθούν από ανθρώπους που έχουν πραγματικά ανάγκη την – συνήθως χαμηλή – αμοιβή που προσφέρουν τα κρατικά προγράμματα και μάλιστα σε ιδιαίτερα σκληρές συνθήκες. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η εύστοχη "στοχοποίηση" των αρτιμελών πολιτών που πραγματικά έχουν ανάγκη ενίσχυσης, μειώνοντας σημαντικά τον κίνδυνο κατασπατάλησης των δημοσίων πόρων.

δ) Όταν δίνεται τέλος η έμφαση στην έλλειψη δυνατοτήτων αντί του χαμηλού εισοδήματος, τονίζεται με άμεσο τρόπο η ανάγκη δημόσιας παροχής υπηρεσιών υγείας, εκπαιδευτικών προγραμμάτων κλπ. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τις υπηρεσίες αυτές «μη μεταβιβάσιμες και μη εμπορεύσιμες» - η δε χρησιμότητά τους αντιστοιχίζεται μόνο με πραγματικές ανάγκες. Αυτός ο τρόπος παροχής υπηρεσιών βάσει των δυνατοτήτων, επίσης συντείνει σε μία ευκολότερη και ακριβέστερη στοχοθέτηση.

102. οπ.παρ., σελ. 179.

κ) Στοχοθέτηση και έλεγχος των ιδίων πόρων.

Η τάση που έχει επικρατήσει τις τελευταίες δεκαετίες στο πεδίο της παροχής δημοσίων υπηρεσιών, είναι να δίνεται έμφαση στον έλεγχο των ιδίων πόρων των πολιτών. Ο στόχος είναι προφανής και διττός: αφενός να μειωθεί η δημοσιονομική επιβάρυνση και αφετέρου η κάλυψη των αναγκών μεγαλύτερου αριθμού απόρων με το ίδιο ποσό δημόσιας βοήθειας, εάν οι ανήκοντες στα πιο εύπορα στρώματα υποχρεωθούν να πληρώσουν για τη δική τους ωφέλεια.

Η επίτευξη ενός ακριβούς ελέγχου των ιδίων πόρων παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Αυτές αφορούν την ύπαρξη ή όχι έγκυρων πληροφοριών σχετικά με: α) τη φυσική μειονεξία κάποιου και β) τις οικονομικές του συνθήκες. Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα, οι πιθανότητες στρέβλωσης μειώνονται σημαντικά με τη μέθοδο της άμεσης διάγνωσης (π.χ. που πιστοποιεί π.χ. κάποια ασθένεια ή αναπηρία) και την παροχή της κοινωνικής στήριξης με τη μορφή ειδικών και μη μεταβιβάσιμων υπηρεσιών (π.χ. για θεραπεία του συγκεκριμένου ατόμου από την ασθένεια που πάσχει).

Σε ό,τι αφορά όμως το δεύτερο ζήτημα, που συναρτάται με τη διακρίβωση των πραγματικά απόρων αφενός και των όσων έχουν δυνατότητα πληρωμής αφετέρου, τα πράγματα εμφανίζονται συγκεχυμένα, αφού σε μεγάλο αριθμό χωρών είναι ιδιαίτερα προβληματική η άντληση αξιόπιστων πληροφοριών για το εισόδημα. Ένα σύστημα "φωτογράφισης" του προβλήματος της έλλειψης δυνατοτήτων που δεν προϋποθέτει έλεγχο των ιδίων πόρων είναι το δυτικοευρωπαϊκό, που τις προηγούμενες δεκαετίες έλαβε τη μορφή "γενικού εθνικού συστήματος υγείας", προσβάσιμου από όλους τους έχοντες ανάγκη ιατρικών υπηρεσιών. Το εν λόγω σύστημα δεν αντιμετωπίζει τη διαίρεση μεταξύ πλουσίων και φτωχών, αν και καθιστά ευκολότερη τη συγκέντρωση πληροφοριών. Όσο για το αμερικανικό Medicaid, προσπαθεί να ανταπεξέλθει και στα δύο καθήκοντα, σε περισσότερο περιορισμένη κλίμακα.

Γενικά μία φιλόδοξη (και επιβεβλημένη κοινωνικά) προσπάθεια "στοχοποίησης" των πολιτών που έχουν ανάγκη δημόσιας υποστήριξης, οφείλει να λαμβάνει υπόψη της το ενδεχόμενο υπονόμεισής της από τους κάτωθι παράγοντες:

1. Στρέβλωση πληροφοριών.

Κατά τον S. είναι σχεδόν δεδομένη η διάπραξη λαθών, κατά την προσπάθεια να αποκλειστούν από το σύστημα της δημόσιας υποστήριξης αυτοί που θα επιχειρήσουν την εξαπάτησή του. Εξαιτίας της ασυμμετρίας των πληροφοριών, ένας αριθμός πραγματικά άπορων (και επομένως δικαιούχων) είναι πολύ πιθανό ότι τελικά θα αποκλειστεί. Επίσης άλλα άτομα της ίδιας κατηγορίας θα αποθαρρυνθούν τελικά και δεν θα διεκδικήσουν τη δημόσια παροχή.

2. Στρέβλωση κινήτρων.

Αυτή προκαλείται όταν η προϋπόθεση για τη χορήγηση της υποστήριξης συνδέεται με μία μεταβλητή ελεύθερα προσαρμοζόμενη, μέσω της αλλαγής της οικονομικής συμπεριφοράς (π.χ. εισόδημα). Η επίγνωση κάποιου ότι μπορεί να χάσει την υποστήριξη αν το εισόδημά του υπερβαίνει κάποιο συγκεκριμένο όριο, ενδεχομένως να τον αποτρέπει από την ανάληψη οικονομικών δραστηριοτήτων. Η απώλεια από τις "μη αναληφθείσες" αυτές δραστηριότητες, πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στο κοινωνικό κόστος που επιφέρουν οι συμπεριφορικές αλλαγές.

3. Επίδραση στον αυτοσεβασμό (κοινωνικό στίγμα).

Σε αντίθεση με πολιτικούς και διανοητές που θεωρούν μάλλον "περιθωριακή" και ήσσονος σημασίας την αίσθηση του αυτοσεβασμού, ο S. (όπως και ο Rowls) αποδίδει σ' αυτήν ιδιαίτερη σημασία. Σύμφωνα με τη δική του άποψη, η ένταξη κάποιου - ως αποδεδειγμένα φτωχού - σ' ένα σύστημα δημόσιας υποστήριξης, είναι διαδικασία αμφίσημη για τον ίδιο: από τη μία πλευρά τον αναμένει μία "ειδική ευεργεσία", αλλά από την άλλη μειώνεται και ο αυτοσεβασμός του και ο σεβασμός των άλλων για εκείνον. Στην περίπτωση αυτή πιθανόν να προκληθεί στρέβλωση στην αναζήτηση της δημόσιας βοήθειας, αφού ο "στιγματισμένος" θα αποφύγει την προσφυγή σ' αυτήν υπό το βάρος των συναισθημάτων του.

4. Διοικητικό κόστος, εναλλακτικό κόστος και διαφθορά.

Η δαπάνη πόρων και οι γραφειοκρατικές καθυστερήσεις είναι αναπόφευκτες μορφές διοικητικού κόστους, σε μία διαδικασία "στοχοποίησης". Ακόμη, η (αναγκαστικά) ευρεία δημοσιοποίηση στοιχείων της έρευνας, προκαλεί απώλεια της ιδιωτικής ζωής και της αυτονομίας¹⁰³. Ένας κίνδυνος τέλος που ελλοχεύει στην όλη διαδικασία, είναι η πιθανότητα κρουσμάτων διαφθοράς στις τάξεις των κρατικών αξιωματούχων, των οποίων η θέση είναι σαφέστατα άνιση σε σχέση με αυτή των αιτούντων "ηληβείων". Εκ μέρους της ομάδας των τελευταίων έχουν καταγραφεί απόπειρες δωροδοκίας στελεχών του διοικητικού μηχανισμού, προκειμένου να καρπωθούν (οι δωροδοκούντες) τα οφέλη της δημόσιας στήριξης.

5. Δυνατότητα πολιτικής στήριξης και ποιότητα. Ένα ακόμη πρόβλημα που καταγράφεται, είναι η αδυναμία των πραγματικά φτωχότερων στρωμάτων του πληθυσμού να στηρίξουν πολιτικά τα προγράμματα υποστήριξής τους.

¹⁰³. Εντυπωσιάζει και πάλι η εμβάθυνση που επιχειρεί ο συγγραφέας στο θέμα αυτό, εισχωρώντας σε διαστάσεις της ανθρώπινης υπόστασης που δεν προσεγγίζονται συχνά από τους οικονομολόγους (η πλειονότητα των οποίων εξαντλεί την ανάλυσή της στην εξέταση του εισοδήματος και του "καλαθιού των εμπορευμάτων"). Το ενδιαφέρον για τη διαφύλαξη της αυτονομίας, με ό,τι θετικό συνεπάγεται αυτό (και) για την αρμονική και συνεργατική σχέση του ατόμου με το κοινωνικό του περιβάλλον, υπενθυμίζει τη συναφή έννοια της "αυτεξουσιότητας" του ανθρώπινου όντος, που κατ'εξοχήν "διαπερνά" το έργο του S: δηλ. την ικανότητά του να δρα και να επιφέρει αλλαγές ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, που συμμετέχει σε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές πράξεις. Η ικανότητα αυτή ενισχύεται από την μεγαλύτερη ελευθερία, ενώ τα όποια επιτεύγματα της δράσης αυτής του ατόμου «μπορούν να κριθούν με βάση τις δικές του αξίες και τους δικούς του στόχους, ανεξάρτητα αν τα αξιολογούμε ή όχι και με βάση κάποια εξωτερικά κριτήρια». Το έργο του για τη σημασία της Ελευθερίας, είναι μία Σπουδή στην Αυτεξουσιότητα και την Αξιοπρέπεια.

πληθυσμού να στηρίξουν πολιτικά τα προγράμματα υποστήριξής τους. Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό της πολιτικής σκηνής παγκόσμια, χρησιμοποιείται από πολλούς ως επιχειρήμα για την υιοθέτηση 'καθολικών' προγραμμάτων ευρύτερης υποστήριξης, που θα παρείχαν και τη δυνατότητα ισχυρότερης πολιτικά 'φωνής' των δικαιούχων 104.

Σχετικές είναι οι εργασίες των William Wilson ("The Truly Disadvantaged" - 1987), Christopher Jenks & Paul Peterson ("The Urban Underclass" - 1991), Theda Stockpol ("Protecting Soldiers and Mothers: The Politics of Social Provision in the United States 1870-1920" - 1991).

Την επιτακτικότητα της ανάγκης να ενισχυθούν οι πραγματικά φτωχοί, υπογραμμίζουν και άλλοι ερευνητές, που επισημαίνουν ότι «η φτώχεια είναι χειρότερη σε μία κοινωνία όπου οι άλλοι πλουτίζουν» (το τελευταίο στοιχείο αποτελεί υπενθύμιση για τις διαρκώς εντεινόμενες ανισότητες - και- στο εσωτερικό των περισσοτέρων χωρών). Επεξηγούν δε σχετικά, ότι είναι όχι μόνο από ψυχολογική άποψη χειρότερη, αλλά και από την άποψη των υλικών συνθηκών διαβίωσης (ή εξαθλίωσης). Όταν αλλάζει το επίπεδο του συνολικού εισοδήματος μίας κοινωνίας, λαμβάνει χώρα και αλλαγή στα αγαθά και τις υπηρεσίες που παρέχονται. Έτσι η θέση των φτωχών συνεχώς επιδεινώνεται, αφού, είτε δεν είναι διαθέσιμα πλέον τα αγαθά που καταλάωναν, είτε είναι ακριβότερα τα υποκατάστατά τους. Αυτή η μεταβολή στη σύνθεση των αγαθών παράλληλα με την αλλαγή του μέσου εισοδήματος, *«διαφεύδει την πεποίθηση, τόσο για τις ανεπτυγμένες, όσο και για τις αναπτυσσόμενες χώρες, ότι η έντονη οικονομική μεγέθυνση είναι προτιμότερη από την άμεση ανακατανομή του εισοδήματος, όχι μόνο για τους πλούσιους, αλλά και για τους φτωχούς»* 105.

104. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", σσ. 181-182.

105. Frances Stewart & Paul Streeten «Νέες Στρατηγικές για την Ανάπτυξη: Φτώχεια, Κατανομή Εισοδήματος και Οικονομική Μεγέθυνση» στο συλλογικό τόμο «Αναπτυξιακή Οικονομική», Κριτική, 2004, σελ.432.

5. Η σημασία της Δημοκρατίας

- «Είτε πρόκειται για μεγαλουπόλεις του Τρίτου Κόσμου είτε για αστικά συγκροτήματα στις ανεπτυγμένες χώρες, η εξαθλίωση των εγκλείστων (ενν. σε παραγκουπόλεις) θυμίζει 19^ο αιώνα, με αναφορά στους Ντίκενς Ζολά, Γκόρκι. Δεν προκύπτει από το παρελθόν και τις παραδοσιακές συνθήκες, αλλά από τη σύγχρονη απαλλοτριωτική και αρπακτική συγκέντρωση πλούτου....».

«...Το φαινόμενο των περίκλειστων και υπερπροστατευμένων οικισμών των ανθρώπων του χρήματος ξεκίνησε από την Καλιφόρνια και τη Νότια Αμερική, αλλά επεκτείνεται ταχύτατα και στις άλλες ηπείρους. Θωρακισμένα τείχη με συρματοπλέγματα, βιντεοκάμερες,.....εξοβελισμός του κράτους, του νόμου, της Αστυνομίας, της Δικαιοσύνης. Αποσχιστικά κρατίδια μέσα στο κράτος.....».

«Σύμφωνα με τον Jared Diamond ("Collapse: How Societies Choose to Fall or to Succeed" - 2005), καθηγητή στο Λος Άντζελες, ο σύγχρονος κόσμος όχι μόνο δεν ενοποιείται, ούτε συγκλίνει, αλλά κατατέμνεται και αποδομείται. Άγχος, ανασφάλεια, υστερία, κοινωνικό και πολιτικό στρες διαπιστώνονται περισσότερο στην ανώτερη τάξη απ' ότι στην κατώτερη. Η πώρωση και η νεύρωση του πλούτου θυμίζουν "μαύρες ταινίες" των Dashiell Hammet και Raymond Chandler. Κλίμα εμφυλίου πολέμου και γενοκτονίας υποφώσκει και υπονομεύει την επαγγελία του τέλους των κοινωνικών συγκρούσεων και ανταγωνισμών». «.....Στο Λος Άντζελες οι κάτοικοι κυκλοφορούν υπό την προστασία ιδιωτικών αστυνομικών, πίνουν εμφιαλωμένο νερό, ζουν σε ιδιωτικές επαύλεις, στέλνουν τους γόνους τους σε ιδιωτικά σχολεία, κάνουν ό,τι μπορούν για ν' απωλέσουν κάθε επαφή με τη δημόσια ζωή, τα σχολεία, τα προβλήματα ύδρευσης. Όμως τα τείχη δεν θα συγκρατήσουν τον υπόλοιπο κόσμο όταν αυτός εξεγερθεί» 106.

- « Μέχρι τον Οκτώβριο, ο αριθμός των Αμερικανών που θα χρειάζονται βοήθεια για να επιζήσουν προβλέπεται να φτάσει τα 28 εκατομμύρια και είναι ο μεγαλύτερος από τότε που άρχισε να εφαρμόζεται το πρόγραμμα διανομής κουπονιών, τη δεκαετία του 1960. Κι αυτά τα στοιχεία σίγουρα δεν είναι αντιπροσωπευτικά, αφού αυτό που η αμερικανική κυβέρνηση ορίζει επίσημα ως "όριο της φτώχειας" δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Χαρακτηριστικό είναι ότι μία μητέρα που μεγαλώνει μόνη δύο παιδιά δεν δικαιούται κουπόνια, εάν το μηνιαίο εισόδημά της είναι 900 ευρώ» 107.

- « Αν δεν αναληφθεί άμεσα πολιτική δράση, μέχρι το 2030 εκτιμάται ότι 3,9 δισεκατομμύρια άνθρωποι θα ζουν σε περιοχές που αντιμετωπίζουν προβλήματα λειψυδρίας, 3 εκατομμύρια ετησίως θα είναι οι πρόωροι θάνατοι που συνδέονται με τα αιωρούμενα σωματίδια, οι παγκόσμιες εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου θα αυξηθούν κατά 37%, ενώ οι δασικές εκτάσεις θα μειωθούν κατά 68% στη Νότια Ασία, 26% στην Κίνα και 24% στην Αφρική.

106. Βεργόπουλος Κ., «Ο χειρότερος δυνατός κόσμος», Ελευθεροτυπία, 11 Απριλίου 2008.

107. Ο Κόσμος του Επενδυτή (άρθρο: «Σοκ Φτώχειας στον Κόσμο»), 19-20 Απριλίου 2008

.....Ήδη το 63% του πληθυσμού σε Βραζιλία, Ρωσία, Ινδία και Κίνα, ζουν κάτω από το μέσο όρο σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στους υδάτινους πόρους» 108.

- «Πολύ πιο οξεία από τη χρηματοοικονομική κρίση είναι η κρίση των τροφίμων, η ραγδαία άνοδος των τιμών τους που παίρνει τραγικές διαστάσεις στις φτωχότερες χώρες και εκμηδενίζει ήδη την όποια πρόοδο είχαν πραγματοποιήσει. Στις πλούσιες χώρες η ανεπάρκεια τροφίμων και ενεργειακών πόρων συνιστά κάποια ενόχληση ανεβάζοντας τις τιμές και προκαλώντας ίσως ανεργία, παρατηρούσε ο Ιταλός υπουργός,.... αλλά στην Αφρική και στην Ινδία σπρώχνει μεγάλα τμήματα του πληθυσμού πίσω στην ακραία φτώχεια» 109.

- «Όπως επισημαίνει ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, οι κοινωνικές εξελίξεις έχουν τροποποιήσει σε σημαντικό βαθμό το είδος των αναζητήσεων που πραγματοποιεί η υπηρεσία.....Η Διεύθυνση Αναζητήσεων, που άλλοτε προσπαθούσε να ενώσει διασκορπισμένες οικογένειες ψάχνοντας αιχμαλώτους πολέμου, σήμερα, μεταξύ άλλων αναζητά ανθρώπους που εκπατρίστηκαν για να γλυτώσουν από τη φτώχεια, ήρθαν στην Ελλάδα να εργαστούν και χάθηκαν» 110.

- «Ο αριθμός των αστέγων και απόρων αυξάνεται στην Αμερική, όπως επίσης και των πεινασμένων και αποβιταμινωμένων στον υπόλοιπο πλανήτη. Ταυτόχρονα το κράτος, που στιγματίζεται ως "παρασιτικό", καλείται εκ νέου σήμερα να διασώσει, με χρήματα των φορολογουμένων, ιδιωτικούς οργανισμούς που φθάνουν στα όρια της πτώχευσης με δική τους ευθύνη» 111.

- « Η 17χρονη έγκυος έφαχνε για φαγητό στη χωματερή όταν τη σκότωσε το απορριματοφόρο..... Ανήκε σε ομάδα 300 ατόμων που ζουν στα σκουπίδια» 112.

- «Χέρια ηλικιωμένων ανθρώπων που απαιτούν αγωνιωδώς και οργισμένα ένα κομμάτι κρέας από τους δημοτικούς υπαλλήλους. Και κοντά σ' αυτούς χέρια νέων ανθρώπων που προφανώς βρίσκονται σε απίστευτη ανάγκη.....

Δεν ξέρω αν οι σκηνές αυτές μας θυμίζουν τις μαύρες μέρες από τα μυθιστορήματα του Ντίκενς ή τα χριστουγεννιάτικα συσσίτια των αμερικανικών πόλεων.

Όλα αυτά καταδεικνύουν, βέβαια, ότι χρειάζεται μία καινούργια ηθική στη σκληρή ταξική πολιτική της σημερινής κυβέρνησης, αφού η ηθική δεν ενσωματώνεται απλώς στην οικονομική πράξη, αλλά λειτουργεί ως συνισταμένη του οικονομικού γίγνεσθαι (Αμάρτυα Σεν, "Για την Ηθική και την Οικονομία")» 113.

108. Έκθεση ΟΟΣΑ: «Περιβαλλοντική Προοπτική έως το 2030», Ημερησία, 19-20 Απριλίου 2008.

109. Παπαδάκη Ε., «Η Πείνα απειλεί τους Φτωχούς» - με αφορμή τη Σύνοδο Παγκόσμιας Τράπεζας και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου στη Washington, Απρίλιος 2008 – Τα Νέα, 17 Απριλίου 2008.

110. «Η Φτώχεια διαμελίζει Οικογένειες», Έθνος, 19 Απριλίου 2008.

111. Βεργόπουλος Κ. «Της Γης οι Πεινασμένοι», Ελευθεροτυπία, 25-26 Απριλίου 2008.

112. Φελέκης Ν., «Η Ζωή εν Τάφω Σκουπιδιών», Ο Κόσμος του Επενδυτή, 24-27 Απριλίου 2008.

113. Καλφέλης Γ., «Η Ελλάδα της Ντροπής – Σκηνές από το Συσσίτιο της Θεσσαλονίκης», Τα Νέα, 5 Μαΐου 2008.

α) Εμφάνιση του πολιτεύματος στο ιστορικό προσκήνιο - ο κώδικας αξιών του

- « Έδοξε τή Βουλή και τώ Δήμω...»
- «Τις αγορεύειν βούλεται;»
- « Αθήναζε αφικόμενος, ού τής Ελλάδος πλείστη εστίν εξουσία τού λέγειν»
(«Στην Αθήνα υπάρχει η μεγαλύτερη ελευθερία του λόγου απ'όλη την Ελλάδα» - Πλάτων, "Γοργίας", 461 E)

Χωρίς να υπάρχει προηγούμενο στην Ιστορία, η Δημοκρατία (όπως και η Πολιτική), υπήρξε απολύτως ελληνική επινόηση. Οι ιδέες περί ελευθερίας, ισότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης καλλιεργήθηκαν και εκφράστηκαν στα πλαίσια ενός κοινωνικού συστήματος χάρη στην οξύνοια και την ερευνητική διάθεση των Ελλήνων και την αξιοποίηση των δικών τους εμπειριών, αποκλειστικά.

Ο όρος Δημοκρατία, όπως και η έννοια του πολίτη και των δικαιωμάτων του, διατυπώνονται για πρώτη φορά στην Αθήνα με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508-506 π.χ.). Εμφανίζεται έτσι στο ιστορικό σκηνικό το άτομο – πολίτης, που με την πολιτική του παιδεία κατανοεί βαθιά τι σημαίνει "δημόσιο συμφέρον", το προασπίζει αποφασιστικά και εναρμονίζει τις προσωπικές του επιδιώξεις με αυτό. Τα πάντα εκπορεύονται από τον ίδιο το λαό, την "Εκκλησία του Δήμου". Οι ίδιοι οι πολίτες ψηφίζουν τους νόμους και όχι κάποιοι εκπρόσωποί τους. Οι ίδιοι επίσης λαμβάνουν όλες τις αποφάσεις που ρυθμίζουν τον κοινοτικό τους βίο. Επίσης οι υποθέσεις των πολιτών κρίνονται από λαϊκό δικαστήριο - από δικαστές που εκλέγονται με κλήρο. Η πόλη - κράτος με δημοκρατικό πολίτευμα είναι δηλαδή "αυτόνομη", "αυτοτελής" και "αυτόδικη". Όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να γίνονται δικαστές και να ασκούν εξουσία, να μετέχουν δηλαδή «κρίσεως και αρχής».

Το θεμέλιο της Δημοκρατίας είναι η ελευθερία του λόγου και το ίσο δικαίωμα κάθε πολίτη σ' αυτήν (ισηγορία). Χαρακτηριστικά του ατόμου – πολίτη που εισήγαγε το πολίτευμα αυτό στην Ιστορία, είναι η ελευθερία της σκέψης, η αλληλεγγύη και η αμοιβαιότητα, η συλλογικότητα, η αφοσίωση στους θεσμούς και η επαγρύπνηση για την προστασία τους. Στην αρχαία ελληνική Δημοκρατία, η συλλογικότητα και η αναγνώριση της αλληλεξάρτησης δεν αντιμάχονται την προσωπική αυτονομία (εξατομίκευση), αφού «ο πολίτης δεν είναι ανώνυμος, είναι ο ίδιος δημιουργός. Ο στοχαστής, ο καλλιτέχνης, ο ποιητής, δεν μένει άγνωστος, όπως στην Αίγυπτο και την Κίνα, έχει όνομα. Δεν είναι μέλος μίας αγέλης. Έχει λόγο, δική του έκφραση, φαντασία» 114.

114. Σιμόπουλος Κ., "Η Διαφθορά της Εξουσίας", Στάχυ, δ' έκδοση, 2003, σελ.634.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι δημοκρατικοί θεσμοί ήταν οι κάτωθι:
«Όλοι οι άρχοντες εκλέγονται απ' όλους τους πολίτες. Όλοι οι πολίτες εξουσιάζουν τον καθένα και ο καθένας χωριστά με τη σειρά του όλους. Με κλήρο απονέμονται τα πολιτικά δικαιώματα ή όλα ή όσα απαιτούν εμπειρία και ικανότητα. Για τα πολιτικά αξιώματα δεν απαιτείται κανένα εισόδημα ή πάρα πολύ μικρό. Απαγορεύεται να αναλαμβάνει το ίδιο πρόσωπο δύο φορές το ίδιο αξίωμα ή τουλάχιστον επιτρέπεται λίγες φορές και για λίγα αξιώματα με εξαίρεση τα πολεμικά. Η θητεία στα πολιτικά αξιώματα είναι ολιγόχρονη σε όλα ή σε όσα περισσότερα γίνεται. Όλοι οι πολίτες γίνονται δικαστές, από όλες τις τάξεις και για όλες τις υποθέσεις ή τουλάχιστον για τις περισσότερες και τις μεγαλύτερες και τις σπουδαιότερες, όπως εκείνες για τις ευθύνες των αρχόντων, τα πολιτειακά ζητήματα και τις ιδιωτικές συναλλαγές. Η εκκλησία του δήμου έχει δικαιοδοσία σε όλα τα ζητήματα, αλλά κανένας φορέας εξουσίας δεν έχει εξουσία σε κανέναν άλλον φορέα ή τουλάχιστον σε όσους το δυνατόν λιγότερους....» 115.

Πριν την ανακήρυξη τους σε κάποιο δημόσιο αξίωμα, οι υποψήφιοι αξιωματούχοι ήταν υποχρεωμένοι να δεχθούν ερωτήσεις ενώπιον της εκκλησίας του δήμου για να διαπιστωθούν οι ικανότητες και το ήθος τους. Στην "Αθηναίων Πολιτεία", ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ανάμεσα στις ερωτήσεις ήταν και αυτές που αφορούσαν στην εκπλήρωση των φορολογικών και στρατιωτικών υποχρεώσεών τους. Κατά τη διάρκεια της "διερευνητικής" συνεδρίας, «ο κήρυκας καλούσε τους πολίτες να καταθέσουν δημόσια αν είχαν να καταμαρτυρήσουν κάτι εναντίον του υποψηφίου» ("τούτου βούλεται τις κατηγορείν;") 116. Διδασκαλείο όλων των Ελλήνων αποκαλεί την Αθήνα ο Θουκυδίδης («της Ελλάδος παιδευσιν είναι»). Πολίτες πεπαιδευμένοι, που αναλαμβάνουν την ευθύνη των συλλογικών αποφάσεών τους. Και είναι πιο έγκυρη η συλλογική κρίση, ακόμη κι όταν λείπει η εξειδικευμένη γνώση, τονίζει ο Αριστοτέλης: «γιατί οι πολλοί, αν και ξεχωριστά ο καθένας τους δεν είναι σπουδαίος άντρας, ενδέχεται, όταν συγκεντρωθούν, να είναι καλύτεροι από τον άριστο, όχι βέβαια ο καθένας χωριστά αλλά ως σύνολο, όπως ακριβώς συμβαίνει να είναι ανώτερα τα δείπνα που γίνονται με τη συνεισφορά όλων όσων συμμετέχουν, από εκείνα που γίνονται με έξοδα ενός μόνο ανθρώπου» 117.

Συμπόρευση του δημόσιου και του ιδιωτικού και θεοποίηση της Πειθούς, δηλαδή της εκούσιας συναίνεσης κατόπιν ανταλλαγής λογικών επιχειρημάτων. Ακόμη, ρύθμιση των δημόσιου ενδιαφέροντος ζητημάτων σε καθεστώς απόλυτης διαφάνειας. Στο Επιγραφικό Μουσείο της Αθήνας εκτίθεται πλήθος επιγραφών, με τις οποίες μπορούσαν να πληροφορηθούν επαρκέστατα οι Αθηναίοι πολίτες για όλα όσα σχετιζόνταν με την ανέγερση και επιδιόρθωση δημοσίων κτιρίων, καθώς και την κατασκευή δημοσίων έργων.

115. "Πολιτικά", οπ.παρ., β.Ε', τ.3, σσ.227, 229.

116. Σιμόπουλος Κ., οπ.παρ., σελ.640.

117. "Πολιτικά", οπ.παρ., β.ΙΙΙ., τ.2, σελ.147 («τους γαρ πολλούς, ων έκαστός εστιν ου σπουδαίος ανήρ, όμως ενδέχεται συνελθόντας είναι βελτίους εκείνων, ουχ ως έκαστον αλλ' ως σύμπαντας, οίον τα συμφορητά δείπνα των εκ μιάς δαπάνης χορηγηθέντων»).

Στις επιγραφές υπάρχει το σκεπτικό της ανάθεσης του έργου σε συγκεκριμένο μηχανικό (συμπεριλαμβανομένης της προσφοράς που ο ίδιος υπέβαλε και της αμοιβής του από την πόλη), αλλά και πλήθος πληροφοριών για τις τεχνικές προδιαγραφές των εργαλείων που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν, προκειμένου να βεβαιωθούν όλοι για την ασφαλή εκτέλεση του έργου (!) (χωρίς δηλ. τον κίνδυνο καταστροφών σε προϋπάρχοντα έργα ή κτίρια).

Η ηθική δύναμη της Δημοκρατίας, το υψηλό φρόνημα των πολιτών της και το κλίμα ψυχικής ανάτασης που δημιουργεί, εξυμνούνται από τον Περικλή στον "Επιτάφιο" λόγο του, όπως έχει καταγραφεί από τον Θουκυδίδη. Στο λόγο αυτό, που εκφωνήθηκε σε μία κρίσιμη στιγμή για την πόλη της Αθήνας (όταν μαινόταν ήδη ο Πελοποννησιακός Πόλεμος), διακηρύσσεται ότι οι Αθηναίοι δεν εμποδίζουν ποτέ κάποιον, εκδιώκοντάς τον από την πόλη (δηλ. με "ξενηλασία"), από το να δει ή να ακούσει κάτι υπό τον φόβο πιθανού οφέλους των εχθρών τους από την πράξη αυτή, γιατί «πιο πολύ στηριζόμαστε όχι στις ετοιμασίες και τα στρατηγήματα, παρά στην προσωπική μας ευψυχία την ώρα της δράσης» 118.

Ακόμη, ότι οι πολίτες της Αθήνας δεν αισθάνονται μόνο ελεύθεροι στο δημόσιο βίο τους, αλλά και λυτρωμένοι από την καχυποψία μεταξύ τους στις καθημερινές τους σχέσεις 119. Σχετικά επίσης με τον ορισμό του πολίτη, διατυπώνεται από τον Περικλή και μία "διάσημη" έκτοτε έκφραση, που όμως συχνότερα χρησιμεύει στις συζητήσεις σαν αφορμή για στείρα επίδειξη "αρχαιογνωσίας", παρά σαν κίνητρο πολιτικής δράσης: «γιατί μονάχοι εμείς αυτόν που δεν παίρνει καθόλου μέρος σ' αυτά τον θεωρούμε όχι φιλήσυχο αλλά άχρηστο, κι εμείς οι ίδιοι ή ίδιοι ή κάνουμε ορθές σκέψεις και προτάσεις πάνω στις υποθέσεις της πολιτείας, ή τουλάχιστον παίρνουμε σωστές αποφάσεις γι' αυτές, γιατί δε νομίζουμε πως τα λόγια βλάπτουν τα έργα, αλλά πιο πολύ βλάπτει να μη διαφωτιστούμε πιο μπροστά με το λόγο για τα όσα πρέπει να κάνουμε» 120.

Η Αθηναϊκή Δημοκρατία καταλύθηκε το 322 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους ηττήθηκαν από τις μακεδονικές δυνάμεις στη Χαιρώνεια. Είχαν προηγηθεί άλλες δύο ήττες: το 411 (Σικελική Εκστρατεία) και το 404 π.Χ. (Πελοποννησιακός Πόλεμος). Στις περιπτώσεις των ηττών του 404 και του 322, σημαντικός ήταν ο ρόλος της οικτρής οικονομικής κατάστασης της πόλης.

Διατηρήθηκε στο ιστορικό προσκήνιο επί δύο σχεδόν αιώνες, μέσα σ' ένα αντίξοο διεθνές περιβάλλον και αντιμετωπίζοντας συχνά προσπάθειες υπονόμευσης της στο εσωτερικό, από τη πατρίδα των ολιγαρχικών. Ευρισκόμενη σε αδιάκοπη κίνηση και λειτουργία σ' αυτό το χρονικό διάστημα, κατόρθωσε να εγχαράξει στο παγκόσμιο συλλογικό υποσυνείδητο μοναδικές παρακαταθήκες, που αποτελούν δυνητικά το πιο πολύτιμο

118. Θουκυδίδης, "Ιστορία", β.ΙΙ, Κάκτος, 1994, σελ. 83 (: «..πιστεύοντες ου ταις παρασκευαίς το πλέον και απάταις ή τω αφ' ημών αυτών ες τα έργα ευψύχω »).

119. οπ.παρ., σελ. 81 (: «ελευθέρως δε τά τε πρός το κοινόν πολιτεύομεν και ες τήν πρός αλλήλους τών καθ' ημέραν επιτηδευμάτων υποψίαν....»).

120. οπ.παρ., σελ. 85 (: «μόνοι γάρ τόν τε μηδέν τώνδε μετέχοντα ουκ απράγμονα, αλλ' αχρείον νομίζομεν....»).

(και πάντα σύγχρονο) "όπλο" της ελεύθερης πνευματικά ανθρωπότητας.

Είναι αδιαμφισβήτητη η διαπίστωση, ότι η συνέχεια της Ιστορίας δεν επεφύλασσε ανάλογα επιτεύγματα, ούτε ευχάριστα γεγονότα ή ανεκτές συνθήκες ζωής "για τους πολλούς". Μοναδική εξαίρεση, το επίπεδο ζωής ευρέων σχετικά στρωμάτων του πληθυσμού σε μερικές χώρες του πλανήτη (Δ.Ευρώπη και Β.Αμερική), τον 20^ο μόνον αιώνα. Η πορεία αυτή της ανθρωπότητας και η κατάσταση αφάνειας στην οποία περιέπεσε η πραγματική, άμεση Δημοκρατία (και όχι κάποια ολιγαρχία με δημοκρατικό προσωπείο), φαίνεται να συνιστούν "βίους παράλληλους".

Ειδικά για την ύπαρξη ή όχι Δημοκρατίας στην εποχή μας τέτοιας, που να απαντά θετικά στο ζήτημα της "ίσης δύναμης" του καθενός – όπως επίσημα διακηρύσσεται ότι ισχύει - σκόπιμη κρίνεται η παράθεση του κατωτέρω αποσπάσματος, από το έργο ενός εκ των τελευταίων διανοουμένων πολιτικών του προηγούμενου αιώνα:

«The classical concept of democracy, according to which citizens are supposed to have equal power (or, indeed, to be equally powerless, as are consumers and firms in perfect competition), their direct representation in political affairs being taken over by their elected representatives; who in some sense represent the *volonte' general* of the society in question, is not even a caricature of the true state of affairs» 121.

Αλλά και το είδος του πολίτη που διαμορφώθηκε και "υπηρετεί" τη νεότερης μορφής Δημοκρατία των ημερών μας απέχει παρασάγγας από τον πολίτη με τη συνεχή εγγήγορηση, που σκιαγραφείται παραπάνω. Πριν ακόμη την εποχή της κυριαρχίας των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και της διαφήμισης, ο κορυφαίος πολιτικός φιλόσοφος και οικονομολόγος Joseph Schumpeter έγραφε:

«Αυτό που μου προκαλεί τη μεγαλύτερη εντύπωση και που θεωρώ ότι αποτελεί τον πυρήνα του προβλήματος είναι το γεγονός ότι έχει χαθεί εντελώς η αίσθηση της πραγματικότητας. Υπό κανονικές συνθήκες, η ψυχική οικονομία του πολίτη επιφυλάσσει στα μεγάλα πολιτικά θέματα μία θέση που δεν καν ισάξια των χόμπι του – συζητούνται μεταξύ τυρού και αχλαδίου. Τα θέματα αυτά του φαίνονται τόσο ξένα, δεν μοιάζουν με τίποτα με τις επιχειρηματικές προτάσεις. Οι κίνδυνοι δεν θεωρούνται πραγματοποιήσιμοι, και αν πραγματοποιηθούν, τότε δεν αναμένεται να αποδειχθούν ιδιαίτερα σοβαροί. *Αισθάνεται κανείς ότι κινείται σε ένα φανταστικό κόσμο*» 122.

β) Η υπεροχή των πολιτικών ελευθεριών στο σύγχρονο γίνεσθαι

Υποστηρίζοντας την άποψη ότι η ανάγκη για πολιτικές ελευθερίες αυξάνεται από την ένταση των οικονομικών αναγκών αντί να μειώνεται, ο S. αναφέρει καταρχήν τους παράγοντες εκείνους που προκαλούν την υπεροχή των βασικών πολιτικών και δημοκρατικών δικαιωμάτων.

121. Παπανδρέου Α., οπ.παρ., σελ 95.

122. Schumpeter J., "Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία", Παπαζήσης, 1943/2006, σελ. 316.

1) Η άμεση σημασία που έχουν για την ανθρώπινη ζωή, που συνδέεται με βασικές δυνατότητες. Στις δυνατότητες αυτές συμπεριλαμβάνονται η πολιτική και η κοινωνική συμμετοχή.

2) Η δυνατότητά τους να αναβαθμίζουν σε αιτία να αποδίδεται πολιτική προσοχή, τη δυνατότητα των ανθρώπων να λαμβάνουν το λόγο και να υποστηρίζουν τα αιτήματά τους (στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τα αιτήματα ικανοποίησης οικονομικών αναγκών). Αυτός είναι ο *εργαλειακός ρόλος των πολιτικών δικαιωμάτων*.

3) Η συμβολή τους στην μέγιστη αποσαφήνιση της έννοιας των "αναγκών" (συμπεριλαμβάνεται και η βαθύτερη κατανόηση των "οικονομικών αναγκών") σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο. Η συμβολή αυτή συνιστά τον *εποικοδομητικό ρόλο των πολιτικών δικαιωμάτων*.

Πριν την ανάλυση πάντως των ανωτέρω παραγόντων, σκόπιμη κρίνεται από τον συγγραφέα η εξέταση των επιχειρημάτων όσων θεωρούν ότι υπάρχει σύγκρουση της πολιτικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων από την μία πλευρά, με την ικανοποίηση των βασικών οικονομικών αναγκών από την άλλη.

γ) Τα επιχειρήματα εναντίον των πολιτικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του πολίτη.

Παρά την έλξη που ασκούν στον μέσο άνθρωπο και το θετικό συναισθηματικό φορτίο που συνεπάγονται, οι βασικές πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα δεν είναι ακόμη καθολικώς αποδεκτές. Η αντίδραση εναντίον τους προέρχεται από τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις:

1) Υποστηρίζεται η άποψη ότι δεν ευνοούν, αλλά αντίθετα παρεμποδίζουν την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη. Η άποψη αυτή εκφράστηκε κυρίως από τον πρώην πρωθυπουργό της Σιγκαπούρης Λι Κουάν Γιού, που υποστήριζε την μεγαλύτερη οικονομική αποδοτικότητα των "σκληρών" πολιτικών καθεστώτων. Ως δήθεν αποδεικτικό στοιχείο της άποψης αυτής, που πρεσβεύεται από ευάριθμο πλήθος πολιτικών του αναπτυσσόμενου κόσμου και οικονομολόγων του ανεπτυγμένου, έχουν χρησιμοποιηθεί εμπειρικές έρευνες αμφίβολης – κατά τον S.- αξιοπιστίας.

2) Όταν φτωχοί άνθρωποι πρέπει να επιλέξουν μεταξύ αυτών και της ικανοποίησης των οικονομικών τους αναγκών, επιλέγουν σταθερά το δεύτερο. Από τη συλλογιστική αυτή προκύπτει, ότι στην πραγματικότητα υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στην πρακτική της Δημοκρατίας και τη δικαίωσή της, αφού η πλειοψηφία θα την απέρριπτε στην πράξη, εν ονόματι της επιλογής που προαναφέρεται.

Παραλλαγή του επιχειρήματος αυτού, είναι και η άποψη ότι το τι έχουν πραγματικά λόγο να επιλέξουν οι άνθρωποι είναι το σημαντικότερο ζήτημα και όχι τι πραγματικά επιλέγουν. Αφού η ανέχεια και η εξαθλίωση επομένως κατέχουν πρωτεύουσα θέση ανάμεσα στα προβλήματα των κοινωνιών, έχουν λόγο να μην επιμένουν για πραγματικές ελευθερίες. Ο S. επισημαίνει ότι η παραλλαγή αυτή υποκρύπτει την πεποίθηση περί σύγκρουσης ανάμεσα στις δύο έννοιες που μας ενδιαφέρουν και συνδέεται επομένως με "τη θέση του Λι", όπως αποκαλείται η παραπάνω άποψη (παρ.α').

3) Οι έννοιες της Δημοκρατίας και των πολιτικών ελευθεριών μπορεί να συνιστούν προτεραιότητα για τις δυτικές κοινωνίες, όμως δεν ανταποκρίνονται απαραίτητα στους "πολιτιστικούς κώδικες" κοινωνιών άλλων ηπείρων και ιδιαίτερα της Ασίας. Από την ήπειρο αυτή άλλωστε εκφράζονται συχνά θέσεις που αμφισβητούν χαρακτηριστικά την κρισιμότητα των παραπάνω "δυτικών" αξιών. Μία τέτοια θέση εκφράστηκε το 1994 από το κινεζικό υπουργείο Εξωτερικών: «Τα άτομα πρέπει να θέτουν τα δικαιώματα του κράτους πάνω από τα δικά τους δικαιώματα».

δ) Οι απαντήσεις του A.Sen

1) Σχετικά με τον ισχυρισμό περί μεγαλύτερης οικονομικής λειτουργικότητας των αυταρχικών καθεστώτων, ο S. υπογραμμίζει ότι η στατιστική εικόνα δεν είναι ευκρινής. Άλλες στατιστικές μελέτες δείχνουν μία ελαφρά θετική σχέση μεταξύ πολιτικών ελευθεριών και αποδοτικότητας του συστήματος, άλλες μία ελαφρά αρνητική και πάντως δεν αποδεικνύεται από τις μελέτες αυτές ο παραπάνω ισχυρισμός.

Χωρίς να απορρίπτει τη σκοπιμότητα των στατιστικών μετρήσεων, ο συγγραφέας "καταφεύγει" για πολλοστή φορά στη διεύρυνση του ερευνητικού οπτικού πεδίου, δίνοντας έμφαση στις *αιτιώδεις διαδικασίες* της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης. Ειδικότερα για τις οικονομίες της Ανατολικής Ασίας (όπου κυρίως "ανθεί" ο εκθιασμός του πολιτικού αυταρχισμού), είναι γενικά πλέον αποδεκτός ο κατάλογος των "χρήσιμων πολιτικών" που συνετέλεσαν στην οικονομική άνοδο: το άνοιγμα στον ανταγωνισμό, η συμμετοχή στις διεθνείς αγορές, υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον αγροτικό τομέα και υποστήριξη των επενδύσεων, των εξαγωγών και της εκβιομηχάνισης με μία εύστοχη πολιτική κινήτρων. Δεν υπάρχει κανένα αξιόπιστο στοιχείο που να δείχνει ότι κάποια από τις πολιτικές αυτές είναι ασυμβίβαστη με την έννοια της (περισσότερης) Δημοκρατίας και ότι εναρμονίζεται με το στοιχείο του πολιτικού αυταρχισμού που χαρακτηρίζει ορισμένες από τις ταχέως αναπτυσσόμενες χώρες (Κίνα, Σιγκαπούρη, Νότια Κορέα).

Ομοίως, δεν θα μπορούσε να εξαγάγει κανείς απόλυτα συμπεράσματα ούτε για τις περιπτώσεις χωρών που κινούνται στον αντίποδα, από την άποψη των πολιτικών ελευθεριών, αφού «πολλά εξαρτώνται από τις συγκεκριμένες συνθήκες». Τέτοια περίπτωση είναι η Μποτσουάνα, που χαρακτηρίζεται "όση δημοκρατία" στη Μαύρη Ήπειρο: στη δεκαετία του ('90) ήταν η ταχύτερα αναπτυσσόμενη χώρα στην Αφρική (ακόμα είναι) και μία από τις πρώτες στον κόσμο σε ρυθμό ανάπτυξης.

2) Όσο για τον ισχυρισμό ότι οι πολίτες του τρίτου κόσμου είναι αδιάφοροι για τα πολιτικά και δημοκρατικά δικαιώματα, αντιτάσσεται το επιχείρημα ότι απαραίτητη προϋπόθεση ελέγχου της αξιοπιστίας του, είναι η διενέργεια ελεύθερων εκλογών υπό το καθεστώς ελευθερίας του λόγου και ανεμπόδιστης αντιπολιτευτικής δραστηριότητας (κάτι που δεν δέχονται οι υποστηρικτές του αυταρχισμού). Από τη στιγμή που υποβαθμίζονται οι παράγοντες αυτοί, είναι απολύτως ριψοκινδυνευμένο το να θεωρείται δεδομένη η συναίνεση μίας

“φιμωμένης” κοινής γνώμης. Ως κοινωνικό δημιούργημα, ο άνθρωπος εκτιμά ιδιαίτερα την ελευθερία έκφρασης και δράσης, καθώς και το δικαίωμα στην ανεμπόδιστη συμμετοχή σε πολιτικές και κοινωνικές δραστηριότητες – όλα όσα τον “οδηγούν” δηλαδή στην *δημοκρατική επιλογή*.

Ο S. υπενθυμίζει σχετικά ένα συμβάν από την πρόσφατη πολιτική ιστορία της Ινδίας. Στα μέσα της δεκαετίας του '70 συγκεκριμένα, η κυβέρνηση της Ιντιρα Γκάντι επιχείρησε να νομιμοποιήσει με εκλογές την «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» στην οποία είχε κηρυχθεί η χώρα. Το αποτέλεσμα των εκλογών αυτών θα εξέπληττε σήμερα τους υποστηρικτές του εξεταζόμενου εδώ ισχυρισμού: η καταστολή των βασικών δικαιωμάτων απορρίφθηκε, παρά το γεγονός ότι η ινδική κοινωνία συγκαταλεγόταν στις φτωχότερες του κόσμου. Ο αγώνας για δημοκρατικές ελευθερίες στο Πακιστάν, το Μπαγκλαντές, την Ταϊλάνδη, τη Βιρμανία κλπ., αλλά και τα κινήματα διαμαρτυρίας στις αφρικανικές χώρες, εναρμονίζονται με το “ινδικό παράδειγμα” και ενδυναμώνουν την άποψη ότι «στο βαθμό που είχε γίνει ο οποιοσδήποτε έλεγχος της υπόθεσης ότι οι φτωχοί γενικά δεν νοιάζονται για τα δικαιώματα του πολίτη και τα πολιτικά δικαιώματα, οι μαρτυρίες είναι εξ' ολοκλήρου εναντίου αυτού του ισχυρισμού».

3) Ο συγγραφέας αντιμάχεται επίσης την άποψη ότι οι δημοκρατικές/πολιτικές ελευθερίες είναι αποκλειστικά δυτικής προέλευσης και αποδοχής, ενώ σε μεγάλες περιοχές του πλανήτη και ιδιαίτερα στην Ανατολική Ασία (Κίνα, Ιαπωνία, Κορέα, Βιετνάμ) οι κυρίαρχες αξίες συγκρούονται δήθεν με τη δημοκρατία, “πριμοδοτώντας” έτσι τον πολιτικό αυταρχισμό. Θεωρεί απολύτως ανεδαφική και αντιϊστορική μία τέτοια άποψη και υπενθυμίζει ότι ουδέποτε υποστηρίχθηκε από ανεξάρτητους και καταξιωμένους ιστορικούς, παρά μόνον από εκπροσώπους του πολιτικού προσωπικού ορισμένων χωρών. Υπενθυμίζει ότι υπάρχουν βασικές διαφορές ανάμεσα στους πολιτισμούς των προαναφερόμενων μη δυτικών χωρών, αλλά και στο εσωτερικό της κάθε μίας από αυτές, και επομένως δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι διαπνέονται όλες από τις ίδιες αξίες. Ποικίλες πολιτιστικές επιδράσεις διαμέσου των αιώνων δημιούργησαν πολιτισμική και αξιακή πανσπερμία. Αναφέρονται ως παραδείγματα σε μία γενική καταρχήν προσέγγιση, αφενός η περίπτωση της Σιγκαπούρης, που χαρακτηρίζεται από «ένα αξιοθαύμαστο ιστορικό καλλιέργειας της δια-κοινοτικής ομόνοιας και της φιλικής συνύπαρξης» και αφετέρου της Ιαπωνίας, όπου το ίδιο άτομο μπορεί να δηλώνει δύο θρησκευτικά “πιστεύω”: στη χώρα αυτή υπάρχουν 112 εκατομμύρια σιντοϊστές και 93 εκατομμύρια βουδιστές.

Εμβαθύνοντας περαιτέρω συγκριτικά στις δυτικές και τις ανατολικές θεωρίες και έχοντας επαρκέστατη άποψη για τη συνολική τους “διαδρομή” μέχρι σήμερα, αποφαινεται κατηγορηματικά *ότι όλες τους επέδειξαν ενδιαφέρον για τις ίδιες αξίες, ενώ παραμέλησαν το ίδιο κάποιες άλλες*. Θεωρεί ότι στη Δύση πραγματικά εκθειάσθηκε διαχρονικά η αξία της προσωπικής ελευθερίας, όμως μόνο «για εκείνους που έχουν σημασία». Δεν υπηρέτηθηκε το ίδιο η αξία της ισότητας της ελευθερίας, δηλαδή η κατάσταση

εκείνη στην οποία «οι πάντες έχουν σημασία, και εφόσον η κοινωνία εγγυάται την ελευθερία για τον έναν, θα πρέπει να την εγγυάται για όλους» 123. Ο Αριστοτέλης π.χ. και άλλοι φιλόσοφοι, τόνισαν μεν τη σημασία της για όσους μπορούσαν να θεωρηθούν πολίτες, αλλά δεν επέδειξαν κανένα ενδιαφέρον για την άρση του "αποκλεισμού" των γυναικών και των δούλων.

Στις αντίστοιχες ασιατικές θεωρίες μπορεί να βρει κανείς τον ίδιο προσανατολισμό: η ελευθερία θεωρήθηκε αγαθό μεγίστης σημασίας για τους λίγους προνομιούχους που συγκροτούσαν την κυρίαρχη κάστα ή τάξη (βραχμάνοι, μανδαρίνοι), δεν θεωρείτο όμως ίδιας σημασίας και για τα μέλη των υπόλοιπων κοινωνικών κατηγοριών. Επισημαίνεται πάντως ότι ειδικά στον βουδισμό, η έννοια της ελευθερίας κατέχει σημαίνουσα θέση. Το ίδιο και στην κλασική (προγενέστερη του βουδισμού) ινδική θεωρητική παράδοση, με την οποία σχετίζεται άμεσα ο βουδισμός (και η οποία «αφήνει πολύ χώρο στον τομέα της βούλησης και της ελεύθερης επιλογής. Η ευγένεια της συμπεριφοράς πρέπει να επιτευχθεί σε συνθήκες ελευθερίας...»).

Ο S. επισημαίνει όμως και άλλη μία διάκριση αξιών, που επιβεβαιώνει την ύπαρξη κοινών σημείων μεταξύ των δυτικών και των ασιατικών θεωριών: ενώ και οι δύο πλευρές αναγνωρίζουν το ίδιο την αξία της ανεκτικότητας (για τις πεποιθήσεις και πράξεις δηλ. διαφόρων ανθρώπων), *δεν αποδίδουν ανάλογη σημασία στην ισότητα της ανεκτικότητας*. Τόσο σε δυτικά όσο και σε ασιατικά κείμενα, εξαιρείται και υποτιμάται αντίστοιχα η ίδια έννοια. Στο έργο του "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", παραθέτει αποσπάσματα από έργα του Κομφούκιου, του Ινδού αυτοκράτορα Ασόκα (3^{ος} αιώνας π.Χ.) και του φιλόσοφου Καουτίλια (συγχρόνου του Αριστοτέλη), που τόνιζαν τη σπουδαιότητα της ανεκτικότητας στην άσκηση της δημόσιας πολιτικής, αλλά και στη συμπεριφορά των πολιτών μεταξύ τους (σσ. 288-291).

Από την άλλη πλευρά, συμφωνεί με τον ισχυρισμό ότι σε κείμενα του Κομφουκιανισμού και άλλων ανατολικών θεωριών συναντώνται απόψεις που συνηγορούν υπέρ της πειθαρχίας και της τάξης, όμως αντιπτείνει ότι παρόμοιες θέσεις έχουν διατυπωθεί και από τον Πλάτωνα, ή τον Άγιο Αυγουστίνο. Και τονίζει επιγραμματικά ότι, *«το πραγματικό ζήτημα δεν είναι αν στις ασιατικές παραδόσεις είναι παρούσες αυτές οι ανελεύθερες αντιλήψεις, αλλά αν είναι απύσες οι προσανατολισμένες στην ελευθερία αντιλήψεις»* 124.

ε) Η εργαλειακή σημασία και ο εποικοδομητικός ρόλος της πολιτικής Δημοκρατίας

Ο εργαλειακός ρόλος της Δημοκρατίας συνδέεται με τα κίνητρα των κυβερνήσεων και των ομάδων που αυτές εκπροσωπούν. Προσβλέποντας σταθερά στην επανεκλογή τους, οι κυβερνήσεις έχουν κάθε λόγο να ακούν τις διαμαρτυρίες και τα αιτήματα της κοινής γνώμης. Χρησιμοποιώντας ως

123. Sen A., "Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία", οπ.παρ., σελ.287.

124. οπ.παρ., σελ.288.

παράδειγμα τον λιμό, μία δηλ. από τις ιστορικές "μάστιγες" της Ασίας αλλά και της Ινδίας ειδικότερα, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι στη σύγχρονη εποχή αυτός έχει παρατηρηθεί σε αποικίες ιμπεριαλιστών του βορρά, σε σύγχρονες τεχνοκρατικές δικτατορίες, και σε δεσποτικά και μη ανεκτικά μονοκομματικά καθεστώτα χωρών που μόλις τις τελευταίες δεκαετίες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους. *Όμως δεν παρατηρήθηκε ποτέ σε χώρες όπου διεξάγονται ελεύθερες εκλογές, υπάρχει ελεύθερη αντιπολιτευτική δράση και ο Τύπος έχει τη δυνατότητα της αμφισβήτησης και της κριτικής χωρίς την απειλή της λογοκρισίας.*

Όσο για τον εποικοδομητικό ρόλο της Δημοκρατίας, αυτός συνίσταται στη δυνατότητα (που μας προσφέρει) να κατανοήσουμε καλύτερα το ποιες πραγματικά οι ανάγκες μίας κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των οικονομικών της αναγκών. Η ανοιχτή συζήτηση, η διαφωνία και κριτική, μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην ενημέρωση και σκέψη – κι επομένως στη διαμόρφωση τελικής επιλογής.

Ο S. εξάγει με έμφαση την κρισιμότητα του "ανοιχτού διαλόγου και της ανταλλαγής επιχειρημάτων, πριν την αποκρυστάλλωση της τελικής άποψης. Μνημονεύει χαρακτηριστικά το παράδειγμα των πολιτειών της Ινδίας Κεράλα και Τάμιλ Νάντου, σε σχέση με την αντιμετώπιση του προβλήματος της υψηλής γονιμότητας (σύννηθες πρόβλημα σε πολλές ακόμη αναπτυσσόμενες χώρες). Με τη συζήτηση και την αντιπαράθεση, κατέστη σαφές στον πληθυσμό των περιοχών αυτών ότι «ευτυχισμένη οικογένεια στη σύγχρονη εποχή είναι η μικρή οικογένεια». Ειδικά στην Πολιτεία της Κεράλα ο δείκτης γονιμότητας είναι ο ίδιος πλέον με αυτόν της Βρετανίας και της Γαλλίας (1,7) και σημαντικά μικρότερος αυτού της Κίνας (1,9). Για το συγκεκριμένο θέμα ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι:

α) Η κοινωνική αυτή μεταβολή επιτεύχθηκε χωρίς να ληφθεί οποιοδήποτε μέτρο εξαναγκασμού του πληθυσμού, αλλά μόνο «μέσα από την ανάδυση νέων αξιών».

β) Προκειμένου να καταστεί εφικτός ο κοινωνικός και πολιτικός διάλογος που συνετέλεσε στην αλλαγή αυτή, σημαντική ήταν η συμβολή του υψηλού ποσοστού εγγραμάτων. Ιδιαίτερα το ποσοστό των εγγραμάτων γυναικών (της Κεράλα), είναι το υψηλότερο στην Ινδία.

Οι επιδόσεις της συγκεκριμένης Πολιτείας της Ινδίας έχουν προκαλέσει και τη διεθνή προσοχή. Σε άρθρο της τον Ιανουάριο του 1995, η "Monde Diplomatique" επιβεβαιώνει απολύτως την "εμμονή" του συγγραφέα: « Αυτό το μικρό – για τα μεγέθη της Ινδικής Ένωσης – κράτος, με τα 29 εκατομμύρια κατοίκους του, διαφοροποιείται ριζικά από την υπόλοιπη Ινδία. Εδώ, η παιδική θνησιμότητα φθάνει τους 17 θανάτους ανά 1000 (στο επίπεδο της Washington των Η.Π.Α.) έναντι 79 για το σύνολο της Ινδίας, η θνησιμότητα των γυναικών είναι κατά 50 φορές μικρότερη από τον εθνικό μέσο όρο (!) η πληθυσμιακή άνοδος είναι μόνο 1,1% και ο μισός πληθυσμός εφαρμόζει μεθόδους αντισύλληψης – δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου παραγκογειτονίες και τα παιδιά πηγαίνουν στο σχολείο αντί να δουλεύουν. Η οικονομία στηρίζεται στην ανάπτυξη των μικρών επιχειρήσεων, η γη είναι μοιρασμένη

στους αγρότες, οι συνεταιρισμοί είναι ανεπτυγμένοι και το κράτος επενδύει στον κοινωνικό τομέα» 125.

στ) Η λειτουργία της Δημοκρατίας – Ο κρίσιμος ρόλος της Αντιπολίτευσης

1) Μηνύματα της Ιστορίας και της Πραγματικότητας

Μία σειρά γεγονότων εξαιρετικής σημασίας τα τελευταία χρόνια, προκαλεί ισχυρά ερωτηματικά για την πραγματική λειτουργικότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ικανό διάστημα πριν την "εξαφάνιση" της Νέας Ορλεάνης από τυφώνα, κατεγράφη συνομιλία (που προβλήθηκε πέρυσι από τηλεοπτικό σταθμό στις Η.Π.Α και κατόπιν σ' όλο τον κόσμο), μέσω τηλεδιάσκεψης, του Αμερικανού Προέδρου με τον Διευθυντή της αρμόδιας Υπηρεσίας Προστασίας από Έκτακτα Καιρικά Φαινόμενα. Κατά τη συνομιλία αυτή, ο κρατικός αξιωματούχος προειδοποίησε για τους κινδύνους που εγκυμονούσε για την πόλη η τυχόν εμφάνιση έντονων φαινομένων όπως οι ισχυροί τυφώνες και ζήτησε την αύξηση των σχετικών κονδυλίων, δεδομένης της προβληματικής κατάστασης των πεπαλαιωμένων αντιπλημμυρικών έργων. Η απάντηση που έλαβε ήταν καθυστερημένη – ως είθισται, όταν μιλούν επαγγελματίες της πολιτικής. Όταν αργότερα ο αόριστος κίνδυνος πήρε "σάρκα και οστά", η Ν.Ορλεάνη βρέθηκε ανοχύρωτη. Δεν υπήρχε μάλιστα ούτε προσωπικό της Εθνοφρουράς να αποσταλεί σε βοήθεια των πληγέντων, αφού και οι δυνάμεις του Σώματος αυτού είχαν αποσταλεί στο Ιράκ (!). Τόσο η αβελτηρία πάντως της επίσημης πολιτείας την ώρα των γεγονότων, όσο και η αποκάλυψη του διαλόγου που είχε (έγκαιρα) προηγηθεί, δεν προκάλεσαν αισθητή αντιπολιτευτική ή κοινωνική αντίδραση, παρά το γεγονός ότι το εν λόγω πρόβλημα έλαβε διαστάσεις εθνικής τραγωδίας.

Ακόμη μεγαλύτερης σημασίας είναι το πρόβλημα που ενέσκηψε το τελευταίο διάστημα με την έλλειψη τροφίμων σε πολλές χώρες, αφού αφορά δυνητικά ολόκληρο τον κόσμο. Ήδη χώρες όπως η Αίγυπτος, η Ινδονησία, το Βιετνάμ, το Καμερούν, η Αϊτή κλπ έχουν εισέλθει σε φάση σκληρής δοκιμασίας. Σύμφωνα με ανακοίνωση του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας του Ο.Η.Ε. (F.A.O.) «οι τιμές παγκοσμίως για τρόφιμα τόσο βασικά όσο τα σιτηρά, το κρέας και η ζάχαρη ήταν τον περασμένο μήνα κατά 57% υψηλότερες σε σχέση με τον Μάρτιο του 2007. Η τιμή του καλαμποκιού έχει αυξηθεί κατά 31%, του ρυζιού κατά 74%, της σόγιας κατά 87%, του αλευριού κατά 130%....Με βάση τις εκτιμήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας, τα τελευταία δύο χρόνια 100 (εκατό) εκατομμύρια άνθρωποι εξωθήθηκαν στην ένδεια»¹²⁶. Εκτός της "φυσιολογικής" αύξησης της ζήτησης διατροφικών προϊόντων λόγω της αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού και της οικονομικής

125. Καραμπελιάς Γ., «Η Κρίση της Παγκοσμιοποίησης και η Εναλλακτική Έξοδος» (: Claire Brisset, «Les plus criantes inegalites, fragile ciment de l' Union Indienne»), στο συλλογικό τόμο: "Εναλλακτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης", Πατάκης, 2008, σελ.132.

126. «Ειδική "Δύναμη Κρούσης" για την κρίση των τροφίμων από ΟΗΕ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΔΝΤ», τα Νέα, 30 Απριλίου 2008.

μεγέθυνσης του αναπτυσσόμενου κόσμου, στην κατάσταση αυτή οδήγησε μία σειρά ασύγγνωστων και άμετρων πολιτικών των ανεπτυγμένων κατ' αρχήν, αλλά και αναπτυσσομένων κατόπιν χωρών. Οι αποφάσεις αυτές συνέτειναν αφενός στην υπερθέρμανση του πλανήτη ("φαινόμενο του θερμοκηπίου"), με αποτέλεσμα τη δημιουργία προβλημάτων στις καλλιέργειες και αφετέρου στην εγκατάλειψη παραδοσιακών καλλιεργειών προς όφελος της παραγωγής βιοκαυσίμων. Η εγκατάλειψη πάντως καλλιεργειών προϊόντων διατροφής λάμβανε χώρα από χρόνια σε αφρικανικές (κυρίως) χώρες, εξαιτίας του άνισου ανταγωνισμού: η συνέχιση της πολιτικής των επιδοτήσεων των Αμερικανών και Ευρωπαίων αγροτών εκ μέρους της αμερικανικής κυβέρνησης και της Ε.Ε. αντιστοίχως, όξυνε τη ήδη δυσχερή θέση των παραγωγών των "τρίτων" χωρών. Στην επιδείνωση της κατάστασης τέλος, συντείνουν και οι κερδοσκοπικές κινήσεις που παρατηρούνται στις διεθνείς αγορές τροφίμων.

Για όλες τις προαναφερόμενες "γραμμές πλεύσης" των κυβερνήσεων, δεν υπήρξε εκ των προτέρων ενημέρωση της κοινής γνώμης των χωρών τους, ούτε "ανοιχτός διάλογος" για τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις.

Ειδικά το ζήτημα της επανάκαμψης του λιμού στο παγκόσμιο σκηνικό, προκάλεσε και σχολιασμό της "απόλυτης" θέσης του Α.Σεν για το ζήτημα αυτό (περί οριστικής του δηλ. υπερνίκησης, όταν επικρατούν συνθήκες Δημοκρατίας) 127.

Ανατρέχοντας εξάλλου στο παρελθόν της σύγχρονης, Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, μπορεί κανείς να βρει πολλά παραδείγματα παρασκηνιακών κινήσεων που διενεργήθηκαν "εν κρυπτό και παραβύστω", παραβιάζοντας κάθε έννοια λαϊκής κυριαρχίας και καταστρατηγώντας τους θεσμούς. Η ιστορία του ελληνικού κράτους βρίθκει τέτοιων γεγονότων, από κινήσεις στην "κορυφή" της πολιτικής ιεραρχίας, που έφταναν να διακυβεύουν την ίδια την υπόσταση της χώρας.

Για την περίοδο π.χ. του α' Εθνικού Διχασμού (1915-1917), κατά την οποία οι αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις εξέφραζαν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις για την ελληνική θέση έναντι των δύο συγκρουόμενων στην Ευρώπη στρατοπέδων, η ιστορική σκαπάνη μας έχει παραδώσει πολύτιμα ευρήματα σχετικά με τη δράση στην Ελλάδα των πρέσβων και άλλων παραγόντων των Κεντρικών Δυνάμεων (Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας). Στις 21 Ιουνίου 1915 ο Αυστριακός πρεσβευτής ενημερώνει την κυβέρνησή του σχετικά, με απόρρητο κρυπτογραφημένο μήνυμά του από την Αθήνα:

127. Μητσού Μ., "Η Προφητεία του Σεν", τα Νέα, 30 Απριλίου 2008.

: «Ελλείψεις τροφίμων δεν θα σημειωθούν ποτέ στις δημοκρατικές χώρες, είχε προφητεύσει κάποτε ο Αμάρτυς Σεν. Η δραματική αύξηση των τιμών που παρατηρείται τους τελευταίους μήνες ίσως τον διαψεύσει».

: «...Η εισβολή των hedge funds στον τομέα των γεωργικών προϊόντων και η κερδοσκοπία στην οποία επιδίδονται, έχουν πράγματι επιδεινώσει την κατάσταση και πρέπει να αντιμετωπιστούν με συγκεκριμένα μέτρα. Την ίδια στιγμή όμως, δεν μπορεί το τείχος των δασμών να μεγαλώνει».

: «.....Χώρες που παράγουν ρύζι, όπως η Αίγυπτος, η Ινδία και το Βιετνάμ, έχουν άλλωστε ήδη τη δική τους "ΚΑΠ". Όταν τον περασμένο μήνα οι Φιλιππίνες αναζητούσαν επειγόντως 500.000 τόνους ρύζι, οι χώρες αυτές αποφάσισαν να παγώσουν τις εξαγωγές. Και η τιμή ανέβηκε κατά 30% μέσα σε λίγες ώρες».

« Ο κόμης Μίρμπαχ ήλθεν εις τὰς Αθήνας μὲ μεγάλα ποσὰ ἐν λευκῷ. Διὰ τοῦ βαρῶνου Σένκ, τον οποίον γνωρίζει ἡ Ὑμετέρα Ὑψηλότης ἐκ προηγουμένων ἐκθέσεων μου, ἐκινητοποιήθη τὸ πᾶν – ἐν μέρει με ἐπιτυχίαν – διὰ νὰ ἐπηρεασθῆ ὁ Τύπος» 128. Συνεχίζοντας, ὁ πρεσβευτὴς ἀναφέρει ὅτι ὅπως του ἀνέφερε ὁ κόμης Μ., ὁ ἴδιος «συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἐπηρεάσῃ τὰς ἐκλογάς, πάντως ὁμως με πολὺ μικρὰ ποσά» 129.

Ὁ ἱστορικός ἀναφέρει ὅτι στα "ἀπελευθερωθέντα" πρὸς δημοσίευση ἀρχεῖα τῆς Βιέννης, βρέθηκαν ἀκόμη καὶ ἀποδείξεις *με τις υπογραφές των εξαγορασθέντων προσώπων καὶ ἐφημερίδων* 130. Σὲ ἄλλο μήνυμα ἐξάλλου τοῦ Αὐστριακοῦ πρέσβη που δημοσιεύεται στὸ ἴδιο σύγγραμμα, πληροφορεῖται ὁ ἀναγνώστης, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος (Γ.Στρεῖτ), του ὑπέδειξε ποιες ἐλληνικὲς ἐφημερίδες θὰ μπορούσε νὰ ἐξαγοράσει! 131.

Οἱ πράξεις αὐτὲς δὲν τέθηκαν ποτὲ στὴν κρίση τοῦ ἔθνους.

2) Ἡ ἐμβάθυνση τῆς Δημοκρατίας

Σχετικὰ με τὸ ζήτημα αὐτὸ, ὁ S. ἐκφράζει καθαρὰ μίαν ἀποψη "μη ἐφησυχασμοῦ" καὶ ἀδιάκοπης ἐγρήγορης. Ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ Δημοκρατία σίγουρα προσφέρει ἓνα σύνολο ευκαιριῶν, ὁμως «ἡ ἐφαρμογὴ στὴν πράξη τῶν δημοκρατικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων», συνιστᾷ ἓνα ἰδιαιτέρου κεφάλαιο τῆς δημόσιας ζωῆς – δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται δεδομένη. Παράδειγμα, τὰ μεγάλα τμήματα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐκλογικοῦ σώματος που δὲν προσέρχονται σχεδὸν ποτὲ στὶς κάλπες. Τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία, ἀφοῦ σὲ περιοχὲς ὅπως τὸ Harlem ὁ μέσος ὅρος ζωῆς τῶν ἀρρένων εἶναι σχεδὸν ἴδιος με αὐτὸν τοῦ Μπαγκλαντές!

Ἀπαιτεῖται ἡ δραστηριοποίησις τῶν πολιτῶν γιὰ τὴν κατάλληλη χρησιμοποίησις τῶν ευκαιριῶν που προσφέρει τὸ πολίτευμα αὐτὸ καὶ τὴν πληρέστερη ἀσκηση τῶν δικαιωμάτων, ὅπως αὐτὰ τῆς ἀνοιχτῆς ἐπικοινωνίας καὶ ἀνάλυσης τῶν καταστάσεων, ἀφοῦ «ἡ δημοκρατία δὲν λειτουργεῖ μηχανικὰ, σαν φάρμακο γιὰ τὶς ἀσθένειες, ὅπως τὸ κινίνο που θεραπεύει τὴν ἐλονοσία» 132.

Κρίσιμος γιὰ τὴν παραπάνω διεργασία εἶναι ὁ ρόλος συνολικὰ τοῦ πολιτικοῦ σκηνικοῦ μίας χώρας, ἀλλὰ περισσότερο ἀκόμη τῆς ἀντιπολίτευσης. Αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνον γιὰ δημοκρατικὲς χώρες, ἀλλὰ καὶ γιὰ μη δημοκρατικὲς, ὅπου ἡ ἀντιπολίτευσις μπορεῖ νὰ συντείνει με τὴν ἐμμονὴ καὶ τὴν μαχητικότητά της σὲ βαθμιαία ἀλλαγὴ τοῦ "κλίματος", πρὶν ἀκόμη τὴν ἀποκατάστασις τῆς Δημοκρατίας. Ἀναφέρονται ὡς παραδείγματα ἡ Ν.Κορέα καὶ ἡ Χιλή τοῦ Πινοσέτ, ὅπου τελικὰ υἱοθετήθηκαν σταδιακὰ προγράμματα κοινωνικῆς προστασίας, "ὑπὸ τὸ φόβο" μίας ἀκόμη περισσότερο δημοφιλούς ἀντιπολίτευσης, ἔστω καὶ σὲ καθεστῶς παρανομίας τῆς τελευταίας.

128. Ἐνεπεκίδης Π. "Ἡ Δόξα καὶ ὁ Διχασμὸς, 1908-1918 (Ἀπὸ τὰ Μυστικὰ Ἀρχεῖα Βιέννης, Βερολίνου καὶ Βέρνης)", 1962/1992, γ' ἐκδόσις, Ζαχαρόπουλος, σελ. 362.

129. οπ.παρ.

130. οπ.παρ., σελ.360.

131. οπ.παρ.

132. Sen A., "Ἡ Ἀνάπτυξη ὡς Ἐλευθερία", οπ.παρ., σελ.203.

Ειδικότερα για τις χώρες όπου ήδη υπάρχει Δημοκρατία, ο S. είναι απόλυτος:

- Η ποιότητα της δημόσιας ζωής και της πολιτικής με τον «ανάλογο δυναμισμό ηθικών επιχειρημάτων και διαμόρφωσης αξιών», επηρεάζουν άμεσα το μέγεθος της δύναμης των πολιτών να «αρπάξουν» τις ευκαιρίες που δίνει η Δημοκρατία.

- Σε μια δημοκρατία, «οι άνθρωποι έχουν την τάση να παίρνουν αυτό που διεκδικούν και – πράγμα πιο κρίσιμο – συνήθως δεν παίρνουν αυτό που δεν διεκδικούν» 133.

Πολύ χρήσιμη για την αποκρυστάλλωση των απόψεών του αυτών, φάνηκε στον συγγραφέα η εμπειρία της γενέτειράς του, Ινδίας. Η πρόληψη των λιμών στην Ινδία κατέστη δυνατή εξαιτίας της έντονης δραστηριοποίησης («αποτελεσματικού ακτιβισμού») των συμμετεχόντων στην πολιτική ζωή, που προκάλεσαν την παλλαϊκή καταδίκη των κυβερνήσεων που είχαν επιτρέψει να εμφανιστούν τέτοια φαινόμενα. Έτσι, η πρόληψη των λιμών έγινε «αναπόδραστη προτεραιότητα» των ινδικών κυβερνήσεων.

Αντίθετα, δεν αντιμετωπίστηκαν με την ίδια επιτυχία άλλα προβλήματα της χώρας, όπως ο υψηλός αναλφαβητισμός, ο σοβαρός υποσιτισμός των παιδιών και τα μεταρρυθμιστικά μέτρα στη γεωργία. Στα ζητήματα αυτά, τα κόμματα της αντιπολίτευσης («αλληλοδιαδόχως») πείθονταν να μην επιδείξουν την ίδια μαχητική στάση.

Το πόσο μεγάλο μπορεί να είναι άλλωστε το χάσμα μεταξύ της ανακήρυξης ενός κράτους σε δημοκρατία και της καθολικής συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, αναδεικνύεται εύγλωττα στις σελίδες της Ιστορίας. Στη Γαλλία του 1830 - 43 χρόνια μετά την Επανάσταση - δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο 130.000 άτομα. Το δικαίωμα δε του εκλέγεσθαι, αναγνωριζόταν μόνο σε 16.000 από αυτούς. Στη Γερμανία του 1822, μόνο 500.000 ήταν ενεργοί πολίτες. Και στις δύο αυτές χώρες, «ψήφιζαν μόνον οι αστοί και οι γαιοκτήμονες, εκλόγιμοι ήταν μόνο οι πλούσιοι» 134.

133. οπ.παρ., σελ.204.

134. Σιμόπουλος Κ., οπ.παρ., σελ.566.

6. ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΣΥΝΩΝΥΜΟ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ Ή ΤΗΣ ΖΩΗΣ;

« Η νίκη του καπιταλισμού, πρέπει να αποδοθεί στη "διαρκή επανάσταση" που είναι η πεμπουσία του.

.....Η αδιαμφισβήτητη δυναμική του εμπεριέχει και την καταστροφική της όψη:

α. Ανισότητα και διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου. Κάθε χρόνος που περνά το χάσμα μεγαλώνει.

β. Κοινωνίες των δύο τρίτων στις οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης, ανεργία, ιδιαίτερα στους νέους και τις γυναίκες και ξέρουμε πως αυτό οδήγησε πρόσφατα στην έκρηξη του Λος Άντζελες, του Σαν Φραντσίσκο, του Τορόντο.

γ. Καταστροφή του περιβάλλοντος, στο βωμό του πρόσκαιρου κέρδους».

(Παπανδρέου Α. - ομιλία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών -, 18 Μαΐου 1992) 135.

α) Εν αρχή ην.....το "profit squeeze".

Από την αρχή της δεκαετίας του 1980, ο κόσμος βρέθηκε μπροστά σε μία νέα πραγματικότητα που αιφνιδίασε σχεδόν τους πάντες και εξακολουθεί να μη βρίσκει απέναντί της μία συγκροτημένη συστημικά απάντηση. Η αλλαγή αυτή εναρμονιζόταν με τις απόψεις θεωρητικών όπως ο Hayek, ο Friedman και ο Buchanan και υποστηριζόταν από "think tanks", που είχαν αρχίσει πάντως να διασπείρουν τις απόψεις των ανωτέρω οικονομολόγων αμέσως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η αφορμή για να επηρεάσει ευρύτερους κύκλους και να κερδίσει έδαφος αυτή η κρατούσα μέχρι στιγμής προσέγγιση, που είναι γνωστή με το όνομα "νεοφιλελεύθερη", ήταν η προβληματική κατάσταση που εδραιώθηκε στην παγκόσμια οικονομία μετά τις τρεις πρώτες "χρυσές" μεταπολεμικές δεκαετίες. Παρατηρήθηκε τότε το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού (stagflation), δηλαδή η συνύπαρξη πληθωρισμού και ανεργίας σε υψηλά ποσοστά, ως αποτέλεσμα της σοβαρής εμπλοκής του μέχρι τότε επικρατούντος "μοντέλου" οικονομικής ανάπτυξης. Το μοντέλο αυτό, βασισμένο στις απόψεις του Keynes που διατυπώθηκαν την εποχή του μεσοπολέμου, έδινε έμφαση σχεδόν μονομερώς στην πλευρά της ζήτησης, θεωρώντας δεδομένη την τεχνολογική και οργανωτική επάρκεια του παραγωγικού μηχανισμού. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 όμως, ήταν σαφές ότι τα όρια του υφιστάμενου τεχνολογικού συστήματος είχαν εξαντληθεί, με αποτέλεσμα τη διόγκωση του κόστους και τη μείωση των κερδών των επιχειρήσεων. Την απάντηση στη νέα κατάσταση αυτή, αποπειράθηκαν να δώσουν τα "οικονομικά της προσφοράς" ("supply - side economics"), που αποτέλεσαν τον πυρήνα της οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων Thatcher και Reagan.

Η εκτίμηση που υπήρξε τότε για τη νέα οικονομική πραγματικότητα, ήταν ότι επρόκειτο για μία προσωρινή κατάσταση. Σκοπός της ήταν να σταματήσει την "αφαίμαξη του κεφαλαίου" ("profit squeeze") που ελάμβανε χώρα υπέρ του μεριδίου των μισθών και να δημιουργήσει ξανά συνθήκες "λελογισμένης" κερδοφορίας για τον παράγοντα "κεφάλαιο".

135. "Η Ελλάδα στις Νέες Εξελίξεις", Αιχμή, 1993, σελ.16.

Τα πράγματα όμως έλαβαν χειμαρρώδεις και μη προβλέψιμες διαστάσεις, μετά την κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και των χωρών γενικότερα του λεγόμενου "ανατολικού μπλοκ", που συνιστούσε το αντίπαλο δέος προς τη Δύση. Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε όχι μόνο την παγίωση της νέας οικονομικής πραγματικότητας, αλλά και την περαιτέρω ενδυνάμωσή της, μέχρι του σημείου συντριβής της ίδιας της κλίμακας αξιών που χαρακτήριζε σε γενικές γραμμές συνολικά την πορεία της ανθρωπότητας διαχρονικά: *η πολιτική υπερκεράσθηκε από την οικονομία, ενώ τέθηκε ουσιαστικά σε αμφισβήτηση η υπέρτατη αξία της ανθρώπινης ζωής, ως αυτοσκοπού.*

Η νέα κατάσταση πραγμάτων, συνιστά τη δεύτερη στην Ιστορία προσπάθεια να εμπορευματοποιηθούν πλήρως οι παραγωγικοί συντελεστές, συμπεριλαμβανομένης της ανθρώπινης εργασίας (η πρώτη ήταν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα). Είναι γι' αυτό, ιδιαίτερα επώδυνη.

Σύμφωνα με το "δόγμα" που την εκφράζει, σκοπός που πρέπει να κατακτηθεί είναι η (υλική) ευημερία και το όχημα για την "κατάκτηση" αυτή, είναι η ανάπτυξη, που χαρακτηρίζεται από τη συνεχή επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων και την απεριόριστη παραγωγή αγαθών, την υπερκατανάλωση, τη διαρκή συσσώρευση και τα κέρδη. Κατά μερικούς διανοητές, το εγχείρημα αυτό ισοδυναμεί με την προσπάθεια του ανθρώπου να καταστεί "Θεός επί της Γης". Αν αυτό πράγματι θεωρείται επιδίωξη εφικτή και μέσα στα όρια του ανθρώπινου πολιτισμού, τότε σίγουρα η έννοια της αρχαιοελληνικής "Υβρεως" παραμένει επί τόσους αιώνες ουσιαστικά άγνωστη.

Οι όποιοι φραγμοί ορθώνονταν έναντι της απόλυτης κινητικότητας του κεφαλαίου καταργήθηκαν, με αποτέλεσμα όλος ο πλανήτης να έχει μετατραπεί σ' ένα ενιαίο οικονομικά "γήπεδο". Το γεγονός ότι "αιχμή του δόρατος" του εγχειρήματος αυτού είναι οι εξαγωγές και οι ανταλλαγές (και η σκοπούμενη έντασή τους), δηλαδή μεγέθη οικονομικά, δεν αφαιρεί τίποτε από τη βιαιότητά του: τη στιγμή που ολόκληρος ο κόσμος αναγκάστηκε ξαφνικά να "τρέξει" στο στίβο της ανταγωνιστικότητας (μαχόμενος συχνά όχι για "μετάλλιο", αλλά για την απλή επιβίωση..), ευρείες περιοχές του πλανήτη παρουσίαζαν (και ακόμη παρουσιάζουν) πλήρη ανομοιογένεια μεταξύ τους ως προς το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης και της θεσμικής συγκρότησής τους. Τα μεγάλα κύματα μετανάστευσης εξάλλου σε παγκόσμια κλίμακα τα τελευταία είκοσι χρόνια, έφεραν δίπλα στον καθένα μας ένα από αποτέλεσμα της ανωτέρω διεργασίας: την αιφνίδια, σχεδόν βίαιη, πρόσμειξη των πληθυσμών.

Ένα ξεχωριστό χαρακτηριστικό επίσης της νέας τάξης πραγμάτων, είναι η εντεινόμενη εμπορευματοποίηση των κοινωνικών εκείνων υποδομών, των κόστος των οποίων καλυπτόταν από το κράτος μέσω της φορολογίας του εισοδήματος των πολιτών και των κερδών των επιχειρήσεων. Οι κρίσιμες αυτές κοινωνικές υποδομές (εκπαίδευση, περίθαλψη, δημόσιες μεταφορές, παιδικοί σταθμοί κλπ) παράγονται πλέον σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό ως εμπορεύματα και όχι ως υπηρεσίες (που το κόστος τους χρηματοδοτείται από το κράτος). Η συγκέντρωση επίσης υπερκερδών στα χέρια ορισμένων τάξεων, σαν αποτέλεσμα της παραπάνω κατάσταση, επέτρεψε την άνθηση ενός ιδιαίτερα αλαζονικού και αντιπαραγωγικού χρηματιστηριακού κεφαλαίου. Άλλη "καινοτομία - δώρο" της νέας εποχής, είναι η προώθηση των ατομικών εργασιακών διαπραγματεύσεων, αντί των συλλογικών.

β) Για μία συγκροτημένη απάντηση (ή: Παγκοσμιοποίηση με "ανθρώπινο πρόσωπο").

1) Πολιτική μεταρρύθμιση: Νέα διοικητική δομή - ενίσχυση του δημοσίου ελέγχου.

Τα γεγονότα δείχνουν ξεκάθαρα ότι ο άνθρωπος βρίσκεται αντιμέτωπη με την απειλή ενός ιδιότυπου ολοκληρωτισμού. Η απειλή αυτή, που προέρχεται από τις ανεξέλεγκτες αγορές, δεν έχει την κλασική ένοπλη μορφή του φασισμού, όμως έχει ήδη εκπορευθεί από τη "νέα οικονομία" εναντίον του μέλλοντος της ελεύθερης ανθρωπότητας και της ποιότητας ζωής της.

Είναι επιτακτική ανάγκη να συγκροτηθεί μία όσο το δυνατόν ευρύτερη κοινωνική συμμαχία. Στη συμμαχία αυτή θα συμμετάσχουν τα πολιτικά κόμματα και οι κοινωνικές δυνάμεις που πιστεύουν ότι επίκεντρο είναι ο άνθρωπος και η φύση και όχι η αγορά.

Ειδικά για τα πολιτικά κόμματα (ενν.τα δημοκρατικά), επισημαίνεται ότι, εκτός της ηθικής υποχρέωσής τους να προασπίζουν μία κοινωνία όπου υπέρτατη αξία είναι η ανθρώπινη ζωή και όχι το κέρδος, έχουν και κάθε άλλο λόγο να συμμετάσχουν σε μία τέτοια συμμαχία. Κι αυτό, γιατί μακροπρόθεσμα θα υποστούν τη φθορά από το κλίμα απάθειας και παραίτησης που παρατηρείται στις τάξεις των πολιτών (αν δεν την έχουν ήδη υποστεί). Το κλίμα αυτό, που σχετίζεται με την (σωστή) κοινή παρατήρηση ότι τίποτα δεν έχει αντισταθεί μέχρι στιγμής αποτελεσματικά στην "επέλαση" της ανθρωποβόρας "νέας οικονομίας", υποσκάπτει τα θεμέλια της αξιοπιστίας των πολιτικών δυνάμεων. Σε ό,τι αφορά τα κόμματα επίσης, μία διευκρίνιση: στο μέτωπο αυτό έχουν θέση και οι φιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις, που αδικώς ταυτίζονται στη συνείδηση πολλών, με το νεοφιλελευθερισμό. Ο φιλελευθερισμός αποτελεί πολιτική φιλοσοφία που επιβουλεύεται για την πραγματοποίηση των επιδιώξεών της, από την οικονομία. Ο νεοφιλελευθερισμός κατόρθωσε να σφετεριστεί τον όρο "φιλελεύθερος", δημιουργώντας έτσι σκόπιμη σύγχυση. Στη συμμαχία αυτή έχει θέση και η Εκκλησία, σαν ένας ακόμη θύλακος πνευματικότητας, όσες επιφύλαξεις κι αν έχει κανείς για την παθητική συμπεριφορά στην οποία προτρέπει το ακροατήριό της στην "εγκόσμια" ζωή.

Προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός της εδραίωσης της αξιοπιστίας του (δημοκρατικού) πολιτικού συστήματος, είναι απαραίτητο να θεσμοθετηθούν μέτρα αντιμετώπισης των φαινομένων χρηματισμού πολιτικών στελεχών, εκ μέρους του κεφαλαίου. Στην Αθηναϊκή Δημοκρατία (και συνολικά στον ελληνικό κόσμο, έστω και σε μικρότερο βαθμό απ' ότι στην Αθήνα) η πολιτική διαφθορά θεωρείτο ό,τι πιο βδελυρό στη δημόσια ζωή. Το "διαφθείρειν" και το "διαφθείρεσθαι" στην πολιτική, ήταν η πιο ατιμωτική πράξη. Μέτρα λοιπόν παραδειγματικής τιμωρίας και στιγματισμού των επιόρκων, θα συντείνουν στη θωράκιση της δημόσιας ζωής από τα αλλεπάλληλα στις μέρες μας φαινόμενα "διαπλοκής".

Η μεγαλύτερη ενεργοποίηση των πολιτών, είναι επίσης εκ των ων ουκ άνευ. Εκατομμύρια πολιτών στις ανεπτυγμένες χώρες έχουν ουσιαστικά αποποιηθεί το δικαίωμά τους να επιδρούν στα πολιτικά πράγματα των χωρών, μη προσερχόμενοι στις κάλπες και γενικότερα παραμένοντας απαθείς μπροστά στα κοινωνικά δρώμενα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα εδώ και πολλά χρόνια

είναι οι Η.Π.Α. και η Βρετανία, όμως το φαινόμενο επεκτείνεται διαρκώς (τελευταία γίνεται αισθητό και στην Ελλάδα). Η κατάσταση αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα διδάγματα της Ιστορίας, από τα οποία προκύπτει με ενάργεια ότι οι λαϊκές κινητοποιήσεις, όταν προκαλούνται για δίκαια αιτήματα (και όχι ως αποτέλεσμα ευπείθειας προς τα κηρύγματα δημαγωγών) πάντοτε φέρνουν αποτέλεσμα, ακόμη κι αν δεν στέφονται πάντα από απόλυτη επιτυχία. Κομβικό ρόλο στην προσπάθεια ενεργοποίησης των τμημάτων εκείνων του παγκόσμιου πληθυσμού που βρίσκονται "εν υπνώσει", έχουν να διαδραματίσουν τα πολιτικά κόμματα, αλλά και οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις. Η ενεργοποίηση αυτή δεν μπορεί να αφορά μόνο τη στιγμή της (ανά τετραετίας...) ψηφοφορίας, αλλά και την πλήρη ενημέρωση και τη δημόσια ανταλλαγή απόψεων, για οποιοδήποτε "φλέγον" θέμα. Προϋπόθεση όμως για την πειστικότητα των παραπάνω οργανισμών, είναι η δική τους έντιμη συμπεριφορά απέναντι στο δημοκρατικό πολίτευμα και τους πολίτες.

Η διαφάνεια στη χρηματοδότηση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και η διερεύνηση της όποιας τυχόν σχέσης τους με παράγοντες της πολιτικής, πρέπει να συμπεριληφθεί στις προτεραιότητες ενός πραγματικά δημοκρατικού πολιτεύματος, αν αυτό εννοεί την αυτοπροστασία του. Από την πρόσφατη ιστορική εμπειρία μπορεί κανείς σήμερα να "απανθίσει" παραδείγματα σκευωριών που εξυφάνθηκαν με τη συνεργασία τηλεοπτικών καναλιών, δημιουργώντας έτσι τις κατάλληλες συνθήκες για ανοσιουργήματα του πολιτικού και στρατιωτικού κατεστημένου. Ο πρώτος πόλεμος του Περσικού Κόλπου (1990), "σκηνοθετήθηκε" με την επίδειξη τηλεοπτικών σκηνών από οικολογική καταστροφή που είχε λάβει χώρα χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά από τα επίμαχο σημεία (Κουβέιτ). Στη διάρκεια ακόμη του ίδιου πολέμου, κατόπιν παρασκηνιακής συμφωνίας της αμερικανικής κυβέρνησης με τον αποκλειστικό "τηλεοπτικό της αντιπρόσωπο", δηλ. το κανάλι CNN, οι απεσταλμένοι δέχτηκαν να αναμεταδίδουν απλώς την "ενημέρωση" που παρείχε ο εκπρόσωπος Τύπου του στρατού, χωρίς να παραστούν ποτέ οι ίδιοι στα πεδία των μαχών. Πλήρης η αντίθεση που προκύπτει έτσι με την ειδησεογραφική κάλυψη των προηγούμενων πολεμικών γεγονότων. Ακόμη και στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο (!) οι ανταποκρίσεις ήταν πληρέστερες, αφού οι δημοσιογράφοι ήταν παρόντες στα γεγονότα.

Το 2002 εξάλλου ιδιωτικός τηλεοπτικός σταθμός της Βενεζουέλας, μετά από συμφωνία με ομάδα αξιωματικών που επιχείρησε πραξικόπημα εναντίον του νόμιμα εκλεγμένου Προέδρου της χώρας, κάλυψε με επιλεκτικά στιγμιότυπα και με τρόπο που απέκρυβε την πραγματική ροή των γεγονότων την ένοπλη συμπλοκή που λάμβανε χώρα σε κεντρικό σημείο του Καρακάς. Απώτερος σκοπός του εγχειρήματος ήταν να υποδαυλιστούν οι μάζες εναντίον της κυβέρνησης - αυτό τελικά επιτεύχθηκε μόνο για μερικές ώρες - αν και τα επεισόδια είχαν ξεκινήσει από οπαδούς της αντιπολίτευσης, με την ένοπλη συνδρομή της δημοτικής αστυνομίας. Το σημαντικό αυτό γεγονός έχει παρουσιασθεί αναλυτικά σε δημοσιογραφική εκπομπή, το 2005 ("Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα").

Εκτός των παραπάνω, η διοικητική αποκέντρωση μέσω της ενδυνάμωσης της Τοπικής Αυτοδιοίκησης είναι ένας κρίσιμος "κρίκος" στην αλυσίδα των ουσιαστικών πολιτικών μεταρρυθμίσεων που απαιτούνται, για την ανατροπή του σημερινού κλίματος ανομίας. Η εκχώρηση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων σε *αιρετά όργανα έκφρασης της λαϊκής βούλησης ανά περιφέρεια*, θα λειτουργήσει ανασχετικά προς την διαδικασία διαμόρφωσης ολιγοπωλίων και την εντεινόμενη καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος από τις δυνάμεις που πρεσβεύουν το ανεξέλεγκτο των αγορών, από κοινού με τμήματα της πολιτικής τάξης μέχρι στιγμής. Ένα τέτοιο διοικητικό σύστημα θα συντείνει αποφασιστικά στην καλύτερη κατανομή των πόρων των περιφερειών, την ισόρροπη ανάπτυξη τους, την καταπολέμηση των ανισοτήτων, τη διατήρηση των τοπικών πολιτιστικών παραδόσεων και την υπεράσπιση του φυσικού περιβάλλοντος. Ειδικότερα μπορεί να έχει αποφασιστικό λόγο στην ανάπτυξη της εναλλακτικής οικονομίας, που βασίζεται στη μικρή, τεχνολογικά προωθημένη και φιλική προς το περιβάλλον επιχείρηση όπως απαιτούν οι σύγχρονες ανάγκες (το θέμα αυτό θίγεται και στην επόμενη ενότητα).

Η ισχυροποίηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στο επίπεδο που προαναφέρεται, αναγκαστικά ισοδυναμεί με την εκχώρηση σε αυτήν της αποφασιστικής αρμοδιότητας σε σειρά ζητημάτων (π.χ. προστασία περιβάλλοντος) και τη διεύρυνση της αρμοδιότητάς της σε άλλα (π.χ. στο δικαίωμα είσπραξης μικρού αριθμού φόρων, που θα μπορούσαν να αποδώσουν ικανοποιητικά έσοδα). Ακόμη, το δικαίωμα διατύπωσης γνώμης σε ζητήματα μετασχηματισμού της παραγωγικής βάσης, αφού υπάρχει καλύτερη γνώση των τοπικών δεδομένων.

Η νέα διοικητική δομή μπορεί να περιλαμβάνει τη θέσπιση περιφερειακών κοινοβουλίων. Τα περιφερειακά κοινοβούλια μπορούν να συμβάλλουν αποτελεσματικότερα στην εκπροσώπηση των διαφόρων επαγγελματικών ομάδων αλλά και συνολικά όλου του κοινωνικού φάσματος της περιοχής τους, με τη θεσμοθέτηση του δικαιώματος των κοινωνικών οργανώσεων (ή και μεμονωμένων ατόμων) να εκθέτουν μέσα σ' αυτά την άποψή τους. Τα ανώτατα διοικητικά όργανα μίας περιφέρειας θα είναι υποχρεωμένα να εφαρμόζουν τις αποφάσεις του τοπικού κοινοβουλίου. Η δυνατότητα διενέργειας σε περίπτωση ζητήματος πρώτης προτεραιότητας πρέπει να ανήκει στα δικαιώματα των αιρετών αρχών της Περιφέρειας.

Μέσα στο διοικητικό πλαίσιο που περιγράφεται παραπάνω, η Κεντρική Διοίκηση θα εξακολουθήσει να έχει πρωτεύοντα ρόλο στα θέματα εξωτερικής πολιτικής, εθνικής άμυνας, καθώς και στον καθορισμό των κεντρικών οικονομικών επιλογών (π.χ. αύξηση της ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας, βέλτιστη κατανομή των κονδυλίων του Κεντρικού Κράτους για την περιφερειακή ανάπτυξη, κίνητρα για την προσέλκυση ξένων άμεσων επενδύσεων, διατήρηση του μεγαλύτερου τμήματος της φορολογίας). Είναι επιβεβλημένο ακόμη να έχει και το (θεσμοθετημένο) ρόλο του "Ανώτατου Δικαστή" στην περίπτωση αντιτιθέμενων απόψεων δύο Περιφερειών για κάποιο ζήτημα (όταν ερείζονται π.χ. για το δικαίωμα της εκμετάλλευσης φυσικών πόρων).

Ακόμη, η διαφάνεια και η δημοσιότητα της διοικητικής δράσης θα πρέπει να χαρακτηρίζουν και τα δύο επίπεδα Διοίκησης.

Εκτός από την ύπαρξη του κατάλληλου νομικού και θεσμικού πλέγματος που θα απαιτηθεί για τη νέα διοικητική δομή, κρίσιμος είναι και ο ρόλος των πολιτικών και των οργανωμένων κοινωνικών δυνάμεων, σε διπλή κατεύθυνση: τόσο προς την κατεύθυνση της μαζικότερης συμμετοχής σε μία τέτοια διαδικασία, όσο και προς αυτήν της απόκρουσης της δημαγωγίας, που ελλοχεύει συστηματικά, ενδύομενη συχνά το μανδύα του "φιλολαϊκού" παράγοντα: πρόσφατο είναι το παράδειγμα της άμεσης υποκίνησης μαζικών αντιδράσεων προ του ενδεχομένου ίδρυσης εγκαταστάσεων αιολικής ενέργειας σε νησιωτικές περιοχές της χώρας, χωρίς να έχει υπάρξει προηγουμένως δημόσιος διάλογος.

Είναι σίγουρο ότι υπάρχουν τεχνικές δυσκολίες για την εφαρμογή της άμεσης Δημοκρατίας στο επίπεδο ενός εθνικού κράτους ή (ακόμη περισσότερο) μίας υπερεθνικής οντότητας όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Όμως το σημαντικότερο όλων είναι το ίδιο το πνεύμα της Δημοκρατίας και η βούληση (ή όχι) να υπάρξει εφαρμογή της. Η μορφή του πολιτεύματος, που περιγράφεται παραπάνω, θα προκαλέσει τη μεγαλύτερη ταύτιση του πολίτη με το όποιο πρόβλημα και την ένταση του ενδιαφέροντός του να συμβάλει σε κάποια λύση. Αυτό θα επιτρέψει την εγκαθίδρυση *μίας περισσότερο άμεσης Δημοκρατίας*, σε σχέση με τη σημερινή. Αν και ο στόχος αυτός απέχει σημαντικά από την εφαρμογή της άμεσης Δημοκρατίας σε εθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο, η επίτευξή του δεν μπορεί να θεωρηθεί αμελητέα. Το δρόμο δείχνει και η άποψη του A.Sen, περί «μη εξτρεμισμού».

Παραφράζοντας επομένως τη δική του έκφραση, μπορούμε να κάνουμε λόγο περί ενδεικνυόμενου «μη μαξιμαλισμού», όταν ο μέγιστος στόχος δεν ανήκει (ακόμη) στη σφαίρα του εφικτού.

Για το θέμα ειδικότερα της ευρύτερης συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική διαδικασία δεν έχουν λείψει τα σχετικά νομοθετήματα, ούτε στο απώτερο ούτε στο πρόσφατο παρελθόν. Όμως η επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος, δεν εξαρτάται κυρίως από το γράμμα ενός νόμου, όσο από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, δηλαδή την ύπαρξη υψηλών αξιών και τη διάθεση της κοινωνίας και των ταγών της να τις υπηρετήσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πρόσφατης ελληνικής εμπειρίας αποτελεί ο Ν.1622/1986, που χαρακτηρίσθηκε ρηξικέλευθος σε σχέση με τα έως τότε ισχύοντα και με τον οποίο – εκτός των απολύτως νέων ρυθμίσεών του – "επανεισάγονταν" στη διοικητική λειτουργία ορισμένες "επαναστατικές" για την εποχή τους διατάξεις (των ετών 1917,1922,1923). Με τις διατάξεις αυτές δινόταν η δυνατότητα οργάνωσης ακόμη και σε επίπεδο συνοικίας («συνοικιακά συμβούλια») αλλά παρέμειναν τελικά "νεκρό γράμμα", αφού προσέκρουσαν σε μία κοινωνική πραγματικότητα ιδιότυπης, πολιτικής απάθειας και έλλειψης πραγματικής βούλησης του πολιτικού συστήματος να καλλιέργησει στην πράξη τα όσα το ίδιο νομοθέτησε.

Η καλλιέργεια της δημοκρατικής Παιδείας τέλος, είναι τώρα παγκόσμια επιταγή. Παιδεία βασισμένη στις αξίες του πολιτεύματος και στην καλλιέργεια της αφοσίωσης των πολιτών σ' αυτές και σε (αποτελεσματικούς) μηχανισμούς εφαρμογής της (βλ. αναφορά στην Αθηναϊκή Δημοκρατία). Το έργο αυτό θα

ήταν σημαντικό να συντελεσθεί ταυτόχρονα σε όλο τον κόσμο, αφού καλλιεργηθεί και προβληθεί ανάλογα από διεθνείς οργανισμούς, ιδιαίτερα αυτούς που διατηρούν ακόμη βαθμούς αυτονομίας έναντι της πολιτικο - στρατιωτικής υπερδύναμης της εποχής (Ο.Η.Ε., UNESCO). Μπορεί όμως και να συμβεί και σε μεμονωμένα κράτη, συμπαρασύροντας με τον τρόπο αυτό τον υπόλοιπο κόσμο, αφού είναι σίγουρο ότι η εφαρμογή του πολιτεύματος θα βρει σύμφωνη την πλειονότητα των πολιτών. Άλλωστε και το κέρδος για ένα κράτος που θα τολμούσε την καλλιέργεια στην πράξη της δημοκρατικής συνείδησης θα ήταν άμεσο αφού αυτός ο τύπος πολίτη, χωρίς να είναι φιλοπόλεμος, είναι κάτι πολύ σημαντικότερο: απολύτως ετοιμοπόλεμος.

Εν μέσω των άλλων οικονομικών "πόλων" του κόσμου σήμερα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το πολιτιστικό υπόβαθρο των λαών που συναπαρτίζουν την Ε.Ε., της επιτρέπει να ηγηθεί μίας τέτοιας προσπάθειας. Για την προώθηση ενός τέτοιου στόχου προς τα κεντρικά όργανα της Ε.Ε. (και το Ευρωκοινοβούλιο), κομβικός μπορεί να αποβεί ο ρόλος των εθνικών κοινοβουλίων. Η Παιδεία που θα βασίζεται στα δημοκρατικά ιδεώδη, μπορεί να καλλιεργήσει την ατομική και συλλογική συνείδηση προς την κατεύθυνση μίας νέας κλίμακας αξιών, στην κορυφή της οποίας δεν θα βρίσκεται το ατομικό υλικό συμφέρον και η μεγιστοποίησή του, αλλά μία ζωή που θα χαρακτηρίζεται από πνευματικότητα και αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους, με αδιάλειπτο ενδιαφέρον για την προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος και της έννοιας της δικαιοσύνης. Με τη σειρά της μία τέτοια "εξέλιξη" (για την οποία δεν υπάρχουν απερίοριστα χρονικά περιθώρια), θα συντείνει στην αποδοχή άλλου τύπου ανάπτυξης και "μοντέλου ζωής", με περιορισμό αναγκαστικά των μέχρι στιγμής θεωρούμενων "απερίοριστων" καταναλωτικών αναγκών του ατόμου. Η στιγμή για την αλλαγή αυτή, έχει πλησιάσει πάρα πολύ.

2) Μεταρρυθμίσεις στο πεδίο της οικονομίας – Η υιοθέτηση ενός εναλλακτικού τύπου ανάπτυξης

Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών έχει εδώ και μία δεκαετία περίπου επισημάνει με τις ετήσιες εκθέσεις του ότι απαιτείται η "Παγκόσμια Συνεννόηση" για την επίλυση των προβλημάτων, που παρουσιάζουν συνεχή επιδείνωση. Μέχρι στιγμής τα δεδομένα προς την κατεύθυνση αυτή είναι μάλλον απογοητευτικά, αφού μεγάλες δυνάμεις του πλανήτη όπως οι Η.Π.Α. και η Κίνα αρνούνταν συστηματικά να συναινέσουν σε οποιαδήποτε σοβαρή πρωτοβουλία θα μπορούσε από κοινού να αναληφθεί. Την απάντηση στην άρνηση αυτή ενδεχομένως να τη δώσει η ολοένα αυξανόμενη συνειδητοποίηση των λαϊκών μαζών σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων δεδομένων: Τα μεσαία στρώματα της κοινωνίας της υπερδύναμης έχουν αρχίσει και αυτά να πλήττονται (με αποτέλεσμα να εμφανίζεται τώρα εσωτερικός διχασμός ως προς την αποδοχή της νεοφιλελεύθερου τύπου παγκοσμιοποίησης), ενώ στην Κίνα το "δελτίο κοινωνικών εντάσεων" ανήκει τώρα στην ημερησία διάταξη, έστω και σε άτυπη ακόμη μορφή.

Παρά την αρνητική επίσημη στάση σημαντικών χωρών, η αλλαγή κατεύθυνσης μπορεί να πραγματοποιηθεί υπό την ηγεσία των διεθνών οργανισμών (Παγκόσμια Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ο.Ο.Σ.Α, Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, Διεθνής Οργανισμός Εργασίας) αφού προηγηθούν η δομική τους ανασυγκρότηση και ο αναπροσανατολισμός τους προς την κατεύθυνση της υιοθέτησης ενός εναλλακτικού τύπου ανάπτυξης και της ισχυροποίησης του κοινωνικού ελέγχου. Έχοντας ως δεδομένο ότι δεν είναι εφικτή η αναδίπλωση στις εθνικές αγορές και η επαναφορά σε καθεστώς προστατευτισμού σε ότι αφορά τις εμπορικές συναλλαγές (αφού δεν μπορούν να θεωρηθούν αποτελεσματικά μέτρα, μακροπρόθεσμα), τα εθνικά κράτη μπορούν παρ'όλα αυτά να συντείνουν αποτελεσματικά στην κατεύθυνση μίας "Παγκοσμιοποίησης με ανθρώπινο πρόσωπο", είτε σαν "βάση εκκίνησης" των αιτημάτων προς τους διεθνείς οργανισμούς, είτε (ακόμη περισσότερο) με τις δικές τους οικονομικές πολιτικές.

Από τους διεθνείς οργανισμούς μπορεί να δοθεί με σαφήνεια το έναυσμα για την "απογιγάντωση" της παγκόσμιας οικονομίας. Ειδικότερα από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου, μπορούν να προωθηθούν ρυθμίσεις που να προωθούν όχι μόνο το ελεύθερο αλλά και το δίκαιο εμπόριο (fair trade), με τη θέσπιση αντιπράστ νομοθεσίας και Κώδικα Επιτρεπτής Δραστηριότητας των διεθνικών επιχειρήσεων. Με την ίδρυση επίσης μίας Παγκόσμιας Υπηρεσίας Περιβάλλοντος (που αποτελεί εδώ και χρόνια πρόταση του Ο.Η.Ε.), στην οποία θα εκπροσωπούνται ισότιμα ακόμη και τα μικρότερα κράτη, μπορούν να θεσπισθούν μέτρα τα ανώτατα όρια μόλυνσης της ατμόσφαιρας, υπό την απειλή προστίμων και άλλων κυρώσεων.

Για την προώθηση των παραπάνω θα βοηθούσε εξάλλου και ένα διευρυμένο "σύστημα Ηνωμένων Εθνών", στο οποίο θα μπορούσαν να εκπροσωπούνται Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις ή άλλες οργανώσεις πολιτών, έστω κατά περίπτωση.

Από τους διεθνείς οργανισμούς επίσης επιβάλλεται να προβληθούν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για πλήρη απασχόληση και ανάπτυξη. Οι στόχοι αυτοί μπορούν να υπηρετηθούν αποτελεσματικά στο εσωτερικό των χωρών, εάν αποκατασταθεί η ισχύς του εθνικού κράτους. Μετά την οδυνηρή εμπειρία της όξυνσης των εισοδηματικών και κοινωνικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των περισσοτέρων χωρών, η διέξοδος μπορεί να είναι μία ολοκληρωμένη οικονομική πολιτική που θα στοχεύει στην ισόρροπη ανάπτυξη μακροπρόθεσμα της παραγωγής και της κατανάλωσης (αντί να δίνει μονόπλευρη έμφαση είτε στην προσφορά, είτε στη ζήτηση).

Απαραίτητες παράμετροι μίας τέτοιας πολιτικής, είναι: η δημιουργία συνθηκών πλήρους απασχόλησης, η ύπαρξη ικανοποιητικού επιπέδου αμοιβών και συντάξεων, η αύξηση των δημοσίων επενδύσεων στους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης και των υποδομών (με έμφαση στα πεδία των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών), η συνεχής ποιοτική αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού μέσα σε συνθήκες εργασιακής ασφάλειας (αφού κάθε νέο στάδιο της εξέλιξης προκαλείται από την εκπαίδευση, την οργάνωση και την πειθαρχία του ανθρώπου), η ανάπτυξη της τεχνολογικής έρευνας και η εντεινόμενη εστίαση στην επιστημονική έρευνα, *καθώς και ο δημόσιος έλεγχος στη συγκέντρωση του πλούτου.*

Το κράτος είναι ο θεσμός που θα έχει τον κεντρικό ρόλο στο συντονισμό της πολιτικής και τη διαδικασία υλοποίησης των παραπάνω στόχων, αφού είναι ο περισσότερο νομιμοποιημένος ηθικά στη συνείδηση των κοινωνιών (ο κεντρικός του ρόλος πάντως δεν μπορεί να σημαίνει την αναβίωση του κρατισμού "ανατολικού τύπου").

Η επίτευξη των στόχων αυτών θα επαναδιευρύνει τη μεσαία τάξη των κοινωνιών στον αναπτυσσόμενο κόσμο και θα την δημιουργήσει (ή εδραιώσει) στον αναπτυσσόμενο, προσδίδοντας τη μέγιστη σταθερότητα στο δημοκρατικό πολίτευμα. Θα εμπεδώσει ακόμη το αίσθημα αξιοπρέπειας και ασφάλειας των πολιτών, εξασφαλίζοντας τη συναίνεσή τους στις όποιες εκσυγχρονιστικές προσπάθειες των εθνικών κυβερνήσεων. Η αποκατάσταση του κλίματος κοινωνικής δικαιοσύνης στις τάξεις της κοινωνίας, είναι ο "φυσικός σύμμαχος" των προσπαθειών αυτών.

Οι παραπάνω απόψεις, που καταλαμβάνουν κεντρική θέση στη θεωρία του Amartya Sen, υποστηρίζονται ως οι πλέον ενδεδειγμένες για την μελλοντική οικονομική πορεία του κόσμου και στην Έκθεση της Επιτροπής του Ο.Η.Ε. «Μεγέθυνση και Ανάπτυξη», που δόθηκε στη δημοσιότητα στις 22 Μαΐου 2008. Στην Έκθεση αυτή, που κινείται στην αντίθετη κατεύθυνση από τη «Συναίνεση της Washington» που κήρυξε την νεοφιλελεύθερη "Παγκοσμιοποίηση" στα τέλη της δεκαετίας 1980, αναγνωρίζεται ότι «μία βιώσιμη ανάπτυξη που να είναι σε θέση να μειώσει τη φτώχεια απαιτεί ένα ισχυρό κράτος». Διακηρύσσεται ακόμη, μεταξύ άλλων, ότι «οι ορθοδοξίες έχουν τα όριά τους» και ακόμη ότι «αν υπήρχε ένα μοναδικό δόγμα θεμιτής ανάπτυξης θα το είχαμε ανακαλύψει» 136.

Προκειμένου να καταστεί εξάλλου όσο το δυνατόν "ομοιόμορφη" η κίνηση που αναφέρεται και να μην παρατηρηθούν σημαντικές υστερήσεις μεταξύ κρατών ή ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών, απαιτείται ένα Παγκόσμιο Σύστημα (Σύμφωνο) ευρύτερης εμβέλειας από το Bretton Woods, που θα αποπειραθεί να ρυθμίσει τις χρηματοοικονομικές σχέσεις μεταξύ των σχετικά ομοιογενών από οικονομική και γεωγραφική άποψη "πόλων" (Βόρεια Αμερική, Ευρωπαϊκή Ένωση, Νότια Αμερική, Νοτιοανατολική Ασία). Στόχος της νέας διεθνούς πολιτικής πρέπει να είναι ο περιορισμός του (αλαζονικού σήμερα) χρηματοπιστωτικού συστήματος στον πραγματικό του ρόλο, που συνίσταται στην χρηματοδότηση των παραγωγικών άμεσων επενδύσεων και του εμπορίου (αντί της συνεχούς κερδοσκοπικής κίνησής του, στην οποία επιδίδεται). Μπορεί να επιβληθεί σχετικά ο φόρος Tobin σε όλες τις συναλλαγές που διενεργούνται σε ξένο συνάλλαγμα, που ισοδυναμεί με 0,05% της συνολικής αξίας αυτών των συναλλαγών. Τα εισπρακτικά αποτελέσματα ενός τέτοιου μέτρου, θα μπορούσαν να διατεθούν για την κάλυψη αναγκών του αναπτυσσόμενου κόσμου. Το μέτρο αυτό θα μπορούσε να συνδυασθεί με την αναστολή της απόσβεσης των χρεών για μία σειρά ετών (π.χ. 5 χρόνια), κατά τη διάρκεια των οποίων θα εξακολουθούσε η καταβολή των τόκων προκειμένου να μην υποστούν ζημιά οι τράπεζες. Η απόσβεση θα άρχιζε από το επόμενο – έκτο – έτος και θα μπορούσε να παραταθεί κατά 15

136. Πρόεδρος της Επιτροπής ο Αμερικανός νομπελίστας M.Spence και μέλη της, 21 από τους επιφανέστερους οικονομολόγους. Ανάμεσά τους ο επίσης κάτοχος του Νόμπελ Οικονομίας R.Solow και ο πρώην υπουργός Οικονομικών των Η.Π.Α και επικεφαλής της Citigroup σήμερα, R.Rubin ("Το Βήμα", 24 Μαΐου 2008).

ή 20 χρόνια. Ο συνδυασμός των μέτρων αυτών θα σήμαινε καίρια στήριξη του αναπτυσσόμενου κόσμου, σε μία καμπή της Ιστορίας που απαιτείται να υπάρξει σύμπλευση όλων των τμημάτων της ανθρωπότητας.

Ένα ακόμη καίριο πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπισθεί ενεργά, είναι η κυριαρχία των καρτέλ σε σημαντικούς τομείς της οικονομίας. Τα εθνικά κράτη μπορούν να περιορίσουν δραστικά την έκταση του φαινομένου ή και να το εξαλείψουν, με την εφαρμογή της ήδη υπάρχουσας νομοθεσίας, τη συναίνεση των πολιτικών τους δυνάμεων και την ενημέρωση και ενεργοποίηση των πολιτών.

Τα όσα αναφέρονται παραπάνω θα μπορούσαν να δρομολογήσουν μία πραγματικά καινούργια παγκόσμια πραγματικότητα, μόνο αν συνδυάζονταν με την απαιτούμενη πλέον αναθεώρηση της έννοιας "ανάπτυξη". Έχει καταστεί σαφές σήμερα από την πορεία των πραγμάτων, ότι επιβάλλεται μείωση των ρυθμών οικονομικής δραστηριότητας. Η μείωση αυτή δεν μπορεί να είναι ίδια σε όλες τις χώρες (ή γεωπολιτικές ενότητες). Στον αναπτυγμένο κόσμο, που είναι ήδη πολύ περισσότερο θα έχει περισσότερο δραστικό χαρακτήρα. Στον αναπτυσσόμενο, που σε σημαντικό βαθμό αντιμετωπίζει ακόμη προβλήματα διατροφής, εκπαίδευσης, περίθαλψης, στέγασης, πρόσβασης σε πόσιμο νερό κλπ, η μείωση της οικονομικής δραστηριότητας επιβάλλεται να είναι περισσότερο ελεγχόμενη. *Για να μην απειληθεί πάντως περαιτέρω η περιβαλλοντική ισορροπία, η παγκόσμια παραγωγή αγαθών πρέπει να επιστρέψει στα επίπεδα της δεκαετίας 1970.*

Η ποσοτική αυτή αλλαγή είναι απαραίτητο να συνδυασθεί με ποιοτική αλλαγή, που θα αφορά το καταναλωτικό μοντέλο των προηγμένων χωρών (που πάντως έχει κυριαρχήσει και στις υπόλοιπες). Η τάση του υπερκαταναλωτισμού που τροφοδοτείται με την εμφάνιση όλο και περισσότερων "νέων αναγκών" και μετατρέπει τις δυτικές κοινωνίες σε "μεγάλους ασθενείς", πρέπει να αντικατασταθεί από την ενίσχυση των συλλογικών αγαθών και υπηρεσιών και τον προσανατολισμό της παραγωγής σε προϊόντα που θα χαρακτηρίζονται από ποιότητα, μεγαλύτερη διάρκεια ζωής και την ικανότητά τους να είναι πολυχρηστικά. Σ' αυτήν την διαδικασία μετασχηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας, στο ιδεολογικό επίπεδο κυρίαρχη θα είναι η έννοια των συνεργατικών μορφών παραγωγής και κατανάλωσης.

Κομβικά σημεία της παραπάνω εξελικτικής διαδικασίας πρέπει να είναι η τοπικοποίηση της παραγωγής και η ανάδειξη του "μικρού" ως πρωτεύοντος παράγοντα στο πεδίο της επιχειρηματικής δράσης.

Ως "τοπικοποίηση", εννοείται η ανάπτυξη ενός δικτύου πόλεων μεσαίου μεγέθους (αντί των σημερινών, τερατωδών διαστάσεων, μεγαλουπόλεων) που θα επέτρεπε τη δημοκρατική συμμετοχή και την από κοινού διαχείριση, την υπαγωγή του οφέλους των υποδομών και της τεχνολογίας στο κοινωνικό σύνολο, την επιστροφή στη μη βιομηχανική γεωργία, την προστασία της φύσης, τη διοικητική αποκέντρωση και τη δημιουργία αποτελεσματικών μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου.

Στην περίπτωση που καταστεί πραγματικότητα η κατάσταση αυτή, η τοπική οικονομία θα είναι επικεντρωμένη στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα. Θα ευνοηθεί επίσης η διατήρηση των τοπικών πολιτιστικών αξιών και παραδόσεων, ενώ θα μπορέσουν οι παραγωγικές μονάδες μίας περιφέρειας να συναγωνισθούν η μία την άλλη χωρίς τη "σκιά" των γιγαντιαίων διεθνικών επιχειρήσεων και της ομοιομορφίας που αυτές επιβάλλουν στα παραγόμενα προϊόντα. Η οικονομική δραστηριότητα θα χαρακτηρίζεται έτσι από ένα "ειρηνοποιό" πνεύμα, αντί του αχαλίνωτου χαρακτήρα του "μανιακού" καπιταλισμού των ημερών μας.

Η επιτυχία του εναλλακτικού μοντέλου που περιγράφεται, θα εξαρτηθεί από την ύπαρξη και την ένταση πολιτικών που θα βελτιώνουν τις κοινωνικές παροχές και υποδομές, θα ενθαρρύνουν την παραγωγή και πώληση αγαθών στην ίδια ευρύτερη περιοχή με την παροχή επιχορηγήσεων ή άλλων κινήτρων και θα προνοούν για την ύπαρξη ενός μίνιμουμ αγοραστικής δύναμης και αξιοπρεπούς διαβίωσης για κάθε πολίτη (θέσπιση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος).

Παράδειγμα ανεξάρτησης των τοπικών κοινωνιών από τους εταιρικούς κολοσσούς, αλλά και από το κράτος, είναι η παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος από τον ήλιο και τον άνεμο. Η εκμετάλλευση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας εντείνεται σε ολόκληρο τον κόσμο σήμερα, παρά τη σφοδρή αντίδραση του κεφαλαίου. Παραδείγματα αναφύονται σε όλες τις ηπείρους: Δανία, Η.Π.Α. (Καλιφόρνια), Ινδία, Μεξικό, Ινδονησία, Σρι Λάνκα. Η Ελλάδα υπήρξε πρωτοπόρος στον τομέα αυτό εν μέσω των χωρών της Ε.Ο.Κ. στα μέσα της δεκαετίας του '80, για να "κατρακυλήσει" όμως στη θέση του ουραγού τα χρόνια που ακολούθησαν.

Η προώθηση της μικρής (και μικρομεσαίας) επιχείρησης επίσης, αναδεικνύεται στις μέρες μας σε κρίσιμο "βραχίονα" του παραπάνω εγχειρήματος. Ήδη ορισμένες χώρες έχουν κάνει σημαντικά βήματα στον τομέα αυτόν, ανακόποντας τη φθίνουσα τάση των επιχειρήσεων και προσδίδοντάς τους μία νέα, ελκυστική "ταυτότητα" (Ιταλία, Χιλή). Υπενθυμίζεται ότι, σύμφωνα με τα νέα κριτήρια της Ε.Ε. που ορίσθηκαν πρόσφατα (2007), στην κατηγορία των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων υπάγεται το 97.5% του συνολικού αριθμού των επιχειρήσεων της.

Η δημιουργικότητα, η ευελιξία, η προσαρμοστικότητα, η δυνατότητα "ανίχνευσης" των τοπικών αναγκών για νέα προϊόντα, η συλλογικότητα και συνεργατικότητα, η πρωτοτυπία και οι νέες ιδέες, η τάση πειραματισμού, απαντώνται σε μεγαλύτερο βαθμό στη μικρή επιχείρηση, που χαρακτηρίζεται τελικά από μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας δράσης. Με τις σημερινές μάλιστα εξελίξεις στον τομέα της πληροφορικής και των νέων τεχνολογιών, ακόμη και τα μικρά χωριά έχουν τη δυνατότητα να ενημερωθούν και να παράγουν, σύμφωνα με τις πλέον προηγμένες τεχνολογικά μεθόδους.

Οι παραπάνω ιδιότητες των μικρών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων ενισχύονται ακόμη περισσότερο όταν καθίσταται δυνατή η "δικτύωση" μεταξύ τους (σύμφωνα με τη σύγχρονη τάση), με σκοπό την ανάδειξη των ανταγωνιστικών τους πλεονεκτημάτων. Ως απόρροια μάλιστα των δυνατοτήτων τους αυτών, σε πολλές περιπτώσεις οι μεγάλες επιχειρήσεις επιδιώκουν τη συνεργασία μαζί τους προκειμένου να επεκταθούν ή να διεισδύσουν αποτελεσματικότερα σε τοπικές αγορές.

Η συνεργασία αυτή, άλλοτε έχει τη μορφή της ανάπτυξης κοινών επιχειρήσεων και άλλοτε της παραχώρησης μεθόδων και σημάτων στους "μικρούς". Στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία π.χ., η Coca Cola παράγεται από την ελληνική 3E, που πληρώνει δικαιώματα (royalties) στη μητρική εταιρεία. Στην Ιταλία, γνωστοί οίκοι στον τομέα της ένδυσης δίνουν το δικαίωμα χρήσης του ονόματός τους σε μικρές επιχειρήσεις των κεντρικών περιοχών ("Τρίτη Ιταλία"), που προσθέτουν το δικό τους παραδοσιακό "χρώμα" και τη δική τους φαντασία, κάνοντας το προϊόν περισσότερο ελκυστικό. Από μικρές επιχειρήσεις ειδικευμένης εργασίας στον τομέα των ηλεκτρονικών, αποτελείται εξάλλου και η περιώνυμη Silicon Valley.

Τα γεγονότα επομένως καταδεικνύουν *ότι παρατηρείται μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα τάση "απογιγάντωσης" της παγκόσμιας οικονομίας, εκ παραλλήλου με την μέχρι στιγμής κυριαρχία των οικονομικών μεγαθηρίων.* Με μοχλό την αυξημένη παραγωγικότητα της μικρής επιχείρησης, οι τοπικές κοινωνίες μπορούν να αναπτυχθούν σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες.

Η εστίαση στην ανάπτυξη με γνώμονα την ικανοποίηση των τοπικών αναγκών, επιτρέπει και την χρησιμοποίηση της "ενδιάμεσης" τεχνολογίας. Μπορούν π.χ. να λειτουργήσουν πολύ επιτυχημένα μονάδες παραγωγής γεωργικών προϊόντων για την κάλυψη των αναγκών μίας περιφέρειας, αντί να απαιτείται μία "μεγα-επένδυση" παραγωγής ομοιόμορφων προϊόντων που δεν είναι σίγουρο ότι μπορούν να καλύψουν ποιοτικά όλο το εύρος των αναγκών του τομέα (με τη διαφορά σκληρότητας εδαφών που παρατηρείται, ή το κυμαινόμενο ενδιαφέρον για διαφορετικές καλλιέργειες ανά περιοχή).

Η ανάπτυξη τέλος του "Τρίτου Τομέα της οικονομίας", που δραστηριοποιείται μεταξύ κράτους και ιδιωτικής οικονομικής σφαίρας, θα συνεργούσε επίσης στη δημιουργία της νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Η χρηματοδότησή του προέρχεται και από ιδιωτικές και από και κρατικές πηγές. Συνεταιριστικές τράπεζες, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και επιχειρήσεις, εθελοντικές οργανώσεις εργασίας, οργανώσεις στο επίπεδο συνοικίας κλπ, δίνουν το "στίγμα του τομέα" αυτού.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η εποχή της ειδωλολατρίας των αγορών άνοιξε βαθιές πληγές και δημιούργησε σοβαρούς κινδύνους για το μέλλον της ανθρωπότητας. Οι προσπάθειες για την αποσόβηση των κινδύνων και τη διάνοιξη ενός άλλου, ελπιδοφόρου δρόμου, απαιτούν την σύμπραξη όλων των συνειδητοποιημένων πολιτών και τον «πολιτικό ακτιβισμό» που εξυμνεί ο Amartya Sen, πανταχού παρόντα. Είναι ζήτημα ηθικής τάξης για την ανθρωπότητα να συμπλεύσουν οι πλειοψηφίες, έμπρακτα αυτή τη φορά, με όσους δέχονται να μπουν στην «πρώτη γραμμή». Σε διαφορετική περίπτωση, θα θυμηθούμε τα λόγια τού ποιητή:

«Τον καιρό της μεγάλης στέγνιας,
- σαράντα χρόνια αναβροχιά -
ρημάχτηκε όλο το νησί
πέθαινε ο κόσμος και γεννιούνταν φίδια.
Μιλιούνια φίδια τούτο τ' ακρωτήριο,
χοντρά σαν το ποδάρι ανθρώπου
και φαρμακερά.
Το μοναστήρι τ' Αι-Νικόλα το είχαν τότε
Αγιοβασιλείτες καλογέροι
κι ούτε μπορούσαν να δουλέψουν τα χωράφια
κι ούτε να βγάλουν τα κοπάδια στη βοσκή.
Τους έσωσαν οι γάτες που αναθρέφαν.

.....
.....
Απόδειπνα πάλι η καμπάνα
και βγαίνουν για τον πόλεμο της νύχτας.
Ήτανε θαύμα να τις βλέπεις, λένε,
άλλη κουτσή, κι άλλη στραβή, την άλλη
χωρίς μύτη, χωρίς αυτί, προβιά κουρέλι.

.....
.....
Άγρια πεισματικές και πάντα λαβωμένες
ξολόθρεψαν τα φίδια μα στο τέλος
χαθήκανε. Δεν άντεξαν τόσο φαρμάκι.
Ωσάν καράβι καταποντισμένο
τίποτε δεν αφήσαν στον αφρό
μήτε νιαούρισμα, μήτε καμπάνα.
Γραμμή!

Τι να σου κάνουν οι ταλαιπώρες
παλεύοντας και πίνοντας μέρα και νύχτα
το αίμα το φαρμακερό των ερπετών.
Αιώνες φαρμάκι. Γενιές φαρμάκι.
«Γραμμή!» Αντιλάλησε αδιάφορος ο τιμονιέρης» 137.

137. Σεφέρης Γ., «Οι Γάτες τ' Αι-Νικόλα» (1969), «Ποιήματα», Ίκαρος, 20^η έκδοση, 2000, σσ.272 – 273.

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τηλ. 210 - 92 01 001

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

05 JAN. 2012

24 JAN. 2012
15 MAI. 2015

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000084098